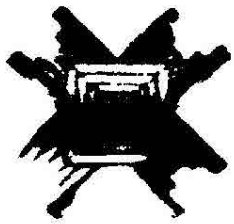
Василь Скуратівський

Дідух

Свята українського народу

Ілюстрації та художнє оформлення *О. Коваля, Н. Коваль*

КИЇВ «ОСВІТА» 1995

ГНАТ ПОКВАПЛЮЄ ДІВЧАТ

Щойно відсвяткували Новий рік, а вже на підході одне з найбільших календарних свят — Різдво. Передсвяткових турбот у селян значно більшало: жінки прибирали і мастили у хаті, прали білизну, чоловіки заготовляли дрова, лагодили гужовий транспорт: як-не-як, а на різдвяні свята годилося їхати в гості якщо не на нових, то на добре полагоджених старих санях, але у свіжому обшитті.

Коротка зимова днина швидко стікала, і передсвяткові турботи доводилося переносити в оселі.

Не стояла осторонь і молодь.

Хлопці, зібравшись окремо, розподіляли між собою ролі для вертепних дійств, ладнали звізду та костюми, вчили тексти й пісні. Дуже хотілося порадувати односельців веселими різдвяними виставами.

Дівчатам також вистачало клопотів. Опріч маланкових гуртів, до яких вони лаштувалися, потрібно було виготовити й хатні прикраси — Дідухів, найбільш шануємих у селі, «їжачків» та «павуків». Здебільшого робили це на Гната — 2 січня. Зібравшись потайки в невеличкі гурти, сховавшись від хлопців, щоб не заважали «обрядувати роботу», дівчата нарізали з добірних житніх стебел різних розмірів соломинки. Протягуючи через їх порожнину нитку, вправні дівочі руки формували з них різноманітні квадратики й ромби. У центрі «павука» розміщували найбільшу фігурку. З боків до неї долучали менші «павучки» (іноді всередині центральної фігурки знаходилося кілька мініатюрних ромбиків або квадратиків). Бокові стебла обмотували різнокольоровим папером або ж пацьорками.

Напередодні Різдва «павуків» підвішували на довгій та міцній волосині з конячого хвоста до центрального сволока хати. Завдяки циркуляції повітря — холодного знадвору та гарячого з палаючої печі — великий «павук» разом з підвішеними до нього маленькими «павучками» повертався в різні боки, справляючи враження живого. Особливе захоплення такі прикраси викликали у дітвори.

Поряд з «павуками» сусідились «їжачки». Їх виготовляли з тіста або глини, надаючи їм форму справжнього їжачка. За колючки слугували невеличкі колоски. Фігурки сушили на комині. Такі мініатюрні іграшки з настовбуреними колючками дуже були схожі на своїх живих родичів. Однак улюбленими різдвяними прикрасами залишались все ж «павуки».

В однієї з майстринь солом'яних виробів на Коломийщині, а там і дотепер зберігається традиція їх виготовлення, я запитав, чому саме так називають ці прикраси.

— Хто його зна... Мо, тому, що нагадують павутину...

І справді нагадують. Сплетені ромбики вельми подібні до павутини, а центральна частина — до павука, що застиг з розчепірени-

ми ніжками в очікуванні здобичі. Однак ця зовнішня схожість не випадкова. Вона відбиває вірування народу, уявлення наших пращурів про довколишній світ. Павуки віддавна вважалися бажаними гостями в людській оселі, бо «вони заснували світ». За повір'ям, той, хто вб'є павука — накличе на себе лихо. Жінкам заборонялося до обіду вимітати цих комах із хати; та ж, котра вчинить таку наругу, неодмінно втратить смакові відчуття, що вкрай не бажано для хорошої господині.

Багатьом, очевидно, відоме повір'я: якщо біля вас спустився павучок, то це віщує якусь новину. Крім того, майстерність, з якою павуки виготовляють свої дивовижні вичурні мережива, завше викликала у людей симпатію. Завдяки їм домашні санітари убезпечували приміщення від мух, комарів, мурах тощо.

Павуки за народною уявою уособлювали ще й працьовитість. Пам'ятаю, як у дитинстві мені вельми не хотілося відпасувати в одне із свят сільську череду корів. Ненька підійшли до мене, мовили багатозначно:

— Бач, навіть павучок і той працює в праздник. А ми ж люди...

Власне, все це разом узяте, очевидно, й виробило народні уявлення, а відтак і символіку про павуків, котрі «приносять вість». Тобто у такий спосіб ніби оповіщалось про Різдво Христове. Щоб там не було, а подібні вироби у давнину займали вагоме місце у святковому інтер'єрі селян.

На Бойківщині до нашого часу зберігся деінде ще один вид усвяткування хати напередодні Різдва і Василів — прикрашання застільних, що виходять на вулицю, вікон. Для цього також використовували різновідтінкові стебла соломи. Пронизуванням тонших пластівців у товщі можна було сформувати різноманітні ромбики, трикутники чи квадратики, котрі і вставлялись між подвійні рами. Такі прикраси створювали особливий святковий настрій передусім увечері, коли через вікно пробивалось із хати світло. Знадвору химерні фігурки віддзеркалювали різноманітними кольорами, викликали в уяві різноманітні образи, вабили погляд припізнілих перехожих.

На Покутті, напередодні Водохрещ, робили із соломи витіюваті хрестики. Їх чіпляли біля вікон, обіч віконних рам і дверей. Вони виконували роль оберігачів од нечистої сили, котра в дні свят вважалася особливо небезпечною.

Різдвяно-новорічна обрядовість українців не обмежувалася лише наведеними вище дійствами. В активному вжитку були й інші символи. До них належали і «голубці», що мали вигляд птахів. Для цього брали шкаралупу від яєць, з двох боків проколювали отвори і просовували крізь них кольоровий папір. Фігурки підвішувались до сволока і ототожнювались (в давніх дайбозьких віруваннях) з небесним світилом — сонцем.

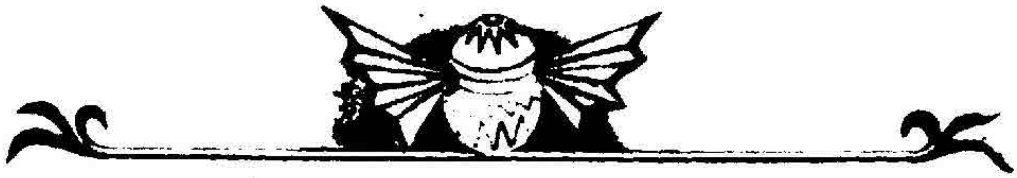
Однак найпопулярнішою традиційною українською символікою на різдвяно-новорічні свята був Дідух. Виготовляли його з кулів або першого зажинкового снопа (останнього деінде називали Снопом-раєм). Верхівка вінка нагадувала конусоподібний сніп з безліччю колосся. Гілки — а за них правили зібрані докупи пучки, що зверху розгладжувались,— обвивали кольоровими стрічками, паперовими чи засушеними квітами, оздоблювали на свій смак і уподобання.

У світлицях Дідуха або Снопа-рая ставили напередодні Багатої куті, і свою обрядову роль вони виконували впродовж усіх різдвяних свят. Ці високомистецькі витвори створювали у хаті затишок, піднесений, святковий настрій і нічим не поступались сучасним ялинкам.

На превеликий жаль, на сьогодні обряди, пов'язані з Дідухом, майже втрачені. У специфічних різновидах вони збереглися на Прикарпатті та в Карпатах. Так, покутяни, скажімо, використовують для цієї мети необмолочений сніп жита, пшениці або вівса. Його заквітчують стрічками та гілками ялиці і виставляють у парадному кутку хати — покуті. Основна його роль — символізувати спільного предка — Діда. Одночасно з Дідом покутяни готували й Бабу — на різдвяний вечір до хати вносили оберемок соломи і застеляли нею долівку. Це був своєрідний атрибут, що засвідчував існування культу предків. Адже вважалося, що добрі душі пращурів оберігають посіви та врожаї від усіляких бід — повеней, граду, бурі, вогню тощо. Оскільки, за уявою давніх, у час народин сонця, себто на різдвяні свята, духи пращурів із настанням сутінків оселяються в помешканнях своїх нащадків, то на їх честь біля Дідуха обов'язково ставили кутю та узвар, тобто колово, яке вважалося поминальною стравою.

Напередодні Щедрої куті (в ніч з 13 на 14 січня) Дідуха виносили з оселі. В одних випадках його спалювали на обійсті, в інших, зокрема на Поліссі, околотом підв'язували фруктові дерева, щоб добре родила садовина.

Як бачимо, клопотів для дівчат напередодні свят було достатньо. Тому й казали з цього приводу: «Гнат покваплює дівчат», нагадуючи, що до Різдва лишилися лічені дні.

ДО НАСТІ ТОЧИ СНАСТІ

Уже все налаштовується на святковий лад. Вправні жіночі руки завершують білити оселі, мити двері, вікна, лави, мисники, причепурено піч. Ще б пак: до Анастасії, яка припадає на 4 січня, оселя, господарські будівлі й обійстя мають бути повністю прибрані. Чоловіцтво також не спочивало — на два тижні нарубано сухих дров, заготовлено вдосталь їжі для домашньої худоби... Через два дні загостять три найбільших зимових свята. Пам'ятаєте слова відомої колядки:

Та прийдуть до тебе
Три празники в гості:
Що перший же празник —
Святеє Рожество,
А другий же празник —
Святого Василя,
А третій же празник —
Святе Водохреще...

Саме ці три свята і складали різдвяно-новорічну обрядовість з численними дійствами й розвагами, щедрими гостинами.

Віддавна у нашого народу був звичай: у кожній родині спеціально готували до фестин одну, а то й кілька свиней. З приходом Різдва, коли закінчувався Пилипівський піст, уже дозволялося вживати скоромину. На всьому терені України на всі ці святки на столі обов'язково мали бути тушковане або смажене м'ясо, окорок, салтисон, холодець тощо. Але найпошанованішим святочним їством вважалися ковбаси, якими обов'язково годилося розговітися кожному членові родини. Якщо з якихось причин у господарстві не було годованика, то свіжину купляли в сусідів або позичали, адже: «Різдво без ковбаси не буває», «Різдво без ковбас, як Великдень без крашанок».

Ось чому останній тиждень перед Різдвом у народі жартома називали «свинячим Різдвом» (у деяких регіонах — «свинячим Великоднем»). Справді-бо: щодосвіта біля осель тільки й чути чоловічі крики і свинячі верески; видно палахкотіння багать на обійстях. Найбільше їх припадало на Анастасію, бо здавна вважалося, що цей день найкращий для обробки годоваників. «Свиняче щастя,— казали в таких випадках,— забирає Настя», «Ось прийде до тебе Настя,— дорікали капризним тваринам,— то візьме тебе трясця».

Десь за півмісяця господині посилено годували свиней і заздалегідь зголошували коліїв. У кожному селі були свої фахівці цієї справи, адже від того, як вони виконували це, залежала якість продукту. Вправних майстрів вважали «легкими на руку» і вони користувалися повагою. В обов'язки колія входило не тільки справно заколоти тварину, а й осмалити і розібрати тушу. Та й дотепер, купляючи сало на ринку, городяни звертають увагу на якість шкіри: гарно осмалена і відповідно оброблена, вона вабить зір своїм золотисто-коричневатим кольором і додає смакових якостей продукту.

Традиційно смалили свиней соломою. Найкраще це виходило, коли для цього використовувались кулі. Жмуток цупких стебел підпалювали і повільно осмалювали тушу, час від часу зішкрібаючи залишки щетини спеціальним ножем. Гладеньку шкіру обмивали окропом і накривали соломою — «щоб впріла», а потім знову мили та шкребли. Це найвідоміший спосіб, яким віддавна користувалися селяни. Нині здебільшого послуговуються паяльними лампами, однак смак сала від цього значно гірший.

Нарешті бралися, як кажуть у народі, за розбирання свині. Тут були також свої обряди і традиції. На Поліссі, скажімо, колій відрізав перший шмат сала, клав його на стіл і перехрещував, приказуючи:

— Нехай вам Бог помагає наступного Різдва дочекатись і ще кращого годованика вгодувати!

— Спасибі,— відказувала господиня,— і вам бажаю, щоб Бог повернув здоров'я!

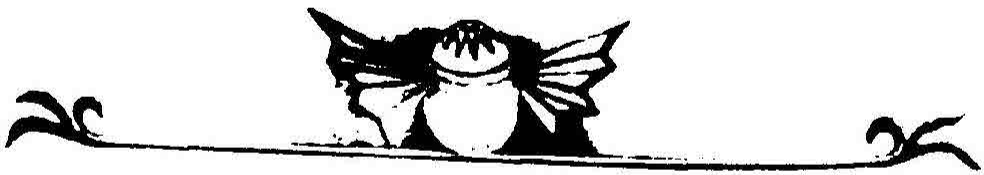
Потім, повідрізавши маленькі пупсинки на животі, колій віддавав їх господині, щоб однесла в хлівець — «на розплід». Та найбільше присутніх цікавило, яким «удався годованик». Господиня, а саме на неї покладалися основні обов'язки догляду, не оминала нагоди розповісти, яким був її «підопічний», як вона догоджала йому...

Найбільше клопотів було, коли «розробляли нутрощі». Кожен орган мав своє призначення. Наприклад, жовч використовували для лікарських потреб, шлунок — для салтисону, ноги для холодцю, кишки йшли на ковбаси, навіть міхур при відповідній обробці міг стати дитячою іграшкою. Сало і м'ясо або солили і складали в діжки та бодні, або як у Карпатах і на Прикарпатті — коптили. Здір скручували у рулони і тримали для засмажки рідких страв. Ще його вживали як висококалорійний продукт під час важких сільськогосподарських робіт — розробки лісу, сінокосу, жнив, а також лікували ним шкіряні хвороби.

Чимало праці лягало на жіночі руки при виготовленні ковбас. В Україні найпопулярнішою була кров'янка. Для неї використовувались найтовщі кишки. Кишки середньої товщини йшли на м'ясні ковбаси, а найтонші заправляли вареною крупою — гречаною або, як на Поліссі, пшоняною: їх так і називали — «гречаники» та «пшоняники». Пекли ковбаси в печі на великих сковорідках або деках.

Хочу нагадати ще одну традицію, котра з'явилася в 60-ті роки і побутує донині. Це колективні вечоринки — «на свіжину» чи «на печінку». Після того як пости перестали бути обов'язковими, той, хто заколов свиню, готував щедрий стіл, де обов'язково мали бути смажені м'ясо або печінка. На таку вечоринку скликали сусідів і найближчих родичів та колія, котрому відводилось найпочесніше місце — покуть.

Отже, як бачимо, передріздвяні дні вельми клопітні: з нагальними роботами намагались упоратися до Анастасії. Тому і казали: «До Насті точи снасті, а після Насті поскладай в одвірок снасті». Адже за пару днів починаються найповажаніші народом празники, на які лишень святкували і відпочивали — Різдво, Василі, або старий Новий рік, та Водохрещі (Йордан). Залишилося чекати недовго.

КОЛЯД, КОЛЯД, КОЛЯДНИЦЯ

Кому з тих, хто народився й виріс у селі, не знана ця похідна і надміру простенька колядка, з якою ми оббігали сусідів та хрещених, щоб оповісти про Різдво Христове й отримати за це щедрі дарунки:

Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меду не така —
Дайте, дядьку, п'ятака!

Хоч у нашому арсеналі були й інші, не менш поетичні тексти, цей був нам наймилішим, і, мабуть, не тільки тому, що мова у ньому йшла про дарунки, а й тому, що в ньому безпосередньо згадувалась Коляда. Назва ця, здається, всім відома й зрозуміла, хоч

ми й не підозрюємо, що походить вона з глибокої давнини, а її генеологічне коріння має латинське забарвлення (календа), себто перший день кожного місяця, зосібно січня, який особливо пишно святкувався.

Нашим далеким пращурам цей обряд відомий ще з IX сторіччя. Існує припущення, що прийшов він од римлян. Тамтешні хлібороби протягом тижня — з 17 по 23 грудня (за старим стилем) — гучно відзначали зимові свята, так звані Сатурналії. До них готувалися заздалегідь: відгодовували жертовне порося, готували обрядові страви, обсилали один одного дарунками, організовували різноманітні забави та ігри. Ця обрядодія безпосередньо пов'язана з покровителями врожаю, а відтак і багатства — богом Сатурном та його дружиною Опс.

Сатурналіям передувало свято Бруналії, яке відзначали двадцять чотири дні (з 24 листопада по 17 грудня — за кількістю літер греко-латинського алфавіту). Воно символізувало настання зими та завершення хліборобського року.

Ця традиція, що прийшла до нас через Балкани, на думку визначного дослідника дохристиянських вірувань Івана Огієнка, зробила певний вплив і на обрядовість наших пращурів, зокрема на святковий календар. Як на мене, з цим можна погодитися лише частково, оскільки з давніх-давен напередодні Коляди, починаючи од Введення, наші далекі попередники урочисто святкували місцеві празники, які традиційно оформилися лише за християнськими назвами: до таких зокрема належать Катерини, Андрія, Варвари, Миколая та ін.

Свято української Коляди відзначається протягом двох тижнів — з 7 по 19 січня. Це період так званого зимового повороту сонця. У народі казали: «Сонце на літо, а зима на мороз». За дайбозькими уявленнями це зустріч нового сонячного року, а звідси і свято народження Сонця — найзнаменніший зимовий празник, що об'єднувався цілим каскадом обрядових дій. Усі вони так чи інакше стосувалися завершення хліборобського циклу, що підтверджують численні ритуалізовані дійства (кутя, посівання зерном, виготовлення Дідуха тощо).

З прийняттям християнства розпочався інтенсивний наступ на утрадиційнений святковий календар дайбожичів. Особливу боротьбу церква повела зі святом народження Сонця, в тому числі з Колядою, замінивши її народженням Христа. Ще у V столітті (440— 461 рр.) папа Лев I Великий скаржився, що римляни святкують не Різдво Христове, а Сатурналії, тобто схід (народження) сонця. Подібне зустрічаємо і в нас. В одній із збірок законів, виданих у російській імперії, читаємо: «Вечором напередодні Різдва Христового та протягом свят організовувати, за стародавніми ідолопоклонними звичаями, ігриська, і, наряджаючись у кумирську (ідольську) одіж, танцювати вулицями і співати сороміцькі пісні,— забороняється».

Про це йдеться і в «Синопсису» (огляді), виданому 1674 року Києво-Печерським архимандритом: «Ніцій пам'яти того біса Коляди й доселі не перестають обновляти, наченше од самого Рождества Христова, по вся Святия дні собирающеся на богомерзкія игралища, пісні поють, і в них аще і о Рождестві Христовом поминають, но зде же беззаконно і Коляду, ветхую прелесть діявольскую, много повторяюще, присовокупляють».

Усе це красномовно свідчить, що народ не бажав одрікатись від своїх давніх традиційних обрядів. Християнській церкві довелося піти на певні поступки. Таким чином свято народження Сонця було ув'язано з народженням Ісуса Христа, а в святковій обрядовості залишено чимало давніх структур, зокрема колядки та щедрівки. Щоправда, спочатку було намагання вилучити цей високопоетичний жанр, в якому оспівується щедрість ниви, врожаю, величаються господарі дому та їхні діти, звучать побажання щастя і здоров'я у новому році, тобто вшановується природа й людина.

Го-го-го, коза, го-го-го, сіра,
Ой розходилася, розвеселилася,
При своєму двору, при господару!
Де коза ходить, там жито родить,
Де не буває, там вилягає;
Де коза туп-туп,
Там жита сім куп,
Де коза рогом,
Там жито стогом,
Де коза хвостом,
Там жито кустом...

За дуалізму, тобто двовір'я, колядки і щедрівки або доповнювалися християнськими символами, або ж створювалися нові, де оспівувались Христос, Мати Божа. Особливо чимало таких текстів створили вихованці Києво-Могилянської академії (XVII—XVIII ст.), а на західноукраїнських землях — ченці Почаївської лаври (XVIII ст). Саме з цього періоду в обрядовому мелосі починає переважати християнський елемент, а термінологічне поняття-Коляди втрачатись. Нині вона зустрічається лише у піснях та сценічних дійствах (колядницькі ватаги та щедрувальницьке посівання).

Деякі вчені вважають, що первісне значення Коляди ще залишилося в деяких реліктових обрядах. Одне з них — свято Корочуна. Про те, що це давня назва Коляди, свідчать записи у Іпатіївському та Новгородському літописах. Пізніше ця назва зафіксувалася в побуті — дійовій особі колядницької ватаги, обрядовій назві різдвяної паляниці на Закарпатті тощо. Дехто пояснює її походження від слова «корочун» — один з найкоротших днів на Спиридона, тобто 25 грудня, або ж від «покрочував» — почав видовжуватися (з цього числа день починає прибувати).

З Колядою тісно ув'язується і свято Турицi (на честь бога Тура), яке святкувалося в Галичині та Подністров'ї. У цей час господарі водили селом бичків і приспівували:

Ой, Туре, Туре-небоже,
Ой обернися та й подивися.

Як уже мовилося, свято Сонця — Коляда відзначалося протягом двох тижнів січня. Це цілісний комплекс новорічних обрядодій, куди входять Різдво, Василі та Водохрещі. День, що передував Різдвові, називався Святвечір, Багатвечір, Багата кутя, Вілія. До нього слід було впоратись з усіма господарськими справами, натовкти ячменю чи пшениці для куті та зготувати дванадцять (деінде — дев'ять) пісних страв, серед яких обов'язково мали бути борщ, риба, гриби, пироги з квасолею чи капустою, тушкована

картопля, узвар і кутя. Всі ці страви годилося готувати на вогнищі з дванадцяти полінець. Вогонь добували за допомогою кресала.

На Святвечір, за традицією, всі члени родини мали бути вдома: хто ж спізниться, той «цілий рік блукатиме поза хатою». Натомість, якщо між членами сім'ї або сусідами були сварки, то їх годилося залагодити в цей день, «щоб на Різдво був спокій і мир». Найповажнішою особою на Багату кутю вважався господар, котрий виконував роль давнього жерця — його слово, порада чи наказ вважалися незаперечними. Йому належало внести сіна для кубельця на покуті, встановити Дідуха та інше. Допомагали у цьому молодші сини.

Як уже мовилося, серед різноманітних страв на Святвечір обов'язково мала бути кутя. Її готували з пшеничних або ячмінних зерен (на півдні України з рису). Перед тим їх вимочували у воді, товкли в ступі, сушили і знову товкли, щоб звільнити від луски.

Кутя з давніх-давен вважалася основною обрядовою стравою. З цього приводу Ф. Вовк писав, що одварені у воді зерна пшениці або ячменю, приправлені медом, та зварені у воді сушені овочі «нагадують ще неолітичну добу». З кутею пов'язано чимало обрядодій. Наприклад, після її приготування господині обов'язково дивилися: якщо зерна піднялися через вінчик горщика — це віщує добробут, а запали — лихе передвістя. До звареного збіжжя додавали у певних пропорціях солод: звідси, мабуть, і пішла відома приказка «Передати куті меду». В деяких регіонах кутю заправляли товченим маком, волоськими горіхами або родзинками, потім усе це розмішували з узваром.

На особливу увагу заслуговує обряд «нести кутю на покутю». Вона мала стояти на столі в новому горщику протягом усіх празників (щоправда, до кожного свята її варили окремо). В одних районах України її вносив найменший син у родині. Напередодні батько виплітав йому нові вовняні рукавички, зодягши які, хлопчик брав горщика і промовляв:

— Несу кутю на покутю, на зелене сіно, щоб бджоли (чи курчата) сіли!

На півдні України, як правило, кутю несла до столу господиня, тимчасом усі присутні сидячи супроводжували цю дію квоктанням («кво-кво»). Коли ж господиня ставила на стіл узвар, усі вставали і кудкудакали («кудкудах-кудкудах»). Все це робилося для того, щоб гарно неслися кури й виводили курчат. Подекуди цей обряд покладали на дітей, подекуди, наприклад на Чернігівщині, господиня сама імітувала пташині голоси. На Черкащині, несучи горщик, господиня приказувала:

— Кутю на покутю, узвар — на базар, а пироги — на торги. Кво-кво-кво...

А діти їй відповідали:

— Цяп-цяп-цяп...

Прилаштувавши горщик, вона підходила до малят і, поскубуючи їх за чубчики, примовляла:

— Чуб-чуб... (щоб курчата були чубатими).

Горщик з кутею обов'язково ставили на покуті в кубельце, яке робили з найзапашніших сортів сіна. Таке місце ще називали яслами, оскільки за християнським вченням Мати Божа народила малого Христа в яслах. Горщик покривали хлібом з дрібком солі.

По закінченню свят частину сіна віддавали худобі, а частину тримали для кубел, де мали нестися кури і висиджуватись курчата. На Слобожанщині цю траву клали у купелю для немовлят.

Волиняни напередодні Святвечора мастили долівку у хаті, вносили оберемок сіна і стелили його під столом. Там воно мало пролежати до Водохреш. Гарною ознакою для родини було, якщо у ньому вкладався спати пес або кіт. У західних областях України до хати вносили плуга або ярмо, столярські причандалля, а в інших — випікали тістечка у формі господарського реманенту чи збруї, обрядовий хліб «Василі», який також ставили на покуть.

Як тільки на небосхилі з'являлася підвечірня різдвяна зірка (вважалось: хто найпершим побачить її, той буде найщасливішим у наступному році), — усією родиною сідали за стіл, на якому мало бути дванадцять різноманітних пісних страв. Звідси й назва Багата кутя чи Багатвечір.

Першим, як і годилося, займав місце господар, а за ним інші члени родини. Під час святкової вечері намагалися не виходити з-за столу, розмовляти тихцем і не пити води, «щоб у жнива не мучила спрага». Вставши, глава сімейства поминав покійників і запрошував їх до Багатої куті. Вважалося, що саме у цей час усі близькі й далекі члени родини мають прийти до оселі, а відтак звільняли для них місця на лавах, ліжках, стільчиках, ставили страви і поруч клали ложки. Слідом за господарем всі присутні виголошували молитву, в якій поетично-схвильовані слова були звернені до тих, хто «заблукав у лісі, втопився у морі чи не повернувся з далекої дороги».

Обряд поминання померлих присутній у всіх регіонах. В одних випадках цим дійством започатковували вечерю, в інших — робили це наприкінці її. Господар поіменно називав імена небіжчиків, приказуючи:

— Хто живий, той з нами. Хто вмер, той у ямі. Царство їм небесне, хай легко лежиться, а нам легко живеться!

Натомість, залишивши трохи куті в мисці, клали в неї чи поряд ложки, а вдосвіта на Різдво дивилися, чи не перевернулася чиясь: це означало, що власник ложки «скоро піде з цього світу».

Наступну молитву виголошували «нині сущим» — усім членам родини. Їм зичили здоров'я і щастя, бажали, щоб гуртом і в злагоді дочекалися наступного Різдва.

У деяких регіонах, перед тим як почати їсти, старійшина, зачерпнувши ложкою куті, підкидав її вгору — «на приплід». Усі уважно стежили: скільки прилипне зерен до стелі, стільки з'явиться в новому році ягнят та іншої живності. Друга порція призначалася врожаєві зернових, а третя — завбачувала кількість роїв, адже традиційно в кожному господарстві тримали бджіл.

На Чернігівщині, перед тим як почати трапезу, господар, взявши першу ложку куті в рот і, не ковтаючи її, виходив на двір подивитися на нічне небо: якщо воно зоряне — наступного року добре вестиметься всяка птиця, а коли зірок мало — доведеться спродувати її. Лишень після того як він повертався у хату, починали вечеряти. Кожен з присутніх, з'ївши три ложки куті, мав посмакувати всі страви і завершити їство знову кутею та узваром.

Якщо хтось за вечерю ненароком чхнув, що вважалося доброю прикметою, то господар символічно «дарував» шмат землі чи

якусь тварину, а якщо вдавився, то це передвіщало сумну звістку. Після вечері господиня мила посуд, а воду зливала в карафку, щоб нею напровесні окропити приплід, переважно курчат та качат, яких уперше випускали на подвір'я.

Пізніше діти односили обрядову вечерю своїм хрещеним, бабусям-дідусям та бабусі-пупорізці (на Херсонщині це робили напередодні вечері). Матері зав'язували у біленьку хустинку книш, калачі, цукерки, і діти, зайшовши до хати, приказували:

— Добрий вечір! Мама і тато прислали вам хліб, сіль і вечерю.

Ощедрені забирали принесене і в свою чергу клали в хустинку свої припаси, а дітей обдаровували горіхами, яблуками, цукерками або грішми.

Цікаві передріздвяні обряди побутували в Карпатах та на Закарпатті. Крім куті, на столі мав бути спеціальний обрядовий хліб — карачун (крачун, хлібець). В одних місцях його пекли ввечері, в інших — у ніч перед Різдвом, супроводжуючи усталеними традиційними обрядодіями. Скажімо, гуцули робили це так: жінка, щоб спекти карачуна, одягалася в гуню і натягала рукавицю, бо «гола рука — це бідність, а карачун — символ достатку». Обрядовий хліб стояв на столі впродовж усіх святок, символізуючи зимове сонцестояння. Куштували його тільки після Василів, а один зберігали до весни, щоб вийти з ним на перший засів яровини.

На Закарпатті обрядовий хліб пекли з пшеничного борошна. Перед тим як його вчинити та посадити в піч, газдиня виганяла всіх з оселі і замикалася. Якщо в родині була відданиця, то мати змащувала їй обличчя медом, потім змивала його, а воду зливала у пляшечку і вправляла в тісто. Саджаючи виріб у піч, приповідала:

— Як цей мед пече в карачуні, так би тебе (ім'я хлопця) пекло серце за нею (ім'я дівчини), — і при нагоді давала юнакові напитися цієї води, щоб він уподобав її дочку.

Після того як хліба спечено, батько з сином йшли до току з веретою, нав'язували в неї соломи і заготовляли два снопи — один, щоб розіслати на столі, а інший правував за Дідуха. Потім направлялися до водойми, вмивалися джерельною водою, змочували з трьох сторін карачуна і поверталися до хати. Почувши постуки в сінях, господиня запитувала:

— Хто там дуркоче?

— Святий дух з калачами та зі свяченою водою,— відказував газда і, переступивши поріг, оповіщав:— Щедрий і добрий вам вечір!

Дружина, розіславши біля порога якусь одежину (на голу долівку не годилося ступати), відповідала:

— Дай, Боже!

Натомість господар кидав карачуна до столу, а газдиня, упійманий його, кидала назад. Якщо хлібець падав на долівку, то дивилася, чи «не догори сподом, бо це на лихий рік». Подібну обрядодію виконували і на Щедру кутю.

Після цього батько з сином розстеляли куля на столі, накритому святковою скатертиною, а Дідуха ставили на покуть. Соломою також прикривали лави й долівку. Дорослі члени родини робили із сіна перевесла і перев'язували собі попереки, «щоб під час жнив не боліла спина».

Такий звичай побутував на рівнинному Закарпатті. Гуцули ж святвечерювали трохи інакше. Напередодні Багатої куті господар разом із сином (а коли не було такого, то з дружиною, котра одягала чоловічу шапку) тричі за сонцем обходили оселю, тримаючи в руках хліб, по ложці меду й куті, а також жарини, ладан і свічку на тарілці. Потім заходили в стайню, робили на одвірках та між рогами тварин хрестики і проголошували заклинання від злих сил. Міцно позамикавши двері, обсипали довколу маком «од відьом», а біля порога клали зубок часнику та сокиру «від вовків». Лишень після цього заходили в хату з «колядником» — обрядовим снопом. Якщо у сім'ї був син, то перед вечерею він йшов до потічка, набирав у відерце води й приносив до хати, вдаючи, що несе масло. Між сином та матір'ю відбувався цікавий діалог, в якому юнак намагався переконати матір, що справді дарує їй масло.

Сівши за стіл, газда розпускав паска на штанях, «щоб вівці легко окотилися». До речі, мешканці гір заводили у світлицю й полазників — ягнятко або телятко й намагалися нагодувати його. Іноді влаштовували символічний обряд частування диких звірів. Повечерявши, зв'язували ложки житнім перевеслом, «щоб не губилися в череді корови».

Такі найвідоміші обряди, пов'язані зі Святвечором на всьому терені України. Не менш поетичними були й ворожіння та заклинання. Скажімо, хлопець, який не хотів аби до його обраниці засилали сватів інші парубки, йшов увечері до млина, брав три скіпки від шлюзів, які перетинали лотоку, загортав їх у ганчірку і таємно втикав у одвірок нареченої, приказуючи:

— Як сеся застава не пущає воду на лотоки, так би (ім'я дівчини) не пускала сватів, окрім мене.

Дівчата у свою чергу йшли до прорубу, роздягались і, окропившись водою, нашіптували:

— Як сеся вода біжит, так би за мною бігали сватачі!

Натомість удома розплітали волосся, брали в руки хліб і, тричі оббігши оселю, дивились у вікно, де начебто «має показатися доля». Дехто з юнок змивав обличчя калиновим соком, щоб завжди було рум'яним.

Зі Святвечором пов'язано чимало повір'їв. Господарі готували для взуття нові солом'яні устілки, котрі носили до Нового року, потім перевертали на другий бік, а після Водохреща обкурювали ними худобу, котра хворіла. На Лівобережній Україні хлопці й дівчата робили устілки з сіна, що лежало на покуті, для правого чобота, а напередодні Василів клали під подушку, приказуючи:

— Хто мені судиться, той сю ніч приснится.

Крім того, дівчата мили посуд і виносили його на вулицю, постукуючи в миски: з якого боку одізветься пес, туди й піде заміж. Потім підходили до сусідських вікон і дослухались: якщо чули слово «сядь» — не пощастить вийти заміж, а коли «йди» — у цьому році прийдуть свати. Якщо дівчина хотіла побратися з хлопцем, то підходила до його хліва і слухала, як ведуть себе свині: тихо сплять — у родині лад буде, а коли кричать — будуть часті сварки в сім'ї...

Ворожили і в такий спосіб. Дівчата, пов'язавши вузлами хустини, кидали їх у ночви й імітували, начебто «палають збіжжя» — чиї хустини випали на долівку, ті з них скоро підуть заміж. Або розкладали на столі різні речі (сокиру, ножиці, чарку тощо), по-

тім, зав'язавши очі, по черзі підходили до столу: якої речі спочатку торкнулась рука, таким на вдачу буде майбутній чоловік.

Ворожили й старші люди. Їх переважно турбувало, скільки кому жити. Вони ставали між лампадою і свічкою і дивилися на свою тінь; якщо вона була одна, то це на швидку смерть. Діти в цей час гралися на розстеленій долі соломі, імітуючи голоси домашньої птиці чи сценки збирання грибів у лісі. А щоб дітлашня не плакала,— «бо будуть цілий рік каверзувати», — їм давали гризти горіхи, аби «не боліли зуби». Проте забороняли їх їсти надворі, бо «птиця постійно клюватиме зерно в посівах». У цей день намагалися нічого не позичати, «щоб не жебракувати цілий рік».

Ось так непомітно за різноманітними обрядами й дійствами спливав Святвечір. Надходила північ, а отже й Різдво. У цю пору селяни виходили на подвір'я і роздивлялися довкіл.

Зоряне небо — кури добре нестимуться і вродить горох.

Місячна ніч — урожай на баштани.

Ожеледь на деревах — защедрять горіхи й садовина.

Сніг іде — врожай на яблука.

Іній на деревах — на мокре літо і недорід зернових.

Чисте і зоряне небо — буде сухе й врожайне літо.

З кубельця витягували сінину (соломину): якщо довга, то рік буде врожайним, а коротка — на недорід.

РІЗДВЯНЕ СВЯТО

Один з найзнаменніших і найвеличніших празників святкового календаря, яким власне започатковується рік, є Різдво Христове, що в народі йменують просто Різдвом. Розпочинається воно в опівніч після Святвечора між 6 і 7 січня. У давнину, як уже мовилося, це була Коляда — свято народження Сонця. З прийняттям християнства його було приурочено до народження Ісуса Христа. Відтак повсюди в храмах відправляють нічну Божу службу, яка завершується удосвіта.

Першими сповісниками народження Христа були діти та підлітки. Вдосвіта семи-восьмилітні хлопчики йшли до односельців віршувати-віншувати, себто вітати родичів та сусідів зі святом Різдва Христового. На Чернігівщині віншувальники, заходячи до хати (обряд цей здійснювали удосвіта до сходу сонця, бо в різдвяну ніч «добрі духи-душі та бог урожаю залишалися в господарстві до сходу сонця»), казали:

— Зі Святим Різдвом будьте здорові!

Їм відповідали:

— І вас також вітаємо й бажаємо здоров'я!

Після цього полазник декламував:

З Святим Різдвом вітаю.
Всім здоров'я бажаю:
Господарю на воли,
Господині на квочки,
Хлопцям-дівчатам на гуляння,
Малим дітям забавляння...

Менші діти здебільшого оббігали лише родичів і найближчих сусідів, приказуючи:

Я маленький хлопчик,
Ізліз на стовпчик,
У дудочку граю,
Колядочку знаю.

Горобчик летить,
Хвостом вертить.—
А ви, дядьку, переймайте,
Мені копійочку дайте!

Була й така форма віншування: підліток, оббігаючи в Різдвяну ніч оселі, показував господарям яблуко. Це означало, що він бажає, аби в них щедро вродила садовина. Полазника годилося обдаровувати ласощами або грішми.

Загалом віншувальників чекали з нетерпінням як добрих сповісників і щедро віддячували яблуками, горіхами, бубликами, а найчастіше спеціально випеченими маленькими хлібинами «з душею». Вважалося: чим більше дітей завітає до хати, тим щедрішим буде Новий рік. Колядували, як правило, лише хлопчики, дівчатка ж в передріздвяних обрядах участі не брали, оскільки за давнім віруванням на великі свята першими полазниками мають бути представники чоловічої статі, котрі й ощасливлять хату-господарство, і вже зовсім зле, коли першою провідає хазяїв жінка...

Після церковної служби, яка закінчувалась о 4—5-й годині, всі розходилися по домівках. Зайшовши до оселі, парафіянин врочисто сповіщав хатніх:

— Христос рождается!

Йому відповідали хором:

— Славімо його!

У давніші часи, принаймні до XVIII століття, у церквах під час богослужби співали світських колядок. Згодом, коли релігійний центр перенесли з Києва до Москви, Синод заборонив виконувати їх, оскільки в Росії подібних пісень не знали. Але ця заборона в Україні не виконувалась, тому московська патріархія змушена була видати спеціальний довідник колядувати лише з Богословника, в якому пропонувалися тексти виключно релігійного змісту.

Відтак після привітання родина сідала за вранішню Святвечерю, доки не зійшло сонце. Адже за віруваннями, добрі духи перебувають у хаті лише у сутінки. При цьому господар скроплював оселю святченою водою, обкурював пахучим зіллям і запалював свічку — прообраз сонця, яке, на думку давніх, «святкувало свої іменини». Помолившись, усі сідали на лаві, застелені рушниками, при цьому годилося «продмухати місце», щоб не позалітали добрі духи.

Після першої ложки куті господар піднімав келишок і виголошував:

— Будьмо здорові зі Святим Різдвом! Хай Господь милує нас і має нас у своїй опіці на кожному кроці, а всім померлим пошли, Боже, царство небесне, раювання в небі!

Після цього мили посуд, оскільки наступна трапеза вже мала бути скоромною. Всі з нетерпінням, адже нарешті закінчився довготривалий пилипівський піст, чекали м'ясних страв. Тим паче, що в кожній родині до Різдва готували свіжину — ковбаси, окорок, печене м'ясо, холодець та інші традиційні українські наїдки.

Розговіявшись, лягали спочивати. До обіду, як правило, ніхто не ходив у гості, винятком, а відтак і обов'язком, було лише «везти до діда вечерю». Під обідню пору, спорядивши святкові повози, одружені діти (син з невісткою чи дочка з зятем) провідували батьків або дідусів. Вони брали з собою три хлібини, кутю, сало та ковбаси, вінок, посвячений на Спаса та пляшку горілки. З ними були й діти, які перед цим не носили вечері. Батьки з нетерпінням чекали бажаних гостей: господар статечно виходив назустріч, одчиняв ворота і щедро напаковував сіна для коней. Господиня у свою чергу зустрічала дітей на порозі, цілуючи і вітаючи зі святом.

Нарешті з'їжджалася вся родина і гуртом сідала за святковий стіл. Запаливши свічку, господар першим смакував кутю, запрошуючи при цьому померлі душі, а присутнім зичив здоров'я, щастя й статків. Так почергово вчиняли всі гості. Наповнивши чарчину горілкою, газда виголошував святковий тост:

— Пошли, Боже, царство небесне й вічне панування в небі всім тим, що відійшли з нашого роду, а нам усім пошли, Боже, щастя, здоров'я, многая літа!

Родинна вечеря тривала допізна. Ніхто з присутніх не згадував сумних історій та образ, бо це трапезування мало «очистити всіх од скверни і об'єднати злагодою та любов'ю». Подібну символічну роль у гуцулів виконував і обрядовий танок «Кругляк», що означав Бога Сонця. Не обходилось, звичайно, і без колядок, серед яких найпопулярнішою була така:

Ой у полі плужок оре.
Славен Ти є.
Славен еси.
Славне сонечко
На небеси!

Надвечір село знову оживало — починалося масове колядування. Щоправда, не в усіх місцевостях України воно було однакове. Словим: на Покутті діти ходили колядувати на Святвечір, на Слобідській Україні, Поліссі, колишній Гетьманщині й Гуцульщині — першого для Різдва, а на західному Поділлі — лише вранці наступної днини. Та все ж першими розпочинали колядувати діти, а вже потім молодь і дорослі.

Різдвяні колядницькі гурти складали переважно парубки. Вони заздалегідь вибирали Ватагу, себто керівника, Міхоношу, Козу, Пастуха з пугою та інших дійових осіб, які варіювалися в кожному регіоні. Козу, як правило, зодягали у вивернутий вовною назовні кожух, прилаштовували солом'яні роги, хвіст і дзвіночок на шию. А вже потім ходили Цигани, Лікар, Єврей, Смерть з косою

тощо. Неодмінним атрибутом усіх колядницьких ватаг мала бути рухома звізда, яку носив ватаґа (Береза).

Заходячи на подвір'я, колядники спочатку просили дозволу колядувати і, коли господар зголошувався, починали забавну виставу із віншувальних пісень-колядок та жартівливих сценок.

Ой сивая та і зозулечка.
Щедрий вечір, добрий вечір.
Добрим людям на здоров'я!
Усі сади та і облетіла.
А в одному та і не була.
А в тім саду три терема:
У першому — красне сонце,
У другому — ясен місяць,
А в третьому — дрібні зірки.
Ясен місяць — пан господар.
Красне сонце — жона його,
Дрібні зірки — його дітки.

У поетичних текстах оспівувались господар, господиня та їхні діти, їм зичили щастя і здоров'я, а господарству — статків і щедрого приплоду. Якщо в родині були діти, котрі довго не розмовляли, то таким давали напитися води з ритуального дзвіночка. Це начебто мало «оживити дзвінкий голос». Жінки, аби в них росли великі коноплі, непомітно обливали Міхоношу водою. Якщо в оселі була дівчина, то вона обдаровувала кожного колядника яблуками чи горіхами. У деяких місцевостях України, крім хлопчачих, ходили й дівочі ватаги.

Одержані продукти молодь віддавала на «великі вечорниці», які справляли на Богородицю (8 січня). Це були чисто молодіжні розваги, і якщо на них приходив хтось із чоловіків, то над ним збиткувалися, глузували з нього й виганяли геть, бо, за повір'ям, Мати Божа «родила сина без чоловіка». Зароблені гроші віддавали на громадські потреби та церкву.

У селах, як правило, організовували кілька колядницьких ватаг, і між ними нерідко відбувалися своєрідні змагання: хто більше збере дарунків. Але саме ці дійства створювали неповторний колорит і особливу святковість колядування.

З Різдвом пов'язано чимало прислів'їв:

Дми не дми — не до Різдва йде, а до Великодня.

Краще Різдво тріскуче, ніж пекуче.

Обійдеться на Різдво без свяченого, а на Великдень без куті.

Не дивниця, що на Різдво метелиця (за різдвяними днями вгадували погоду і майбутній врожай).

Зелене Різдво — білий Великдень.

Який день Різдва, такий і на Петра (12 липня), бо як по Різдві, так і по Петрові.

Наступний по Різдвові день — свято Богородиці. Особливо шанували його жінки, вважаючи деінде ще більш знаменнішим, ніж саме Різдво Христове, оскільки воно пов'язане з Матір'ю Божою. У народі щиро вірили, якщо вагітна жінка або її чоловік будуть працювати в цей день, то народиться дитина з фізичними ва-

дами — шестипала, безпала або ж зі зрослими пальцями. На Богородицю можна було колядувати й жіночим ватагам.

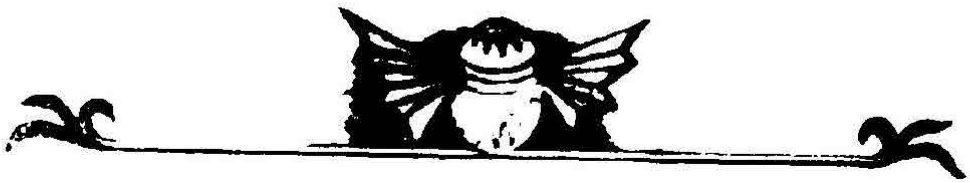
Було за звичай у цей день відвідувати бабів, які приймали роди, пригощати пупорізок вечерею, а також справляти обіди та пасхиди по померлих (вважалося, що вночі всі небіжчики сходяться до церкви і їм правлять молитви священики, які також померли).

У деяких місцевостях, зокрема на Галичині, до сходу сонця запалювали на подвір'ї Дідуха, перестрибували через вогонь і перетягували через нього домашню худобу, оскільки вночі «мають гуляти відьми».

Відтак з дайбозькими народинами Сонця християнство ув'язало один з найбільших своїх празників — Різдво Христове.

— Христос рождається!

— Славімо Його!

НАША МАЛАНКА КАЧУРА ПАСЕ

Якщо перед Різдвом готували Багату вечерю, то напередодні Нового року, цебто 13 січня — Щедру. Вона не мала такої великої кількості страв, але була вельми смаковитою: ковбаси, смажене м'ясо, печеня, локшина і обов'язково млинці як прообраз сонця. У деяких регіонах, зокрема на Поліссі, варили другу кутю, заправляючи її смальцем. Від того вечеря називалася Щедрою, а звідси й Щедрий вечір. Не випадково в переважній більшості щедрівок і колядок присутній такий приспів:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

Оскільки за християнським календарем це день преподобної Меланії Римлянки, що померла 439 року, то його й називають Маланками. Наступний день названо Василями. Народна уява по своєму витрактувала ці вже світські імена. Одну вельми цікаву версію свого часу записав на Буковині відомий поет Юрій Федькович.

«До прийняття віри Христової наші люди вірили у Прабога-Вседержителя. Він мав чотири сини і п'яту дочку. Доньку його — це наша мати-земля, — звали Ладою. Чотири сини звалися: перший — Ад-Гад, чи змій, володар пекла, власне чорт. Він ворогував з Прабогом, братами і сестрою; другий син — Яр-Ярило — святий з Прабогом, братами і сестрою; другий син — Яр-Ярило — святий Юр; третій — Рай, пізніше Іван; четвертий — Лад, або Мир, пізніше Дмитро. Саме Сонце звали Святовидом і зображали його як лише царя-богатиря в золотім шоломі, з сьома мечами коло боку і восьмим у руці. Він об'їздив землю білими кіньми.

Донька Лада мала двоє діточок: одного сина — на ім'я Радо-Князь-Місяць та доньку Весну-Маяну, що її потім почали звати Милана, Миланка, за те, що цілому світу була вона мила, бо цей світ квітами і зеленим листом уквітчала. В той час, як її брат-Мі-

сяць був на полюванні, Ад-Гад, лихий змій, викрав Миланку і затягнув у підземне царство. Визволив її з підземного царства перший брат Безсильчик-Васильчик і з нею одружився. Таким чином, святкування Миланки символізувало весну, що вирвалась з неволі».

В Україні не всюди однаково відзначали Щедрий вечір, найпишніше його святкували на Лівобережжі та Гуцульщині. Натомість для північного Поділля така обрядовість характерна в переддень Водохреща.

У давні часи Маланки, Василі та Водохреща пов'язувались з новорічним циклом так званого Сонячного кола. Найважливішим з них було дайбозьке свято Щедрого Бога, яке пізніше почало називатись Маланки, або Щедрий вечір, і яким завершувалися Святі вечори.

Сідаючи до святкової вечері, кожен одягав нову або [illegible]жевипрану сорочку і користувався спеціально поміченою [illegible]. Перед тим як почати трапезу, господиня просила дітей вийти з хати, а перед батьком, що сидів за столом, клала стільки хліба й пирогів, щоб його не видно було (деінде ставили й житній сніп). Після цього запрошувала дітлахів до світлиці.

— А де ж це,— запитували вони здивовано,— наш тато?

— А хіба ви,— відповідав неньо,— мене не бачите?

— Ні, не бачимо...

— То дай, Боже,— відказував батько,— аби ви мене так завше не бачили,— і вставши, роздавав усім хліб і пироги.

У деяких регіонах це робили напередодні Різдва. Цікаво при цьому відзначити, що подібна обрядодія існувала ще у слов'ян Аркони у XII столітті. Саксон Граматик так писав про це: «Жрець під час вселюдної служби ставив сніпа між собою і народом, і питався в руян, чи бачать вони його. Коли ж вони відповідали, що не бачать, то він бажав їм, аби наступного року його за пирогами зовсім не видно було».

На Гуцульщині перед вечерею влаштовували «свято печі». Напередодні її прибирали, білили і прикрашали, «бо цілий рік вона робить службу, а на Василя іде у танок і віддається», а щоб їй «не тяжко було танцювати» — з неї знімали всілякі ряднини, не спали на ній і не сідали, а лише засипали овес «на коровай, як на весілля, аби мала чим коня годувати, як їхати в місто на герць».

Повечерявши, сусіди йшли один до одного миритися, щоб «Новий рік зустріти в мирі та злагоді». Між тим хлопці, котрі недавно невдало сватались і отримали гарбуза, вдруге засилали сватів до обранок з надією «на благословенну згоду».

Тим часом біля вікон вже чулися дівчачі поголоси та щедрівки. Переважно щедрували лише дівчатка-підлітки, іноді юнки. Вони, як правило, не заходили до хати, залишаючись під вікнами.

У давнину на Київщині побутував дуже цікавий обряд «кози». Підлітки 12—14 років збирались у ватаги і вибирали поміж собою Козу та Кота. Для них робили спеціальні маски. Як добре темніло, йшли в ті оселі, де було багато дітей. Один з товариства підходив до вікна і гукав:

— Дядьку, пустіть Козу до хати, бо змерзла!

— Немає де тій Козі розгулятися — тісно в хаті! — відказував господар.

— Та пустіть, бо змерзла! — тричі повторював Козовод.

— Та я вже пустив би, але що дядина скаже?

— Будьте ласкаві,— звертався Козовод до господині,— пустіть, дядино, бо й козенята померзнуть!

Жінка вдавала, що вже пізно, діти лягли спати, хата помащена і припічок побілений...

— Та пустіть нас. М-е-е...

— Та ідіть уже, йдіть, тільки добре співайте,— зголошувалась нарешті господиня.

Першим заходив, ведучи за собою Козу, Козовод, за ним йшов Кіт, решта щедрівників. Знявши шапки, віталися; старший Козовод починав:

Нуте, панове,
Нуте, мурове,
Поставайте в ряду,
Я козу веду!

Коза з Котом в цей час підтупцьовують в такт пісні, а діти смикають їх за хвости та вуха. Хор заспівує:

Наша козиця
Вже стара птиця,
Нещодавно з Києва,
З довгими кісьми:
— Ногами стопчу,
Рогами сколю,
Хвостом замету!..

Коза тим часом падала, задирала ноги і вдавала, що мертва. Кіт її обнюхував, крутячи хвостом. Хор співав далі:

Треба козиці три куски сала.
Кіт:
Мяу, мяу ... сала!
Щоб коза встала.

Хор:

Ой устань, козо,
Та й струсися,
При цьому дому,
По господарю
Звеселися!

Коза нараз схоплювалася і починала танцювати під хоровий спів:

Ой слухай, козо,
Де труби гудуть,
Там млинці печуть,
То і нам дадуть!

Метка тварина підходила до печі, обнюхувала її, а хор продовжував:

Хазяїн іде, пожиток несе.
Перший пожиток —
Мірочка гречки,
Другий пожиток —
Мірочка жита,

Третій пожиток —
Решето вівса,
Та й щедрівка вся!
За ці щедрівки —
Кварта горілки,
А з цеї мови
Будьте здорові!

Всі, поклонившись, рекли:

— Будьте здорові з праздником!

Старший Козовод, посіпуючи Козу, наказував:

— Кланяйся хазяїну й хазяйці та їхнім діткам! — що вона й робила.

За таку виставу господар обдаровував юних віншувальників пиріжками чи грішми, а Кіт тим часом біг до господині:

— Мяу, мяу, дайте ще сала, щоб Коза брикала!

— Так, так, — встрявав й Козовод,— дайте, дядино, сала, бо Кіт здохне!

— Нема сала — миша вкрала! — відказувала господиня.

— Сало погасло! — додав господар,— не звикайте до сала, бо й нам мало!

Але наполегливий Кіт усе ж добивався свого. Після цього всі прощалися:

— Прощавайте! Дай, Боже, щоб того року діждати і вас пошанувати!

Але головні святечні дійства належали парубочим та дівочим Маланкам. Хлопці вибирали з-поміж себе найудатливішого витівника, перевдягали його в жіноче лахміття — це і була Маланка. Крім Маланки, вибирались і інші персонажі, які мали звеселяти народ своїми жартами: Циганка чіплялася до всіх перехожих, щоб поворожити, Циган пропонував обміняти коней, Ведмідь запрошував у танок, Коза грала на скрипочці, а цибатий Журавель вибивав на бубні. На таку виставу, бувало, збиралося усе село. Але тривала вона недовго — ватаги розходились по оселях, де були дівчата.

Заходячи до хати, хлопчача ватага робила шарварок. Особливою непосидючістю відзначалась Маланка — вона розкидала сміття, заглядала в мисник, щоб відшукати глечик з молоком і побілити ним припічок тощо. Завбачливі господарі заздалегідь приховували всяке господарське начиння «від біцеватої Маланки». Гурт у цей час приспівував:

Наша Маланка качура пасла,
Заки вечірня зоря не погасла.
А як вечірня зоря згасла,
Наша Маланка качура напасла...

Віддарувавши міхоношу, хлопців запрошували до столу. Серед дійових осіб дівочих ватаг були тільки дві персони — Маланка, одягнена у весільний одяг молодої, і Василь — перевдягнена в парубка юнка, на якій були жупан, шаровари, шапка та чоботи. На відміну від парубків дівчата не заходили до осель, а щедрували під вікнами:

Ой та учора ізвечора
Пасла Маланка два качура.

Ой пасла, пасла, загубила,
Ішла додому, заблудила,
Ой приблудила в чисте поле,
А там Василько конем оре;
— Ой ти Василю, Василечку,
Виведи мене на стежечку,
Буду тебе шанувати,
Щонеділеньки прибирати,
Щонеділеньки прибирати,
За головоньку затикати.

Господарі виходили з хати і ощедрували скарбника грішми — «Маланці на вінок».

Опівночі дівчата закінчували щедрувати, оскільки наступав Новий рік, а позаяк закінчувався Щедрий вечір. З цього приводу дослідник новорічної обрядовості С. Килимник писав: «За віруванням наших далеких пращурів у ніч напередодні Нового року Щедрий бог сходить з неба на селянську ниву, в селянську хату, в господарство, до худібки. Його зустрічають у хатах дід-Ладо та духи померлих, що прийшли з поля й лугів і є у цей час у Дідухові-снопові, на столі у сіні й на долівці у сіні-соломі. Цей Щедрий бог усе бачить, усе чує, усе знає, але його бачать лише Ладо та інші духи померлих та ще худоба, бо Багата кутя була присвячена Богу-Сонцю та духам Ладам, головне, як подяка за минулий урожай. У цей вечір прощають Коляду й цей вечір уже не Святий, а Щедрий вечір».

На особливу увагу заслуговують і дівочі гадання. У різних місцевостях України вони різні. Наведу найбільш популярні. Дівчата стають біля плетеного тина і рахують палиці тричі по дев'ять: якою буде остання, таким буде чоловік рахуючої — товстим чи тонким, стрункім або кривобоким; якщо кілочок сучкуватий, то буде конозистий характер, без кори — бідняк, з корою — багатий тощо. Крім того, лічили палиці і попарно: якщо в кінці тину залишалося непарне число — заміж не вийде. Деколи розкинувши руки, охоплювали штахетини і лічили їх, приказуючи: «Вдовець-молодець»: на якій зупинялася лічилка, такий і буде суджений.

Після гадання вибрані палиці дівчата несли до ополонки й кидали у воду. Вранці бігли дивитися: чию палицю вода знесла, та вийде заміж. Дехто з дівчат виготовляв три палички — з очерету, сіна та дерева і також кидали у ополонку: яка з них найближче крутилася, такий буде майбутній чоловік: очеретяна — бідний, дерев'яна — тесля, а зі сіна — багатий.

Було й так: дівчата виходили на вулицю і дивилися, яка з тварин першою зустрінеться: якщо пес, то суджений буде лихим, а життя собачим, якщо вівця — тихим і сумирним тощо.

Іще рахували поліна, принесені у хату. Якщо їх кількість парна, то скоро бути весіллю. Потім, зажмуривши очі, брали навмання одне з них: якщо поліно має кору, пряме, гладеньке — буде багатий, гарний і добрий чоловік, а якщо без кори та криве — бідний та поганий. Або ж витягували зі стріхи соломину: якщо з колоссям та ще й з зернами — подружнє життя буде щасливим. Ввечері ком та ще й з зернами — подружнє життя буде щасливим. Ввечері йшли до воріт і насипали по три купки зерна, а вранці дивилися: якщо зерно ніхто не чіпав, то родинне життя буде щасливим, і навпаки.

Лягаючи спати, клали під подушку гребінця і нашіптували:

— Суджений-ряджений, розчеши мені голову!

Хто приснився, з тим і випаде пошлюбитись.

Перед сном клали на тарілку з водою кілька цурупалків з віника, приказуючи:

— Суджений-ряджений, перевези через місток!

Якщо вранці цурупалки пристали до вінця тарілки, то дівчина побереться з тим, хто приснився.

Жінки виходили до хліва і дивилися, куди головою лежить корова: якщо на схід, то отелиться вранці, на південь — вдень, а на північ — то ввечері.

Народний календар у цей день поповнювався новими прикметами.

Якщо під Новий рік добрий сніг — сій гречку.

Сильний мороз і падає малий сніжок — на врожай і здоров'я людей і тварин; коли ж тепло і без снігу — на неврожай і хвороби.

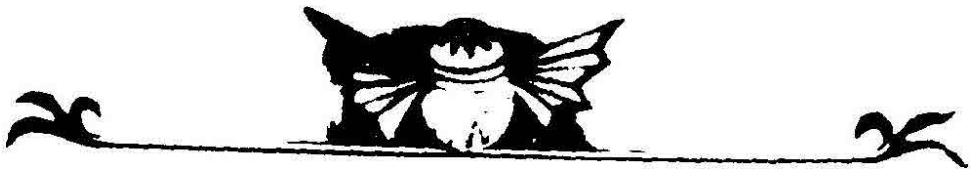
Який перший день у Новому році, таким буде і рік.

Багато пухнастого інею на деревах — до врожаю зернових і доброго медозбору.

Якщо тварина ляже головою до сходу — на врожай, до заходу — на недорід.

Діти клали в один батьковий чобіт кусочок хліба, у другий — вуглину. Натомість він просив подати правий чи лівий чобіт: якщо випадала вуглина, то рік буде голодний, а хлібець — щедрий.

Якщо на Маланки відлига, то чекали теплого літа: «Яка Меланка,— казали з цього приводу,— такі Петро з Павлом» (12 липня).

ХОДИТЬ ІЛЛЯ НА ВАСИЛЯ

Новий рік завжди був бажаним святом у кожній родині. З ним пов'язували кращі сподівання, завбачували добробут, родинну злагоду, щедрий врожай зернових та садовини, приплід худоби, здоров'я у людей.

Хоч протягом тисячоліть чотири рази зміщували в часі Новоліття (згадаймо: дайбожичі святкували його весною, з прийняттям християнства перенесли на осінь, пізніше на 1 січня за старим стилем (13 січня за н. с.) і, нарешті, на 1 січня за новим стилем), загальна обрядовість залишилася більш-менш сталою. Так уже здавна заведено, що найпишніше святкували напередодні Нового року, тобто опівночі. Цей час наші пращури вважали чарівним, оскільки для віруючих розвидняється небо і «вони можуть прохати у святих усе, що їм заманеться: перетворення води на вино, каменя на хліб, а глини на мед».

Про цікаве вірування, що побутувало на Полтавщині, писав відомий дослідник цього краю М. Маркевич. Згідно з повір'ям, саме взимку росте відома на Україні рослина — нечуйвітер, яку широко використовують з лікувальною метою. Проте особливу властивість вона має напередодні Нового року. Її можуть відшукати «тільки незрячі, котрим нечуйвітер коле очі». Вона допомагає людям «щасливо переправлятися через рік».

Горяни Карпат відзначали Новий рік по своєму. Господиня опівночі, одягши чоловічу шапку і взявши порожнє горня та хліб, йшла до джерела, тричі занурювала посуд у воду; наповнивши його ущерть, верталася до хати, змащувала мокрою хлібною м'якушкою чоло усім присутнім і приказувала:

— Абисьте були такі величні, як святий Василь!

Після цього клала у горнятко срібні монетки і вдосвіта, коли дітлахи збиралися на посівання, давала їм вмитися цілющою джерелицею, аби велися гроші протягом року.

Від Різдва і до Василів не годилося замітати хати та виносити з неї сміття. Це пов'язували з тим, що протягом тижня до оселі повертаються всі добрі духи-покійники, які після Святої вечері збираються на покуті біля Дідуха та Снопа-раю, а також на сіні, котрим притрушують долівку. Щоб не викинути разом із сміттям доброго духа, тобто своєї «долі-щастя», люди й не замітали осель.

Опівночі селяни виходили на подвір'я слухати, як Новий рік проганяє старого. Вважалося, що найуважніші можуть почути лайку між ними: старий рік хоче забрати з собою все, а новий намагається віддати лише «лихе». Послухавши, господар повертався у хату і в'язав із соломи та сіна три в'язанки. Одну ніс до клуні, інші на подвір'я та в садок (це ж робили і з Дідухом). Підпаливши їх,— а сюди скидали й сміття від уперше заметеної хати,— дим спрямовували так, щоб він обкурював фруктові дерева, «аби добре родили в новому році і не побив їх мороз».

Новорічний вогонь віддавна вважався священним — він спопеляв усі торішні злі сили, очищав людські душі від скверни. Крім того, разом з димом відлітали до сонця Щедрий бог та духи-Лада, що переселялися жити в поля. В цей день люди намагалися бути чемними один з одним, не сваритись між собою, нічого не позичати, а лишень веселитися. Щоправда, де-не-де сміття і Дідуха виносили на подвір'я лише вранці. А на Західному Поділлі, скажімо, протягом тижня хату замітали «по половині»: сміття від середини до порога можна було виносити, а те що підмітали до порога, зберігали до Василів. Уранці його підпалювали біля воріт і всі домашні перестрибували через багаття, «абись всяка нечисть кутя, через нього перегонили й домашню худобу. на вогні залишилася, а нам чистими увійти в Новий рік!» Потім

Уночі напередодні Василів, як уже притухло вогнище, діти йшли в садок і розігрували цікаву сценку. Дівчинка вилазила на дерево, яке погано родило, а хлопчик у батькових чоботях та шапці розмахував сокирою.

— Не рубай мене, буду вже родити! — жалісливим голосом прохала сестриця.

— Ні, зрубаю! — лякав братик.— Чому не родило минулого літа?

— Побійся Бога, не рубай! Я вже вродю...

— А я зрубаю і нове висаджу!

— Останній раз прошу: не рубай, ось побачиш, як вродю цього року!

— Ну, гаразд, гляди ж мені,— погрожував сокирою юний господар.— Не защедриш цього літа, то наступного обов'язково зрубаю!

Так учинивши з усіма деревами, їх підв'язували житніми переслами. В родинах, де не було дітей, подібний діалог відтворювали чоловік і дружина.

Непомітно пустіли околиці, але ненадовго. Як тільки закінчувалися «латки» — спільна вечеря, яку справляла молодь на отримані від коляд та маланкування продукти,— селом знову розносились голоси: дівчата йшли ворожити, а хлопці тим часом «красти» ворота, брами чи, навіть, корів та коней. Якщо господар не зумів уберегти своє господарство, то мусив відкупитися могоричем за потрату; натомість, якщо упіймав парубків на гарячому, вже вони мусили пригощати власника оселі. Так тривало до самого ранку.

З приходом Василів починалися нові обрядодійства. Оскільки, за євангельським вченням, у цей день Христові зробили обрізання, то не годилося нічого різати. Але найцікавішими були новорічні засівання осель збіжжям, адже Василь є покровителем землеробства.

У тих селах, де була церква, засівали після ранкової відправи, а де не було — здосвіта. Батьки будили своїх синів. Зодягшись у святкове вбрання, дітлахи брали спеціально виплетену рукавицю, наповнювали її житнім чи пшеничним зерном і, ставши перед образами, засівали спочатку власну оселю:

— На щастя, на здоров'я! Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю. Будьте здорові з Новим роком та з Василем!

Батьки обдарували юних посівальників грішми і тоді вони, починаючи з крайньої хати, оббігали сусідські оселі. Кожен намагався щонайпершим засіяти і отримати найкращий подарунок. Тим, хто спізнювався, давали лише млинці та пироги. Найпоширенішою була така засіваночка:

Ходе Ілля
На Василя,
Несе пугу метяную.
Туди махне
І сюди махне:
У полі ядро,
А вдома добро.
Зроди, Боже,
Жито, пшеницю,
Усяку пашницю!

Почасти першого посівальника господиня садовила на порозі і роззувала, щоб «вдома краще кури неслись», а господар тим часом йшов з коцюбою до сідала і згонив курей, аби «починали скорше нестись».

Крім індивідуальних, були й гуртові посівальники — так звані товариства. Вони вибирали з-поміж себе старшого. На Чернігівщині головного посівальника садовили на лаву, приказуючи:

— Сядь же у нас та посидь, щоб усе добре садилось: кури, гуси, качки, рої та старости!

У тих родинах, де не було дітей-хлопчиків, посівальникам пропонували «обмолотити Сніп-рай»: господиня застеляла посеред хати ряднину, а господар клав снопа й вручав одному або кільком полазникам качалку та макогона; вдаривши кілька разів по колосках, роботу припиняли. Натомість газда ставив Сніп-рай на покуть, де він перебував до Голодної куті, а обмолочене зерно ділили на три частини — з однієї засівали господу й сусідів, іншу дольку тримали для весняної сівби, а решту віддавали корові, коли вона отелиться.

Якщо діти засівали удосвіта, то вдень це робили дорослі, одвідуючи один одного. Але вони не засівали оселю, а притрушували господарів, приказуючи:

Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця,
На щастя, на здоров'я та на Новий рік,
Щоб уродило краще, як торік,—
Коноплі під стелю, а льон по коліна,
Щоб вас, хрещених, голова не боліла,
Будьте здорові з Новим роком...

Господарі намагалися зібрати все зерно від посівальників і підгодувати птицю, «щоб краще неслася та справно вилуплювались курчата».

Вдень на Новий рік селом ходили ватаги — «перевдягнені мандрівники» (на зразок Маланок). Серед них обов'язково був Василь, Маланка, Дід та Баба, Циган тощо. Вони брали з собою козу, коня, плуга чи рало, серпа та цурку. Заходячи в подвір'я, вчиняли новорічний засів: орали і засівали сніг, а потім волочили. Зайшовши до оселі, вчиняли різноманітні жартівливі дійства — кропили присутніх водою, розмальовували комина, мастили глиною господарські речі, «розмовляли» з піччю, замітали навиворіт долівку, вчиняли «сварки» й «мирові», а наостанок вимагали могорич. Нерідко в хату заводили справжніх коня чи козу. Присутність цих тварин цілком зрозуміла: коза у наших пращурів символізувала добробут і врожай. Згадаймо: «Де коза ніжками, там врожай стіжками», а кінь уособлював силу й вірність.

Обряд новорічного засівання прийшов до нас із дохристиянських часів і вірувань, адже наші далекі предки відзначали новоліття весною — напередодні посіву зернових. Тому переважна більшість символів і дійств досі зберігає прадавнє, дайбозьке коріння.

З Василевим днем у народу суголосні численні прислів'я:

Василів вечір додає дня на курячу ніжку.

На Василів вечір день прибуває на курячий шаг.

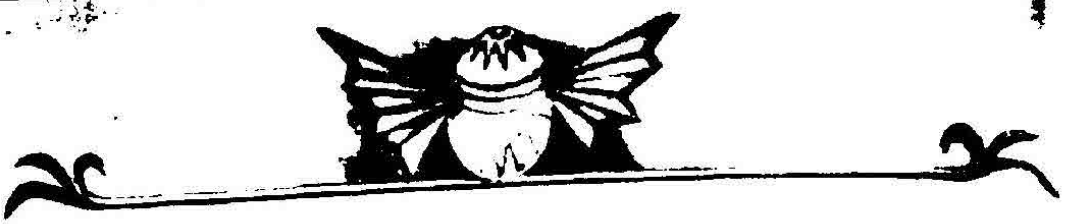
Василів вечір додає дня на курячу ніжку.

На Василя вечір відьми крадуть місяць.

На Новий рік прибуває дня на барана скік.

На Новий рік погода — буде в полі урода.

Старий рік у ноги — Новий у пороги.

ТІКАЙ, КУТЯ, З ПОКУТЯ

Завершальним акордом різдвяно-новорічних свят є Голодна кутя, голодний Святвечір чи друга Вілія, що припадає на 18 січня. Як ви знаєте, майже на всій території України готували дві — Багату (напередодні Різдва) та Голодну кутю, щоправда, в деяких регіонах, зокрема на Поліссі, була ще й Щедра (в переддень Нового року).

Щодо назви «Голодна кутя» є кілька думок. Одні дослідники вважають, буцімто походить вона від того, що протягом дня, аж доки ввечері не посвятять воду у церкві, люди голодували. Це, на мою думку, звучить не дуже переконливо, оскільки так вчиняли і на Багату кутю. Більш ймовірним твердженням є те, що на другу Вілію вже не закликали вечеряти стятих душ та Щедрого бога — звідси й назва Голодної.

Як і на Багату кутю, на Голодну готували лише пісні страви, але в меншій кількості. Що стосується обрядів, то слід зазначити, що в різних регіонах України вони дещо відрізнялися один від одного, а подекуди навіть були протилежні. Скажімо, в одних випадках Дідуха спалювали на Маланки, або вночі чи вранці Нового року, в інших — частину обрядового снопа тримали до Голодної куті. Як тільки споночіло, його виносили на толоку або в садок і підпалювали, «щоб теплий дух накликав весну». Потім дівчата збирали попіл і розсівали його на городах, «аби огірки родили».

Ввечері в церквах робили відправу і святили «вечірню воду», яка вважалася значно кориснішою «від всякого лиха», ніж навіть «йорданська». Для цього готували спеціальні коновки, пишно уквітчували їх безсмертником і васильками, а в пасічницьких родинах сукали обрядові свічки — трійці. Повернувшись з відправи, господар робив з кількох колосків чи цілющих трав кропило, наповнював миску свяченою водою і разом з сином, що запасався крейдою і пиріжком, обходили всі господарські будівлі: там, де скроплював батько водою, підліток малював хреста і відкушував шмат пиріжка. Подібне робили і з реманентом — возами, боронами, плугами. Потім вертались у хату, скроплювали свяченою водою двері, віконниці, мисники, і так само ставили на них хрести.

У багатьох місцевостях протягом усіх Святвечорів господиня збирала по ложці різних страв і розмішавши їх з борошном та дрібним сіном, віддавала худобі, приказуючи:

— Іж святу їжу, здорова будь, як ця весна, що йде до нас, плодюча будь, як земля, і ніяка лиха сила не вчепиться до тебе!

В інших регіонах, як це стверджує П. Чубинський, пекли спеціальний пиріг — хлібину, на якій зверху мав бути виліплений хрест, і ввечері йшли до стайні, розігруючи такий діалог:

— Хто йде?

— Вір!

— Що несе?

— Пиріг!

[illegible]вши, розламували його і віддавали худобі.

Пасічники одвідували омшаники, скроплювали вулики свяченою водою, малювали хрести і рекли:

— Мухи Божі, горопахи цілоденні, здоровимо вас усі ми зі святом; зиму виганяємо, лихі сили в голоді лишаємо, вас святою водою та сонячною крейдою від усього злого обороняємо... Бджілки, ви мухи Божі, кроплю вас, хрещу вас на рої, на віск, на мед — щоб в обійсті сідали, мед збирали і добре зимували!

Залишки від куті віддавали курям, «щоб добре неслися». Загалом вважалося, що на Богоявленський вечір не можна голосно скликати курей, бо як почує сусідка із злим оком, то подумає про себе: «Твої кури, мої яйця!», а тоді птиця нестиметься у її сідалі.

Потім в окремий горщик складали недоїдки од вечері — «по три ложки для долі». Її віщуватиме той, хто останнім прийде з Йордану, себто з Водохреш. А тому всі, хто наступного дня йшов до річки на посвячення води, намагався якнайшвидше прийти до дому.

Як і годилося, вечірню трапезу починали і завершували кутею. Під час вечері влаштовували цікавий обряд «закликання морозу». Як відомо, хрещенські морози під цю пору досягали апогею. Перед тим як почати їсти, господар брав ложку куті, підходив до вікна (іноді прочиняв кватирку) і тричі проказував:

— Морозе, морозе, йди до нас куті їсти!

А після паузи знову:

— Не йдеш? То не йди ні на жито, ні на пшеницю, ні на всяку пашницю!

Іноді хазяїн виходив на вулицю і запрошував:

— Морозе, морозе, йди до нас вечеряти, та не морозь наших коней, биків, курей, свиней, жита і пшениці! А якщо не йдеш, то йди собі на жіноцьку цибулю!

Особливо захоплюючим це дійство було для дітвори. Вона припадала до вікон і на всі голоси запрошувала мороз на вечерю.

Після цього починався інший обряд — «проганяння куті» (де-не-де це робили на Різдвяний день — 21 січня). Прихопивши ма-не-де це робили на Різдвяний день — 21 січня). Прихопивши когони, одні члени родини виходили на вулицю і стукали ними у ворота і тини, вигукуючи:

— Геть, кутя, з покутя, а ти, узвар, іди на базар!

Інші брали горщики, в яких варилася кутя, і, проказавши те ж саме, розбивали їх об ворота. Не стояли осторонь і діти. Вибігши, вони постукували паличками в причілковий кут і накликали:

Тікай, кутя, із покутя,
А ти узвар — іди на базар,
Паляниці, лишайтеся на полиці,
А Дідух — на теплий дух,
Щоб покинути кожух!

Якщо в селі були мисливці, вони робили по три постріли. На Дніпровських порогах, зазначав етнограф И. Новицький: «Запорожці після вечері виходили зі своїх паланок і вчиняли гучну стрілянину, а наступного дня, як святили на Йордані воду, пали-ли з пушок».

По завершенні обряду «проганяння куті» батьки «підсмалювали чуба» своїм синам, «щоб вовків не боялися». Взявши головешки

ку у руки, доторкувались нею до кінчиків волосся. Чи не звідси приказка «Ти ще не бачив смаленого вовка»?

Існує чимало переказів і про те, що напередодні Водохреща, як і напередодні Нового року, Бог дає тваринам людську мову. Їх ми знаходимо у збірниках В. Гнатюка, М. Драгоманова, О. Воропая та інших дослідників. Найпоширеніший варіант — це розмова домашньої худоби між собою під час годівлі її господарем. Якщо прислухатися, про що ведуть мову без'язикі воли, а робити це великий гріх, то можна почути про свою переважно нещасливу долю. Зокрема, скільки залишилося жити хазяїнові. У збірнику, що його уклав В. Гнатюк, мовиться, що газда знехтував такою застрогою, і те, що він почув, справдилося: «Нам добре в нашого господаря,— мовила одна до одної тварина,— але ми його завтра повеземо на цвинтар...» Тому люди ввечері на Голодну кутю намагалися не затримуватися у корівниках після того, як наповнювали ясла.

Таким чином обрядом «проганяння куті» завершується один з найпоетичніших і найцікавіших святково-обрядових циклів — різдвяно-новорічний. Відтак зимовий перепочинок вже закінчувався — селяни налаштовувалися на близьку весну, майбутні весняні роботи і врожаї. Тому і примічали: як на Голодну кутю темно, то вродить гречка, а коли яскраві зорі — буде щедрим приплід на білі ягниці. Жіноцтво тим часом думало про рукодільництво — «адже треба поспішати шити, прясти, ткати, бо скоро Великдень». Та й робота не чекала: до початку весни треба обов'язково наготувати нового полотна.

— Тікай, кутя, з покутя! — празникуванню прийшов кінець.

ТРІЩИ НЕ ТРІЩИ, А ВЖЕ МИНУЛИ ВОДОХРЕЩІ

З церковних відправ мені найбільше запам'яталися ті, що правляться 19 січня — на Водохреща, Йордан, Богоявлення господнє. Рано вранці — до церкви, що в сусідньому селі, шість з гаком кілометрів,— зодягшись у святкову одіж, ми родиною вирушили на відправу. Тато не забули прихопити із собою трійцю — вичурно зроблену напередодні свічку, мама взяли бутлика, а я похідну калрафку.

Перші повоєнні зими були багатосніжними й суворими. Дорогою то там, то там чулися людські погуки, порипування снігу: поодинці й гуртами стікався люд до «Йордану», щоб запастись на увесь рік водохрещенською джерелицею, яка вважалася вельми цілющою. її вживали при різноманітних хворобах, змазували суглоби й хворі місця на тілі, лікували породіль при пологах, дитячий переляк, напували корів, коли вони отелювались, скроплювали від злих духів стайні, оселі та ниви при першому весняному

засіві тощо. У кожній хаті протягом року мала обов'язково стояти під образами пляшечка з йорданською водою. І що цікаво: вона ніколи не застоювалась, завжди була свіжою і придатною для вжитку.

Аж ось і місток через Кам'янку. На широкому плесі, скованому міцним льодом, возвеличувався хрест, що його випиляли сільські парубки з льоду й прикріпили в сніговій шапці. Він нагадував острах — облита буряковим квасом фігура, мовби була скроплена кров'ю. Поруч з хрестом стояв престол, також зроблений з льоду й обвитий сосновими гілками — це були так звані «царські врата».

На відправу в церкві ми припізнилися, і процесія, супроводжувана священиком та півчою, вже простувала до річки. Статечні люди несли хоругви й дерев'яного хреста. Я та й усі присутні уважно стежили, чи не пролетять поперед хоругв птахи, бо за повір'ям, якщо з'являться горобці, то буде велика смерть на дітей, коли ж граки — на молодь, а гуси — на літніх людей. На наше щастя, все було спокійно.

Довкола ополонки вже стояли люди, чекаючи на відправу. Після молитви священик, нахилившись, тричі вмочив у воду срібного хреста, а дяк прихилив свічки. Хор тим часом заспівав величальної «Величаєм Тя, Живодавче Христе».

У цю мить над нами один за одним випурхували голуби, що їх спеціально принесли селяни. Зробивши кілька кругів, вони полетіли геть, а мисливці, що прийшли з рушницями, вчинили несамовиту стрілянину. Од несподіванки я позатуляв пальцями вуха. Ненька нахилилися до мене, прошепотіли:

— Дурненький, не бійся. Це так треба, щоб застріляти Коляду. Патрони у них пусті, лише наповнені клейтухом. Дивися, он тато вже піймав кілька шматків паперу — «то для бджіл добре, щоб чужі не заїдали».

Озвичаївшись, я побачив, як люди кинулись до прорубу, щоб якнайшвидше наповнити посудини цілющою водою. Просовуючись між ними, я також намагався не відстати, аж доки мама не схопили мене за полу:

— Обережно, бо там слизько. Не дай Боже, ще в ополонку впадеш. Колись тут такий випадок був — впав хлопчик і зник під льодом, аж весною знайшли біля греблі...

Кілька чоловіків, стоячи біля води, остерігали нетерплячих пакульників. Набравши свяченици, ми одійшли вбік, тут же посмакували нею, а потім ненька змастили мені цією ж водою очі — «щоб добре бачили», вуха — «аби чули тільки гарні слова» та лоба — «щоби мудрою була голова». А вже вдома пообіцяли, що обітруть ще й тіло, щоб здоровим було, як вода...

Через деякий час до нас підійшли і тато, тримаючи в руках запалену трійцю. Три вогники, полохливо похитуючись на морозяному повітрі, віддавали приємним восковим запахом. Тим часом біля ополонки, роздягнувшись, два смільчаки скочили у воду, занурились по шию й тут же вилізли. Обтерши мокре тіло, що парувало на морозі, надягли одіж і дременули додому. Як я дізнався, що той, хто скупається на Йордана — «бо в цей день хрестили Ісуса», — протягом року не хворітиме.

Йдучи назад, я помітив, що нас одна за одною обганяють дівчата.

— Бачте, як поспішають,— усміхнулися тато.— Хочуть якнайскоріше вийти заміж. Яка перша принесе додому свячену воду, та матиме щасливу долю...

Не заходячи в оселю, ми з татом одразу ж обійшли тік і корівник, окропили хату. Мама тим часом виставили на стіл пісні страви, і смачний дух залоскотав нам ніздрі, адже ми ще не їли. Скуштували ще раз свяченої води, сіли за стіл. Тато при цьому сказали:

— Ну що ж, сьогоднішним днем проводжаємо зимові свята. Дай Боже, діждати при здоров'ї та злагоді їх і наступного року!

Спочатку скуштували пісних, а потім і скоромних страв. Тато з мамою з цієї нагоди підняли тост, а мені залишилося поринути у сумні спогади, що так швидко зійшли ці веселі різдвяно-новорічні празники — з колядками і щедрівками, з вертепними дійствами: Колядою, Маланкою, Козою, засіванням, Дідухом, проганянням куті і закликанням морозу на вечерю, всілякими ворожіннями та прогнозуваннями...

Усі ті дійства, що запам'яталися з дитинства, на все життя залишили незгасну пам'ять про загадковий і дивовижний світ, казкову феєрію, оповиту високою поетикою духовного самоочищення.

Стосовно походження свята Водохрещ, існує кілька думок. Одні дослідники, зокрема О. Воропай, вважають, що Йордан — «це чисто християнський звичай, що прийшов до нас в Україну із християнством і зайняв одне з найпочесніших місць серед традиційних свят нашого народу». Натомість С. Килимник дотримується думки, що це свято, певною мірою, випадає з різдвяного циклу, мовби стоїть осторонь. Воно сягає корінням у дайбозькі часи і було колись присвячене «чистителю і святителю давнини — воді, вигнанню зими та вшануванню і прискоренню приходу весни».

Справді-бо, цілий каскад обрядодій — освячення води, випускання голубів чи інших птахів, «застрілювання Коляди» як злих сил зими,— мало символізувати поворот сонця на весну. Зрештою, освячення води — обряд безпосередньо дайбозький, але його первісна назва «Водохреща» пізніше замінилася на християнську «Йордан», себто на назву річки, водою якої хрестили Ісуса. Попередній термін свята ми знаходимо вже в Іпатіївському літопису під 1148 роком, де записано: «в неділю по Водохрещах». Існує безліч легенд та переказів про те, що опівночі «вода перетворюється у вино», про те, що у древньому Києві щороку на Водохреща до Дніпра сходилося майже все населення як на велике свято — освячення води, а найспритніші юнаки прагнули неодмінно скупатися одразу після дійства.

У процесі реформації християнства створився своєрідний симбіоз нового зі старим, а тому у визначенні витоків того чи іншого обряду ми маємо чимало ускладнень. Як слушно зауважує Ф. Колесса: «Це питання, вирішення якого тим трудніше, що на слов'янському грунті наступило поплутання християнських та апокрифічних елементів із пережитками передхристиянського світогляду, наслідком якого було й переношення мітологічних зображень на християнських святих (Юрія, Миколу, Василія, Іллю) і творення нової, християнізованої мітології».

Проте за давньодайбозьке походження цього свята говорять і регіональні обряди. На Гуцульщині, наприклад, існував звичай, коли хлопці на Водохреща водили своїх дівчат до ополонки, «щоб

ся умила і красна була», а в інших місцевостях по обіді юнки самі йшли до річки вмиватися.

Цікаві обрядові сюжети зафіксував у центральних губерніях України і П. Чубинський. До Водохреща жінки намагалися не полоскати у воді білизни, «бо там чорти сидять і можуть вчепитися». Вважалося, як тільки священик опускав хреста у воду, то вся біснувата й нечиста сила вистрибувала геть і залишалась назовні доти, доки котрась із жінок не приходила прати. Тоді вони знову пірнали у воду. Тому протягом тижня по Водохрещах жінки не ходили з білизною до річки, «щоб більше вигибло нечистої сили од йорданських морозів». Загалом до Водохреща — протягом усіх трьох свят — жінки не ходили й по воду: це мали робити лише чоловіки та парубки.

По обіді на Водохреща, як уже освятилася вода, на Лівобережній Україні парубки розігрували «орден» — хрест з льоду. Між двома сусідніми селами або кутками одного села вчинялася бійка навкулачки — який гурт перемагав, тому й залишався «йорданський хрест».

На всьому терені України на Водохреща уже не колядували. Натомість священик обходив своїх парафіян, окроплював водою житло і малював хрести на дверях. Проте на Буковині, як засвідчує Я. Головацький, парубки обходили односельців і співали їм величальних пісень:

Гей, ти, пане господарю,
Щасти, Боже, із Йорданом,
І з водищев, і з царицев,
З усім домом, з усім добром,
І з твоєю дружиною,
І з твоєю челядкою,
І з синами-соколами,
І з дочками, як чічками,
Господарю, як королю,
Щасти, Боже, з усім двором,
І з челядкою багатою,
І з роями, і з ланами,
І з сусідами, і з панами,
І з Господом Христом Богом,
На здоров'я, на літ много!

На Полтавщині теж існував цікавий обряд. Господарі виводили на вулицю молодих лошат та волів, щоб об'їздити — привчити до майбутньої роботи. Їздили верхи на конях доти, доки тварина не спітніє, а тоді кропили її свяченою водою. Подібний обряд — запрягання в сани молодих лошат та волів, так зване «гуртове об'їжджения» — влаштовували в деяких селах і на Новий рік.

У народі свято вірили, що з того часу, коли пролунали перші постріли при «розстрілюванні Коляди», вовки полишали тічки і розбігалися по своїх барлогах. Тому, коли в лісі і зустрінеться хижак, йому потрібно сказати: «Де ти, вовче, був тоді, як Ісуса Христа на Йордані кропили?» — і він, злякавшись, кинеться геть.

На Водохреща, як і на попередні свята, уважно спостерігали за навколишньою природою, щоб передбачити майбутній врожай.

Коли на Водохреща риба табунами ходить — на рої добре.

На Водохреща день теплий — буде хліб темний.

Якщо похмуро — хліба буде вдосталь.

Йде лапатий сніг — на врожай.

Коли на Водохреща випав повний місяць — бути великій біді.

Удень йде сніг — на врожай гречки: вранці — ранньої, в обід — середньої, а ввечері — пізньої.

Під час освячення води йде сніг — добре роїтимуться бджоли і колоситимуться хліба.

Якщо на Водохреща день ясний, сонячний, то хліба будуть чисті, а якщо похмурий, небо вкрите хмарами — у колосках буде багато «сажки».

Попіл після різдвяних свят не можна зберігати ні в хаті, ані в дворі, «бо буде пожежа». Ввечері на Водохреща його треба винести на річку і висипати на лід.

Найміцнішими, як уже мовилось, вважалися йорданські морози. «Яскраві хрещенські морози,— казали з цього приводу,— городять білі ярки». Але невдовзі вони почнуть слабнути, бо «Тріщи не тріщи, а вже минули Водохрещі».

ПРИЙШОВ ПРЕДТЕЧА І ЗАБРАВ СВЯТА НА ПЛЕЧІ

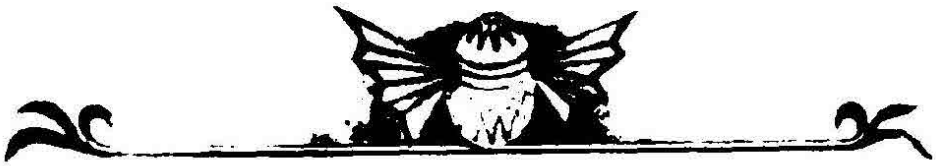
Нарешті прийшов час, коли три найбільші свята зимового циклу — Різдво, Новий рік та Водохреща з цікавими дійствами, різноманітними обрядами й веселими розвагами — закінчили свій лік. Хоч селянам, може, і не хотілося розлучатися з ними, але що поробиш: «Святами,— як мовить народне прислів'я,— ситий не будеш», бо «Тільки й притики, що починки великі». Отож своєрідним перехідним днем між розвагами і будніми клопотами, очевидно, й було, хай і невелике, але потрібне святце Іоанна Хрестителя (деінде — Предтечі), або посвятки, що припадали на другий, себто 20 січня, день по Водохрещах.

Як відомо, протягом усіх попередніх свят селяни намагалися не одвідувати шинок, «бо це гріхотворна справа, оскільки не по-святчена вода». Крім того, як уже зазначалося, від Різдва і до Водохреща по воду ходили тільки чоловіки та парубки. Тому на посвятки жінки їм ставили могорича — за те, «що справно воду носили», що, як правило, відбувалося у шинку або корчмі.

Однак це не було, як за сучасними вимірками, пиятикою. Скоріше обряд давав привід зібратися усім гуртом у шинку, який на той час був спільним місцем розваг селян. Там вони вирішували весільні господарські справи, співали, веселилися, згадували щойно відійшлі празники тощо. Лише згодом шинки перетворилися із культурницьких осередків на місця сполукання православних, щоб

у такий спосіб економічно й духовно закабалити їх, а отже, й зруйнувати міцний підмурівок традиційної моралі. Особливо, як це підтверджують історичні джерела, зацікавлена в цьому була польська шляхта, яка, колонізуючи українські землі, спеціально навезла цілу армаду корчмарів-євреїв, віддаючи їм на відкуп пивні осередки, даючи безконтрольний дозвіл падким гендлярам відкривати в людних місцях і на перехрестях гомінких шляхів різноманітні пивниці та забігайлівки.

За різдвяно-новорічні празники вже зібралося чимало нагальної роботи. Тому й казали: «Після Івана Предтечі хто не робить, того б'ють у плечі» чи «Прийшов Іван Предтеча та й забрав свята на плечі».

ПІВ-ІВАНА ЛОЖКИ ПОЛОЩЕ

Наступний після Іоана Хрестителя день (21 січня) в народі називали Пів-Івана, або Різдвяним днем. Остання накличка пов'язана з тим, що Пів-Івана святкують у такий же день тижня, що і Різдво. Крім того, цей празник відомий ще як «виряджання» чи «проганяння свят». Хоча з Предтечі вже наставали робочі будні, у цей день ще ніхто не працював, бо «Пів-Івана ложки полоще».

Найпишніше відзначали його жінки. Годилося в цей день, якщо цього не зробили на Хрестителя, обов'язково внести до хати пряльні снасті, «щоб лихий не поплутав пряжі» (на Сумщині це робили на Голодну кутю — 18 січня). Відтак старші молодиці, прикрасивши гребені, ходили від хати до хати, сповіщаючи, що сьогодні ввечері будуть «свята проганяти», тобто збиратися на останні складчини.

Чоловіки завершували празники в інший, але не менш цікавий спосіб. Як засвідчує П. Чубинський, в Іванківцях, що на Переяславщині, селяни в минулому сторіччі брали в'язанки гречаної соломи, яку молотили в Пилипівський піст, і розносили їх по сусідах. Зайшовши до хати, гість казав:

— Нате вам ковбаси!

Це означало, що сьогодні мають бути гуртівні «виряджання». Як ми знаємо, наші пращури вміли не тільки працювати, а й розважатися. Щоправда, організовували празники і колективні застілля вони не будь-коли, як це робиться нині, а переважно взимку, коли було вдосталь вільного часу.

Так ось, на Різдвяний день селяни збиралися всім селом «проганяти свята». За обрядовим столом виголошували різноманітні тости, побажання, примовляння. Як і годилося, першим робив це найстарший:

— Померлим душам, — казав він, — царство небесне: батькам, матерям, братам, сестрам та діткам маленьким. Нехай легенько згадається і нашому синові, де він у світі повертається, а нам пошли, Боже, вік і здоров'я, щоб цей празник одпровадити та в мирі

покої і з вами, здоровими, щастя діждати. Сподоб, Господи, Боже наш, щоб Бог родив жито, пшеницю і всяку пашницю, а нам діждати жати, спочивати та людям честь віддавати!

Присутні відповідали:

— Дай, Боже!

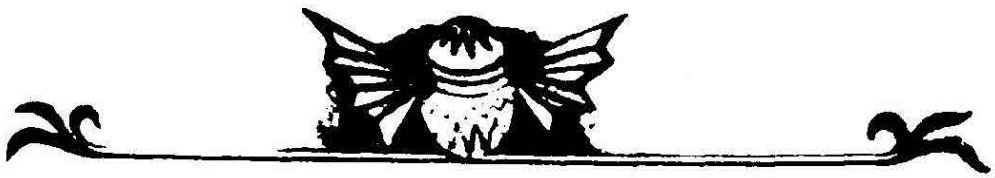
— Хай Бог хліб родить та скотину плодить!

— Роди, Боже, хліб, а до хліба опеньки!

— Приспоряй, Господи, Божу росу, щоб корівка доїлась!

— Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю!

Останній празний день був повністю присвячений гостинам. Для молоді також закінчувалися святки, бо вже, як казали з цієї нагоди,— «Тік і притік причинок приволік», себто пора братися за роботу. Щоправда, із завершенням різдвяних свят пов'язаний і перший після Водохреща понеділок, який також називався Різдвяним або Святим. Як правило, в цей день не вживали м'ясних (хоч і не було посту) страв, але пити горілку дозволялося. З цього приводу жартували: «Святий понеділку, не сварися на мене, що я п'ю горілку».

ТВОЄ ДАННЄ НА МОЄ ОДДАННЄ

Завершує січневу обрядову структуру невеличке, навіть не позначене будь-якими дійствами, але суголосне з давніми віруваннями, святце, що відоме в народі як Оддання чи Видення. Припадає воно на 28 січня. Пов'язували його з провісництвом.

У наступних матеріалах ми не раз звертатимемося до цієї теми. Тому я лише коротко зупинюся з цього приводу. У давнину люди свято вірили, що є окремі персони, наділені надприродними силами. До таких відносили й тих, хто міг «давати даннє», тобто насилати різноманітні хвороби, од яких нерідко помирали, та всілякі нелади в родину і на господарство. Народна медицина знає безліч форм позбавлення цих ганжів — шепти, зливання водою і виливання воском тощо.

Не вдаючись у подробиці цього явища, скажу тільки, що, на жаль, воно майже не досліджене сучасною наукою, хоч чаклунство посідало значне місце в традиційних віруваннях нашого народу. Так ось саме в цей день, начебто, кожен, хто хоче стати чаклуном, може скористатися таким «рецептом», що його записав свого часу на Київщині П. Чубинський. «Оддання» називається таке чаклунство, за допомогою якого можна зробити так, що у людини всередині розплодяться ящірки, різноманітне гаддя тощо. Щоб уникнути цього, народ і святкує цей день, і тоді вчаться давати «дання». Чаклуни роблять це таким чином: йдуть до того місця, де сходяться три дороги, і здіймають галас; на нього має приповзти гадюка, яку вбивають. Після цього той, хто вчиться, розрізає їй навхрест руку і кладе туди невеличку частинку крові від гадюки: якщо рана відразу ж заживає, то така людина зможе давати «дання».

Звісна річ, у цьому сюжеті чимало фантастичного і містичного, що характерне для подібних «рецептів». Але колись, очевидно, це був день, з яким пов'язували не тільки набутки чаклунських лаштунків, а й їх відвороту. Люди вчилися від інших або переймали в спадок від своїх рідних всілякі шепти. Їм свято вірили, а відтак і користувалися цими послугами у повсякденному житті. Це підтверджували мені в фольклорних експедиціях численні інформатори, від яких я неодноразово записував зразки. Наведу варіант замовляння від вразу, записаний нещодавно на Житомирщині учасниками експедиції «Чумацькими шляхами»:

Золотничко, братічко!
Откоти золотим яблучком,
Стань собі коло пупа,
То не буде тобі докуки.
Встань собі, встановись,
Золотим поясом пережись,
Золотими ключами замкнись!

Як засвідчують очевидці, здебільшого подібні молитви, нашептані народними знахарями, допомагали хворому. Що б там не було, але незаперечно одне: в усіх випадках, принаймні у їх переважній більшості, словесні тексти замовлянь вельми поетичні, що говорить про високу філологічну культуру нашої народної мови, яка збереглася з дохристиянських часів. Сюди варто віднести також прислів'я та приказки. Скажімо, якщо хотіли позбавитися «насланої порчі», то казали: «Твоє даннє на моє одданнє», себто, що бажаєш іншому, нехай повернеться тобі. Але вважалося, що це побажання справджується лише на Видення.

З ПЕТРА ВЕРИГИ ЧЕКАЙ ВІДЛИГИ

Церковний календар 29 січня пов'язує з Поклонінням чесним оковам апостола Петра. Оскільки кайдани в перекладі на грецьку означають вериги, то в народі цей день йменують Петром Веригою. З ним не пов'язані будь-які обряди, хіба що остерігалися прати білизну. Вважалося лишень, що це останній день зими — «На Петра Вериги половина снігу, половина криги» чи «На Петра Вериги розбиваються криги».

Саме ця обставина змушувала селян, особливо лісової зони, прискорювати заготівлю деревини для жнтла та звільнення лісових ділянок під просіки — майбутні земельні ділянки. Адже було у наших предків правило: вирубку лісів проводити не будь-коли, а лише взимку, «як дерево спить». Вважалося, що рушити, тобто рубати живого друга, коли починається сокорух, — великий гріх. Найкраще, на їхню думку, робити це «в період спокою» — з січня і до середини березня, «бо дереву в цей час не болить».

Подібні вірування, крім усього, мають і практичний сенс. Адже відомо, що заготовлений у цей період лісоматеріал зберігає особливу цінність: його майже не точить шашіль, не вражають грибкові хвороби, дерево менше піддається псуванню й гниттю, краще тримає тепло, оскільки зрубане в стані спокою воно має найбільшу щільність. Вважалося, що будівля, зведена з таких плах, убезпечена від блискавок, «бо грім не влучає у чисте».

Відтак на Вериговий день селяни, зорганізувавшись у спілки, вирушали в далекі околи рубати ліс; вибирали ділянку й звільняли її від заростей. Ділову деревину, тобто колоди, складали окремо, щоб потім перевезти до села, а хмиз спалювали. Коли весною розкорчовували просіки («пасіки»), цим попелом удобрювали землю.

І хоч лісу в ті далекі часи не бракувало, селяни дуже бережно ставилися до нього. Щоправда, у середині XVII століття, коли Волинь і Полісся були повністю колонізовані Польщею, розпочалося хижацьке винищення зеленого друга. Шляхта, за безцінь використовуючи дешеву робочу силу, масово вивозила найкращі породи вікових дерев. Частину будівельного матеріалу сплавляли річками (на Поліссі навіть організовували спеціальні загони — плисаків) до Гданьська, де його перепродували в уже обезліснену на той час Європу, а решту спалювали на поташ, з якого виготовляли скло. Як засвідчують очевидці, за півтора століття на волинсько-поліських землях було винищено від 60 до 70 відсотків усіх лісів. У окремих місцях ровенсько-житомирського кряжу розпочалася руйнівна ерозія грунтів, виникали так звані пилові бурі, що спричиняли утворення піщаних дюн, сліди яких збереглися і до нашого часу.

Чужинські землевласники жорстоко експлуатували місцеве населення, змушуючи задарма працювати на лісорозробках. З тих часів дійшло до нас сумне прислів'я: «На Вериги не заробиш в пана й криги».

Цей невеличкий екскурс в історію, безпосередньо пов'язаний з Петром Веригою, я зробив для того, щоб нагадати моїм сучасникам — мешканцям Полісся — до чого може призвести нерозумне і нераціональне поводження з лісовим царством у цьому екзотичному куточку нашої землі.

Оскільки за народними віруваннями з Вериговим днем пов'язували закінчення зими, то саме в цей день прогнозували майбутні погодні явища.

Якщо вночі місяць обгородився хмарами — на вітер.

Розсілися на снігу гуси чи качки і махають крилами — буцімто пливуть — бути відлизі.

Розкаркалося гайвороння — невдовзі збереться метелиця.

Пес качається на снігу — потепління кличе в гості.

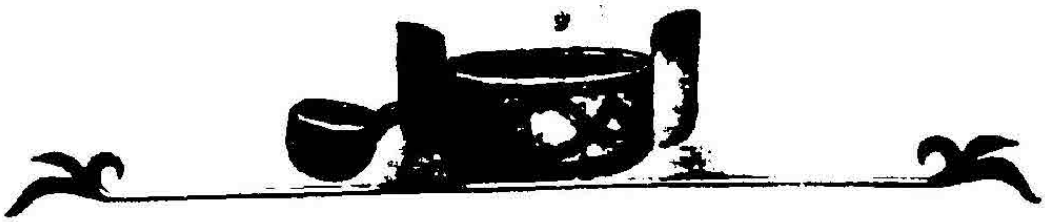
Мороз на Вериги віщує літню спеку.

Але якою б не була погода, люди все одно вже жили думками про весну, адже закінчувався найхолодніший зимовий місяць — січень. Тому, незважаючи на його конозистий характер, селяни знали: «З Петра Вериги чекай відлиги!».

ЛЮТИЙ

Лютий виганяє ковалів з гути.
Лютий — гостро кутий.
Лютий — місяць вітрів і кривих шляхів.
Лютневі прикмети: метелиці та замети.

ЯКЩО НА СТРІТЕННЯ МОРОЗ БУВАЄ

У кожного місяця є свої, якщо можна так висловитись, ударні свята, себто такі, що найповніше освячують ту чи іншу пору року. Якщо січень знаменитий насамперед трьома празниками — Різдвом, Василями (Новим роком) та Водохрещами, то лютий може похвалитися лише одним — Стрітенням, котре припадає на середину місяця — 15 лютого.

Свято це в Україні шанувалось. Селяни в цей день, як правило, не працювали, і уважно придивлялись до погоди, бо «Лютий до березня в гості приїжджає», щоб «На Стрітення зимі з весною зустрітися». Вважалося: хто з них в цей день переборе, такою й буде погода до початку березня.

У народній уяві Зима — це стара баба в полатаному кожушку, приношених шкарбанах та дірявій хустині, поточеній мишами, через дірки якої витинаються сиві пасма волосся. За плечима в неї теліпається зморшкувата напівпорожня торбина, а в руках пощерблене горнятко, наповнене льодом.

Саме такою Зима на Стрітення виходить навстріч Літові (в деяких варіантах — Весні) — привабливій дівчині; в неї нова, помережана різнокольоровими узорами сорочка та зелена плахта, у руках — серп і жмут збіжжя. Перед тим як почати двобій, між ними відбувається така розмова:

— Боже, поможи тобі, Зимо! — звертається Літо.

— Дай, Боже, здоров'я! — відповідає Зима.

— Бач, Зимо,— дорікає Літо,— що я наробило і напрацювало, ти все поїла й попила!

Після такої прелюдії, як стверджує відомий переказ, між ними відбувається сутичка, яка триває протягом дня (за народним календарем Зима з Літом зустрічається ще раз — на Ганни, тобто 22 грудня, щоб також позмагатися між собою). Саме така зустріч і була покладена в основу народної назви свята — Стрітення чи Стрічення.

У деяких місцевостях це свято мало й інші назви — Зимобор та Громниці. Перша назва цілком зрозуміла — боротьба зими за свої права, а ось друга — трохи дивна. Вона пов'язана з обрядом освячення свічок літніми громами. У цей день у храмах відбувалася торжественна служба, після якої святили воду й свічки.

Кожен господар обов'язково готував власну громничну свічку і ніс на посвяту. Після повернення з церкви він запалював її, «щоб весняна повінь не пошкодила посівів, і щоб мороз дерев не побив». Цей обрядовий атрибут мав постійно стояти на покуті. Літом, коли часто-густо гуркотіли грози, а блискавка могла влучити в господарські та житлові будівлі, у хатах запалювали громничну свічку, як надійний оберег від лиха.

Опріч того, за давнім християнським обрядом, цю свічку давали в руки тим, хто помирав. Це, на думку віруючих, значно полег-

шувало передсмертні муки і очищало людину від гріхотворних вчинків. У церковному Требнику з цього приводу записано, що такі свічки будуть «во здравіє душ і тілес».

Страсні свічки виготовляли за особливою технологією, суворо дотримуючись послідовності обрядодій. Вони мали певну форму й розміри. Найпопулярнішими були трійці — вичурні тризубчаті свічки, оздоблені різнокольоровими розмальовками та прикрасами.

Не меншу роль у повсякденному житті відігравала й стрітенська вода. Вона мала ті ж властивості, що й йорданська. Селяни, йдучи до церкви, брали з собою нову невживану посудину, наповнювали її свяченою водою і зберігали протягом року. Вона вважалася цілющою і вельми помічною від багатьох недуг. Стрітенською джерелицею натирали хворі місця, давали пити од «пристріту» або «дання» — хвороб, викликаних «поганим оком».

Крім того, напровесні, виганяючи худобу у поле, скроплювали її стрітеницею. Пасічники скроплювали бджіл і вулики, «щоб не заїдали чужі комахи та не напав гнилець» — небезпечна інфекційна хвороба. Це повторювали протягом року в кожну першу неділю на молодику.

Чимало спогадів про використання стрітенської води знаходимо в історичній літературі. Нею батьки благословляли синів, проводжаючи на війну:

— Боже тебе бережи!

Перед далекою мандрівкою скроплювали нею волів, можару й чумаків, благословляючи словами:

— Боже тобі помагай!

Цікавий обряд, пов'язаний з наданням «магічності» стрітенській воді, записав у 20-ті роки краєзнавець М. Рябий у селі Кукавка Могилівської округи на Вінниччині. Удосвіта хтось із родини йшов до криниці, щоб набрати джерелиці. Коли ж повертався, то йому назустріч із хати мав вийти будь-який член сім'ї з кухликом. Налита в кухлик вода набувала таким чином цілющих властивостей.

Оскільки Стрітення чи Зимобор було для нашого народу днем зустрічі зими з літом, то з цієї нагоди побутує чимало прикмет та прислів'їв.

Якщо під вечір потепліло, то вважалося, що літо перемогло, а тому «Зима йде туди, де було літо, а літо йде туди, де була зима».

Якщо на Стрітення півень нап'ється води, то хлібороб набереться біди.

На Громницю маєш зими половицю.

Якщо сонце ясне на Громницю буде, то більш ніж перед тим снігу випаде всюди.

Як на Громницю день ясний, то буде льон прекрасний.

Як на Стрітення метіль дорогу перемітає, то корм відмітає.

Як на Стрітення капає зі стріхи — не найдеться з літа потіхи.

Дуй не дуй, не к Різдву йде, а к Великодню.

Якщо на Стрітення півень нап'ється на порозі, то на Явдоху (14 березня) віл напасеться на дорозі.

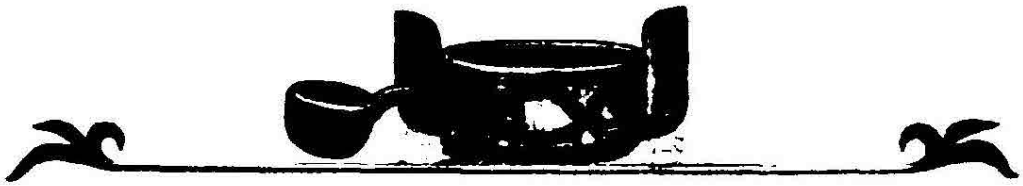
Коли на Громницю півень нап'ється водиці, то на Юрія (6 травня) кінь напасеться в травиці.

Якщо на Громницю з дахів ся тече, то зима довго ся приволоче.

Якщо вранці випав сніг — на хороший врожай ранніх хлібів; коли ж у полудень — зернові будуть середні, а ввечері — на недорід.

Зимобор з відлигою — на ранню й теплу весну, зі снігом — на дощову й тривалу, коли хуга — весна буде пізня й холодна, якщо в цей день не видно сонця — чекай суворих морозів.

Ось так у давнину відзначали одне з найзначніших лютневих свят. З переважної більшості прислів'їв та прикмет випливає: «Якщо на Стрітення холодно, то вже скоро весна». Одна з приказок говорить: «Якщо на Стрітення мороз буває, то ведмідь свою буду розбиває».

СВЯТИЙ ВЛАС ЗБИВАЄ РІГ ІЗ ЗИМИ

Із впровадженням християнства на наших землях чимало богів — покровителів людей або ж зовсім зникло, або ж їхні функції перейшли до нових святих. Скажімо, більшість дослідників дохристиянських вірувань вважають, що основним охоронцем домашніх тварин є весняний Юрій (святкують на сімнадцятому тижні від Різдва — 6 травня), який перебрав повноваження дайбозького Велеса. Справді-бо: традиційно на це свято віддавали пошанівок не тільки пастухам, котрі вперше споряджали череди, а й рогатій худобі та коням. Оскільки про це буде окрема розповідь, я не зупинятимусь тут детально. Скажу тільки, що з домашніми тваринами пов'язано ще одне святце — день святого мученика Власа, що припадає на 24 лютого.

Одна з легенд оповідає, що Влас жив у IV столітті. Він постійно допомагав і лісовим звірам, і бідним людям. Коли в однієї бідної вдови ненажерливий вовк викрав останнього кабанця, святий заступник одразу ж повернув покражу.

Більшість дослідників вважають, що не весняний Юрій, а саме Влас є християнським наступником дайбозького Велеса. Це підтверджує і текст договору між русами та греками, що датується X століттям: «...даимьем клятву от бога, въ его же вьруемъ в Перуна и в Волоса, скотья бога». Подібні свідчення є і у «Слові о полку Ігоревім». Зрештою, ми знаємо, як жорстоко розправилися наші предки з дайбозькими статуями за наказом Володимира Великого. Одні з них розбивали прямо у пантеоні, інші кидали в Дніпро, а Велесову (про це мовиться в «Повісті врем'яних літ») тягли

під супровід образливих вигуків до Почайни і там потопили. Чому «скотій бог» викликав таку немилість у недавнього ініціатора пишного пантеону Володимира — лишилося загадкою. Очевидно, тут відіграло роль місце, яке посідав давній бог у святковій ієрархії, адже Велес належав до верховних святих. Що б там не було, але народна пам'ять зберегла цього покровителя тварин у обрядах.

До речі, на Волині таке опікунство за сільськими тваринами приписувалося й Харлампію, свято котрого відзначають напередодні Власа (23 лютого). П. Чубинський у свій час зафіксував, що на Київщині святий Харлампій є «покровителем свійських тварин... В тих господарів, які святкували цей день, тварини будуть у доброму стані».

Особливо чимало легенд, пов'язаних з Власом, збереглося на півночі Архангельщини, де найдовше протримались дохристиянські вірування (тут, до речі, свого часу було записано і билини київського циклу). Як засвідчує І. Снегірьов, у минулому столітті пишно святкували при церквах святого Власа. Там відбувалася урочиста служба, на яку парафіяни зносили продукти тваринного походження, зокрема масло, і складали біля ікон святого. Звідси й поговірка: «У Власа і борода в маслі».

Але не менш урочисто відзначали цей день і в Україні. Літні люди подейкували, що Влас у цей день пильно наглядає за тваринами, а тому чоловіки нагадували своїм жінкам:

— Дивіться, молодиці, щоб завтра принесли раненько водиці з криниці!

Цією водою наповнювали пляшечку, вкидали туди шматочок воску зі страсної свічки і ставили на покуть, де вона мала перебувати три дні. За цей час Влас, начебто, освячував її. Потім частину води виливали в криницю, а рештою скроплювали тварин.

Крім того, господарі, у яких було чимало худоби, спеціально замовляли молебен, після якого з іконою та святою водою йшли до корівника, щоб благословити тварин. Під час молебену освячували й свічку, якою потім лікували хвороби горла.

На Херсонщині в цей день відзначали так званий «Бабський празник». Жінки не працювали, винятком було — намикати три мички клоччя,— «щоб ними підкурювати корову й теля». Під обід молодиці йшли до шинку і «замочували коров, щоб були лагідними». Повернувшись додому, днищами (пристрій, в який застромлюється гребінь) «били» своїх чоловіків, «аби вони були ласкавими до дружин», та волів, щоб «слухалися господаря». До речі, на Київщині, Чернігівщині й Полтавщині селяни намагалися не запрягати волів у п'ятницю, «бо хто їх запрягатиме в лютневу п'ятницю, то в того вони або подохнуть, або ж руки повідсихають у хазяїна».

Здебільшого після Власа вже наступав піст, а отже, й закінчувалися весілля. З цього приводу казали: «Після Власа Олеся на заміж не лася». Крім того, з цим святом пов'язували і закінчення зими: «Прийшов Влас,— мовить прислів'я,— з печі злазь» чи «Пролив Улас олії на дороги — пора зимі забирати ноги», тобто якщо цього дня відлига, то морозів більше не буде.

Саме з цієї нагоди на Чернігівщині та суміжних районах Київщини вважали, що Власові морози — останні потуги зимових холодів, бо «Святий Влас збиває ріг із зими».

ЧОГО ТИ КАСЯНОМ ДИВИШСЯ

Вам, вочевидь, доводилося чути похідне прислів'я, винесене в заголовок? Так кажуть про похмуру, злу й непривітну людину. Але не всі, либонь, знають його генеологічне походження, хіба що ті, хто народився 29 лютого, оскільки їм доводиться відзначати свої іменини раз на чотири роки, себто у високосний рік.

День цей вважається найнещасливішим, найстрахітливішим,— «бо перебуває під владою мстивого святого» Касяна, якого не скрізь навіть вважають святим.

Так хто ж він такий — Касян? З цього приводу в народі є чимало легенд. Скажімо, росіяни вважають, що він «три роки поспіль перебуває п'яним і лишень тверезіє на свої іменини». Інші стверджують, що Касянові підвладні всі вітри і він тримає їх на дванадцяти ланцюгах та за дванадцятьма замками, а коли відпускає на землю, «то насилає на людей і скотину великий мор».

Українські варіанти здебільшого стосуються побутового характеру. Найпоширеніший сюжет легенд — мандри Касяна з Миколою-Чудотворцем, де виявляються риси характеру обох святих. Наведу для прикладу одну з оповідок.

«Святий Микола-Чудотворець на небі не сидить, а тут, на землі, людям помагає. Не те, що Касян — за панича убрався і до Бога пішов жалітися на людей:

— Вони,— каже,— Миколу шанують, почитають, на його ім'я церкви будують, а мене й не згадують!

Бог вислухав Касяна та й каже до янголів:

— Покличте мені святого Миколу. Скажіть, щоб зараз прийшов!

— Нема його на небі! — кажуть янголи.

— А де ж він?

— Пішов на Чорне море людей рятувати!

— Почекай,— каже Бог до Касяна,— Микола прийде, тоді поговоримо!

За якийсь час Бог знову посилає янголів за святим Миколою.

— Нема його,— кажуть янголи,— на землі людей від пожежі рятує!

Втретє посилає Бог янголів за святим Миколою.

— Нема його,— кажуть янголи,— він кайдани розбиває, козаків з турецької неволі визволяє!

Аж за четвертим разом з'явився святий Микола перед Богом: в старій свиті, мотузком підперезаний, чоботи в болоті і руки в грязі.

— Де ти був? — спитав Бог, а святий Микола Йому відповідає:

— Помагав мужикові воза з багна витягнути!

— Ось бач,— каже Бог до Касяна,— за що його люди шанують? Він на небі не сидить, на землі діло робить, а ти паном одягнувся і тут, на небі кутки обтираєш. Іди геть від мене!.. Будуть тебе люди боятись, але не будуть шанувати».

Справді-бо, якщо Касянів день припадає тільки на високосний рік, то Миколая святкують щороку двічі.

Здавна люди з тривожним передчуттям очікували високосні роки. З ними пов'язано безліч сумних прикмет. І ці передчуття деякою мірою підтверджує і сучасна наука, адже на високосний рік припадає найбільша дія сонячної активності, котра негативно впливає на стан усіх живих організмів, що у народі пов'язувалось саме із Касяном. Наші пращури недарма казали: «Касян на скот гляне — скот валить, на дерево — дерево валить».

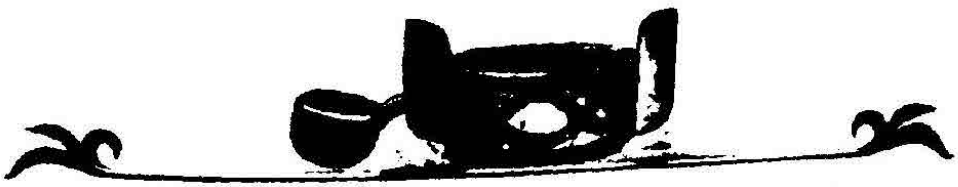
Загалом образ Касяна, за народними уявленнями, не вельми привабливий. Він символізує надмірно сердитого і немилосердного чоловіка з довгими до колін бровами, віями та бородою, за якими він нікого не бачить протягом трьох років. Натомість на четвертий брови піднімаються, і зле тому, на кого він подивиться: на людей — їм горе, на худобу — на неї падіж. Вважалося, що той, хто народився 29 лютого, буде нещасливим.

— Касян оком глянув,— відгукувалися про таких,— не буде з цього народженого добра...

Люди в цей день намагалися не вставати з ліжка до схід сонця і не виходити на вулицю, щоб «Касян не глянув своїм зором», а також не працювати, аби не розгнівати немилосердника. У народі казали:

> На Касяна не виходь до схід сонця, бо біда буде.
>
> Святий Касян з чортами всю ніч б'ється і йому не допомагають, а тому він такий лютий на людей.

Ось чому на похмуру й непривітну людину кажуть: «Чого ти Касяном дивишся?»

НЕ ЖЕНИВСЯ ЄСИ, ТО КОЛОДКУ НОСИ

Швидкоплинність часу, духовна ущербність, викликана роздвоєнням моралі, примусове, а опісля й несвідоме зречення національних традицій, призвели до того, що підростаюче покоління залишилося без історичної пам'яті. На крутих і довгих життєвих вибалках ми розтрусили безцінні скарби, що припали пилюкою років. І коли, нарешті, прийшов час збирати це неоціненне багатство по невеличких крупинках, то виявилося, що золотошукачів не так уже й багато...

Серед традиційних українських обрядів, які вже одійшли в минувшину, особливе місце належить унікальному, як за формою дійств, так і символікою, звичаю, що мав найпоширенішу назву «волочити колодку». Вперше цей термін увійшов до писемних джерел чотири з лишком сторіч тому, хоч, на думку багатьох дослідників, він сягає своїм корінням у дохристиянські часи чи навіть до матріархату, оскільки в ньому чітко простежуються елементи глибинних рудиментів — «законодавцями» колодок були не чоловіки, а жіноцтво.

Обряд Колодки чи Колодія відзначали напередодні Великого посту — останнього тижня м'ясниць. Це був, власне, завершальний термін, коли ще можна було справляти весілля. Практично ж їх уже не організовували, оскільки на сиропусну вже обмежували скоромну їжу — вживали переважно молочні страви, передусім вареники з сиром та маслом (звідси й Масляна).

На хлопців, котрі не встигли оженитися, чекала «жіноча кара» — Колодій. У давніші часи цей обряд тривав протягом тижня. Кожен день мав свої іменні наклички. За свідченням П. Чубинського, в понеділок «колодка народилася», у вівторок «хрестилася», в середу — «похрестини», в четвер — «помирала», в п'ятницю її «хоронили», а в суботу — «оплакували». Відтак, зауважує вчений, у неділю, останній день Масляної, молодь «волочить колодку». Жінки йдуть по домівках і прив'язують дівчатам та хлопцям невелику паличку до ноги, як кару за те, що не взяли шлюб в останній м'ясоїд.

Основними дійовими особами цього обряду були жінки. Заздалегідь домовившись, вони в понеділок зранку збиралися в шинку, «щоб поколодувати». Облюбувавши найпочесніше місце, одна з молодиць клала на стіл палицю (за колодку могли слугувати звичайне поліно чи кийок), а решта по черзі обкручували її полотняним шматтям й окликували:

— Наша Колодка народилася!

Після цього, замовивши горілки, виголошували тости й вітали одна одну з «народинами». Сповита колодка мала лежати аж до суботи. Всі ці дні шинок одвідувало жіноцтво, щоб вчиняти обряд «від народин і до похорону». В понеділковий вечір обходили ті родини, в яких хлопці (почасти й дівчата) не шлюбувались. Покаранням було — прив'язати матерям до ноги символічну колодку, «що не оженили своїх дітей»; за звичаєм, той, кому присуджено таку кару, не мав права знімати колодки доти, доки не відкупиться, тобто поставить могорич.

Все це, зрозуміла річ, носило передусім жартівливий характер. «Підпивши», гурт співав:

Масляна, воротися,—
До Великодня простягнися,
Від Великодня до Петра,
А від Петра та до тепла...

Наведений вище обряд найвідоміший. Але в різних регіонах України були свої специфічні відмінності. Скажімо, на Полтавщині жінки, які приходили в шинок, приносили вже готовий, прибраний Колодій. Одна з них несподівано клала на стіл сповите полінце, а решта голосно викрикували:

— Народився Колодій, народився! — і, взявшись за руки, тричі обходили довкола з вигуками та піснями:

А вже наше дитя народилося,
А вже дитя на світ божий та й з'явилося!

Потім робили складчину з принесеного із собою сиру, вареників, масла, яєць і горілки. При цьому в кожної жінки були готові невеличкі колодочки; якщо в цей час заходив хтось з чоловіків, то йому тут же чіпляли виріб, за що він мав одкупитися медівкою чи горілкою. Розваги тривали до пізнього вечора. Перед тим як роз-

йтись, молодиці знову пеленали Колодія пелюшками, взятими з трьох родин, де є немовлята, і, прикривши оповивачем, йшли з піснями по домівках.

Наступного дня до корчми вже сходилося більше людей, приходили й чоловіки. Їм тут же чіпляли маленькі колодки і вимагали відкупної. Завершувалася вівторкова дія тим, що гурт, вирушивши з корчми, обходив односельців, зосібно бездітні подружжя, а також батьків, що не пошлюбували синів та дочок протягом останніх м'ясниць. За традицією «винуватці» заздалегідь готували почастівок, щоб у такий спосіб відкупитися від Колодія.

Крім батьків, жіночі гуртки «карали» й хлопців. Якщо батькам прив'язували колодочку до лівої ноги, то парубкам і дівчатам — на ліву руку або до пояса. Пізніше замість колодки робили китиці з вовни чи кольорового паперу.

Подібний обряд існував і в дівочих гуртах. Юнки йшли до хлопців і чіпляли колоду-китицю тому, «хто залишився парубкувати». Але переважно так вчиняли з тими, від кого сподівалися старостів. Хлопець мусив відборгувати дівчині заздалегідь придбаним намистом, стрічками чи хустиною. Натомість юнка зобов'язана була на Великдень «віддати колодку» — подарувати у вишитій хустинці кілька писанок. «Колодкові взаємини» завершувалися тим, що хлопець замовляв музику і обоє танцювали.

Деінде в такий спосіб «карали» і дівчат. Тим юнкам, які перебирали женихами і не встигли пошлюбитися, також чіпляли символічного Колодія. Дівчата, як і хлопці, знаючи давні звичаї, намагалися в ці дні якомога менше бувати на людях. Але їх все-таки відшукували. Покараному синові батько — іноді жартома, а нерідко й усерйоз — вичитував:

— Так тобі й треба! Не хотів слухати батька, не хотів женитися, тепер тягни колодку. Думалося весілля справляти, а довелося колодки відкупляти...

Ненька ж казала дочці:

— Так тобі, дочко, й треба: не заслужила молодого, тепер тягни Колодія!

Загалом такі обрядодії носили повчальний характер, адже зосереджувались на тих, хто не одружився або не мав дітей. Бо скріпленню нової родини та вихованню дітей віддавалась особлива увага — це був непорушний суспільний закон, своєрідний культ подружнього життя. І хоч дійство Колодія носило обрядовий з жартівливим відтінком характер, усе ж за ним стояла глибока моральна ознака. Про це красномовно підтверджує поки що єдиний зафіксований у нашій періодиці звичай, що його подав С. Килимник.

Оскільки це справді рідкісний, але такий, що має глибоке коріння національної традиції нашого народу обряд, то я наведу його повністю. У Варві на Полтавщині, як оповідала авторові літня жінка Мотря Федченко, водився такий звичай Колодки: коли в селі з'являлося позашлюбне дитя, хоч це було в усій Україні рідкісним явищем, жінки дізнавалися, хто саме був батьком немовляти. Тоді на Колодія молодиці йшли до того парубка, брали його силоміць із собою, а на руки клали сповиту колодку. Проходячи по селу, завертали у двір дівчини-покритки. Тут чіпляли йому до ноги колодку, змушували вклонитися знедоленій дівчині та поцілувати дитя. Парубок мав право знять колодку тільки на другий день.

але поперед цим відкупитися у жінок та зробити подарунок дитині чи дати бодай невеличку суму грошей.

З огляду на своєрідність і високу естетично-моральну структуру обряду хотілося б глибше дослідити походження назви цього дійства, яке характерне лише для українського народу. На жаль, у нашій науковій літературі немає чіткої думки з цього приводу. М. Сумцов вважає, що походження терміну суголосне з колодками, якими в царській Росії карали рекрутів. Цієї думки дотримувався і Б. Грінченко.

Але ці твердження мені здаються малоймовірними, оскільки звичай побутував у житті народу задовго до того, як з'явилося таке покарання. Ближчий до істини, думаю, М. Грушевський: «Сей обхід «колодки»,— відзначає відомий історик,— дає інтересний образ розвою мітологічних постатей з простої обрядовости, отже кидає світло на сей процес в минулім. В'язання колодки має аналогії в таких звичаях німецьких, як прив'язування дверей до застарілих дівчат і т. под., і не має в собі нічого мітологічного».

Як бачимо, чіткої думки поки що немає. У зв'язку з цим я дозволю собі зробити два припущення. По-перше, термін «колодка» міг перейти від молодіжних гуль — «на колоди». Традиційно в Україні молодь, а почасти й дорослі, збиралися за теплої погоди на колодах. На них розважалися, знайомились одне з одним, влаштовували інтимні та громадські справи. Місце, а це переважно було складоване дерево, віддавна називали «на колоди». Піти «на колоди» — означало збиратися до гурту. Громадських осередків, на зразок сучасних клубів, не було, хоч, щоправда, осінньо-зимове дозвілля проводили в спеціально найнятій оселі. Але як тільки тепліло на вулиці, всі збиралися «на колодах». Відтак тим, хто пробайдикував цей сезон — не знайшов собі пари «на колодках» — пов'язували як своєрідну кару Колодія.

Нарешті, друга гіпотеза. Не виключено, що в дохристиянські часи дайбожичі мали свого окремого покровителя подружнього життя (а в цьому не доводиться сумніватись), як це маємо з грецьким богом — Гіменеєм, що освячував шлюбом дозрілу молодь. Таким міг бути і Колодій, котрий карав тих, хто легковажив з влаштуванням нової родини. Вибраний термін покарань — м'ясниці — також не випадок, оскільки селяни вважали, що найкраща пора народження дітей — зима: у цей перепочинковий період одужували породіллі, трохи підростали діти, щоб, як почнуться польові роботи, можна було брати в них участь. Скріплення шлюбу на м'ясниці давало змогу народжувати дітей у грудні — січні.

У процесі християнізації ім'я покровителя шлюбу було витіснено і скомпрометовано, а отже, його первісне призначення загубилося в плині часу. Може, збережена назва цього обряду — Колодій і була колись ім'ям опікуна шлюбу, який не тільки благословляв подружнє життя, а й карав тих, хто порушував обітницю?!

Щоб там не було, але обряд Колодія, що широко відзначався на всьому терені України аж до середини XIX століття і який не має аналогів у інших народів, вельми цікавий і неповторний. Незважаючи на всі регіональні різновиди, його спільне смислове навантаження цілком зрозуміле й виправдане — турбота про одруження і народження дітей як продовжувачів роду. Тим, хто призабув цю мудру народну істину, нагадували: «Не женився єси, то колодку носи!»

МАСЛЯНА, МАСЛЯНА, ЯКА Ж ТИ МАЛА

Так уже повелося, що сучасне покоління краще знає звичаї сусідніх народів, аніж свої. Скажімо, впродовж останніх десятиліть у Києві та інших містах України широко відзначали і пропагували Масляну з млинцями — так звані «Проводи російської зими». Але жоден з організаторів ні разу не обмовився слівцем про українську Масляну, наче такої ніколи й не існувало. Між тим, наші прадури віддавна відзначали це дійство, що мало виразно національний характер.

В Україні останній тиждень м'ясниць, як я уже казав, носив кілька назв — Масляна, Сиропусний тиждень, Пущення, Загальниця, Ніжкові заговини, Колодій тощо. Структурно він ділиться на три основні частини: зустрічний «переломний» понеділок, «широкий» четвер та «прощальна», чи «шуткова», неділя. Кожна з них мала свою обрядову специфіку.

Основною обрядовою стравою Масляної (Масниці, Масляниці) були вареники з сиром, які вживалися з маслом чи сметаною. Виготовляли також гречані млинці, заправлені смальцем. Ними частували протягом усього тижня. Досить популярними серед селян були сколотини од масла. «Нехай буде,— казали в таких випадках,— і маслянка, аби щоранку!» Загалом Масляна вважалася жіночим святом, хоч участь у ньому могли брати й чоловіки. Але вони мусили за це відборговувати грішми чи горілкою.

У цей час широко практикувалися й погостини. Жінки, зібравшись у гурти, йшли в понеділок до корчми і відзначали «початок Масної». У вівторок жінки знову сходились до шинку, вчинали всілякі забави і сценки.

Середу на м'ясопусному тижні називали «зноби-баби». Якихось обрядодій, пов'язаних з цим днем, не збереглося. Одначе в переломний чи широкий четвер жінки, зібравшись у товариство, підняли тости за те, «щоб телята водились» і намагалися в цей день не прясти, «аби масло не згіркло».

По своєму цікаво святкували й п'ятницю. Як стверджує О. Воропай, віддавна в Україні у цей день зять мав почастувати тещу. Щоправда, якщо хлопець оженився в осінні м'ясниці, то годилося привести до себе жінчину матір на другий день Різдва — це за умови, що теща була чемною й шанованою. Коли ж вона була сварливою і непривітною,— третього дня. Натомість, якщо весільля справляли в різдвяні м'ясниці, тоді запросини припадали на масляну п'ятницю. Гарно спорядивши повоз, зять з великими почестями саджав тещу в сани, запросивши й інших членів її родини, й гордо віз селом. Якщо ж він мав «на неї зуба», то вибирав баюри, щоб сани перевернулися...

За святковим столом він виголошував різноманітні побажання, переважно жартівливого характеру:

— Пийте, люди, по повній чарці, щоб у мові тещі горло не пересихало! — натякаючи на те, що вона занадто сварлива.

Але найцікавіше відзначали останній день Масляної — Сиропусну неділю, Чорну неділю, Масне пущення. У різних регіонах були свої обряди й дійства. Ось як це відбувалося колись на Бойківщині. Відомий дослідник цього краю Г. Дем'ян 1979 року зафіксував у селі Довгому Дрогобицького району на Львівщині такий спогад:

«Люде бавлятся, всьо п'ют, гостятся, бо завтра вже піст, вже не можна. Той піст, Великий піст буде тривати сім неділь. На сему неділю Великдень. Вже тоді всьо, піст кінчається. А на пущення забави роб'ят, що вже тоти всі ся сходять там, сусіди й роблят гостину. Вимивают завтра всю посуду від того масного: вже піст буде. Вже будут варити киселицю. Вже будут варити біб, оливки з фасолев, хто має, а хто не має, то грушки з фасолев та яблука. Пісне будут варити всьо».

На Полтавщині, як засвідчує М. Маркевич, у неділю сусіди й родичі обходили одне одного й просили прощення за образи. Вважалося, що саме в цей день має відбутися страшний суд, а тому годилося «помиритися з тими, хто на цьому світі». Особливо богомільні люди не виходили на вулицю, не вживали горілки і пригадували скільки ними зароблено гріхів протягом життя. На Слобідській Україні чоловіки не лягали спати з дружинами, «щоб вовк поросят не з'ів».

Відтак, завітавши зранку до сусіда чи родича, пропонували таку мирову:

— Прости мені! — низько вклонившись, звертався сусід до сусіда.

— Бог простить,— відказував господар чи господиня.

— І вдруге прости!

— Бог простить...

— У втретє прости!

— Бог простить!

Після цих діалогів, які не розповсюджувалися лише на дітей, люди цілувалися, а якщо й ні, то все ж вважали, що заподіяна перед цим кривда втрачала гріхотворну суть. У такий спосіб народна звичаєва структура сприяла полагодженню різноманітних конфліктів між людьми, як кажуть зараз, розряджала стресогенну атмосферу, котра в повсякденному житті не була рідкістю. Недарма мудре народне прислів'я стверджувало: «Не вічно ж носити камінь за пазухою».

Я вже згадував, що протягом Масляної люди вживали переважно вареники з сиром. Та це обрядове їство було особливо пошанованим у неділю, а тому казали: «Вареники доведуть, що й хліба не дадуть». Ввечері ж влаштовували цікавий обряд «полоскання зубів». З цього приводу Брокгауз і Ефрон до свого знаменитого енциклопедичного словника ввели цікаве пояснення: «У Малоросії Масляна закінчується полосканням зубів тому, що існує повір'я, буцімто чорти щоночі потрохи можуть витягати сир, котрий залишився між зубами, доки самі усього не витягнуть із зубами...»

У кожному регіоні обряд цей мав свої відмінності. Наведу найбільш поширені. У неділю ввечері, коли вже закінчувалось пущення, годилося вичистити із зубів залишки сиру. Якщо його зав'язати в ганчірочку і носити під правою пахвою до Великодньої всенощної, то, як вважають літні люди, можна побачити в церкві всіх сільських відьом.

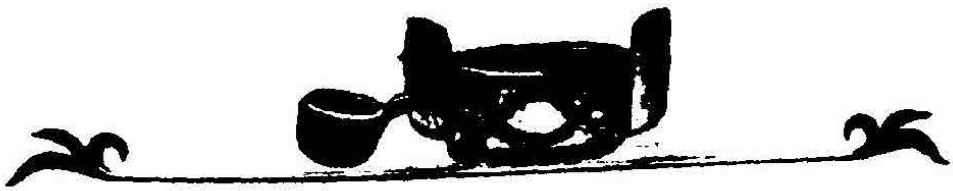
В іншому варіанті стверджується: для того, щоб узріти відьму чи домовика, необхідно у неділю ввечері виколупати з останнього вареника сир, покласти його в ганчірку й цілу ніч тримати в роті, а в Жилавий понеділок однести до церкви. При цьому «провидець» мусить стояти під час відправи на одному місці й не ворушитися. Після відправи, вже вдома сховати вузлик в гаманець з грішми й зберігати до Великодня. На всеношній, як переспівають «Христос воскрес...», неодмінно підійде котрась із жінок — вважайте, що вона і є відьмачкою...

Нарешті приходили розваги й до дівчат. Притримані від понеділка «ніжкові заговини» — кісточки від холодцю,— виносили на вулицю й кидали від порога до воріт. Якщо хрустець долітав, то дівчина буде здоровою протягом року, а коли перелітав через ворота — неодмінно вийде заміж. Крім того, селяни і в цей день традиційно прогнозували погоду. Вважалося:

Яка Сиропусна неділя, такий і Великдень.

Якщо сонце сходить вранці, то й ранньою видасться весна...

За різноманітними забавами та обрядами й завершувався останній день м'ясниць. Люди готувалися до найдовшого і, як уже мовилося, найсуворішого з усіх попередніх — Великого посту, а тому казали: «Масляна, Масляна, яка ти мала,— якби ж тебе сім неділь, а посту одна». Та що поробиш, коли, як стверджує інший крилатий афоризм: «Не завжди котові Масляна».

ВЕЛИКИЙ ПІСТ УСІМ ПРИЖМЕ ХВІСТ

Одшуміли, наче весняні повені, зимові святки. Були вони цікавими й неповторними і для молоді, і для дорослих. Розкуто, невимушено празникували їх у давнину наші пращури. Наведені вище описи — яскраве тому свідчення.

Але всьому, як мовить народне прислів'я, є початок, є і кінець. Вже в кожній родині ретельно вимито посуд, ложки й виделки, «щоб не залишилося скоромини», вчинено обряд «полоскання зубів» — наступають довготривалі запусти.

Великий піст є найдовшим з усіх попередніх. Він триває сім тижнів — од м'ясниць і до Великодня, а тому й прибрав назву Великого. Крім того, ці запусти вважаються і найсуворішими, оскільки обмежувалось уживання страв, напоїв, будь-яких розваг, навіть статевих взаємин. Мій дідусь Якуб, як розповідали тато, був затятим курцем, ніколи не розлучався з люлькою. Але коли надходив Великий піст, з першого дня клав її на полицю і протягом усього часу не згадував про куриво.

Суспільне й громадське життя під час посту помітно прижухало. У селах стихали веселі розваги, колективні забави та дійства, музика, співи. Навіть молодь обмежувала свій традиційний збір

на вечорницях. Якщо й сходилась юнь, то лише невеликими гуртами, де переважно пряли та вишивали, оскільки «Бог в цей час сорок днів у пустелі постив, а тому гріх веселитися».

Богомільні люди щотижня відвідували церкву, говіли й приймали причастя. Вельми популярним було в давнину давати обітницю до Великого посту. На причастях ті, хто вважав себе грішним або тяжко хворим, обіцяли перед Богом суворо дотримувати постіння: дехто взагалі відмовлявся вживати в окремі дні будь-яку їжу, навіть воду, а від Чистого четверга і до Великодня голодували три дні поспіль.

Якщо, скажімо, під час інших постів — Пилипівського, Спасівки чи Петрівки — обмеження в харчуванні не було таким суворим (на Петрівку вживали молочні продукти), то Великих запустів це не стосувалося. Ось чому войовничі атеїсти, щоб скомпрометувати релігійні обряди, випустили чимало стріл і на пости «як форму фізичного виснаження людей».

Між тим, постіння — не таке вже й велике лихо, як це силкувалися довести «дослідники» християнства. Нині все більше й більше людей схильні тверезо оцінювати традиційні запусти. Чимраз більше з'являється прихильників саме такої форми відлювання. Це підтверджує й медицина — надмірне вживання скоромних страв сприяє ожирінню і порушенню обміну речовин.

Я не зупинятимусь на цьому окремо — то справа фахівців. Відзначу лише, що наші пращури, вочевидь, непогано зналися і на раціональному харчуванні. Періоди, якими визначалися пости, мають логічний сенс. Скажімо, найдовші — Пилипівський і Великий — співпадають з найменшим фізичним навантаженням — це осінньо-зимовий період. Натомість Петрівський та Спасівський, значно коротші, не такі канонізовані, тому що відзначаються літом під час польових робіт.

Хоч Великий піст і тривав майже два місяці, для селян він не складав особливих труднощів. Люди заздалегідь запасалися необхідними продуктами, котрі за своєю калорійністю ніскільки не поступалися скоромним стравам. Це передусім квашена капуста й огірки, сушені ягоди і фрукти, в'ялена, копчена та солена риба, гриби, олія тощо. Багата українська народна куліларна рецептура давала можливість готувати різноманітні й високопоживні, а відтак і смачні сніданки та обіди — борщі, кулеші, киселі, узвари та багато іншого. Отже, твердження, що церква в такий спосіб виснажувала парафіян — звичайнісінька вигадка недолугої атеїстичної пропаганди.

У зв'язку з цим варто навести одне вельми цікаве свідчення. У 20 ті роки Етнографічна Комісія Всеукраїнської Академії наук розіслала на місця запитальник з народного агрокалендаря. Серед питань було й таке: «Що ви знаєте про Великий піст?» Надійшло понад тридцять з лишком тисяч відповідей з усіх регіонів України, в тому числі й з Кубані, де проживало понад 70 відсотків українців. Я наведу один, як на мене, цікавий відгук, що його надіслав респодент Ш. Тартаківський з міста Мирополя Волинської округи:

«Християнство навчає, — писав він 1929 року, — що піст запровадив сам Бог. В Євангелії сказано, що Ісус постив у пустині 40 днів. Але ще задовго до християнства таку саме казку мали й багато давніших народів. У них також боги та пророки стражда-

ли, постили, боролися із спокусою, вмирали й воскресали. Але це ще не коріння постів, як кажуть люди. У первісних народів, що жили з полювання, були певні правила, що саме вживати і коли. Ці правила охороняли дичину від хижацького винищування, збе-
рігали достигле насіння на рослинних самосівах. Наші предки — наддніпрянські слов'яни — мали найбільший піст якраз наперед-
додні весни, коли ставало найскрутніше. Перед постом справляли «масницю» — щедро частували померлих предків. А до весни накладали на себе всілякі обмеження — «м'ясопуст», «сиропуст», а потім і зовсім було пусто. Під час постіння попи читають таку молитву:

Господи і Владико живота мого!
Дух поміри, терпіння й любови
Дай мені, рабові твоєму,
І не осуди ти брата мого».

Ось так сприймав простий селянин саму форму і доцільність постів. Як на мене,— досить своєрідно. Але це ще не все. Досі вважалося, що на Великий піст, про що вже згадувалося вище, заборонялись різноманітні розваги, у тому числі й співи. Винятком була лише Петрівка. І яке було моє здивування, коли в рукописних фондах тієї ж Етнографічної Комісії ВУАН я натрапив на відповідь одного з дописувачів — В. Пасічника з села Нетребівки Томашпільського району Тульчинської округи. Він сповіщав, що в час Великого посту виконувались своєрідні постові пісні. Це чи не перше свідчення такого роду в етнографічній літературі.

З огляду на унікальність цього явища, я наведу їх.

На нашій вулиці, на нашій вулиці,
Ия всі хлопці молодці, йя всі хлопці молодці.
Нема найкращого, нема найкращого,
Як той Василь молодець, як той Василь молодець.
Сім пар чобіт сходив, сім пар чобіт сходив,
Через те, що він ходив, через те, що він ходив,
Щоб теща хвалила, щоб теща хвалила,
Щоб Сандуся любила, щоб Сандуся любила.

* * *

Ой летіла пава, та й на селі впала.
Там Сандуся Василькові пояси снувала (2).
Снувала, снувала, двадцять чотири гудзи,
А він їй обіцяв купить кукуркудзи (2).
Корець кукуркудзи ще й мірочку проса:
— Продай, купи черевички, лиш не ходи боса (2).
Як ці подеруться, а я другі куплю,
Лиш не кажи товаришці, що я тебе люблю (2).
Не так товаришці, як не кажи нікому,
Вороженьки рознесуть, як вітер солому (2).

Тонка й поетична натура українського селянина, звісна річ, не могла протягом семи тижнів обійтись без пісень. Навіть за найтяжчих часів та скрут народ виливав своє горе й тугу в піснях, вони допомагали йому вижити протягом лиховісних сторіч. Ось чому попри найсуворіших церковних заборон люди вишукували

найрізноманітніші форми самовияву. Щоправда, постові пісні виконували переважно поодинці й упівголоса: мелос розлого-уповільнений, тексти — нейтрально-побутової тематики. Як-не-як, все ж таки заговини...

Кожен тиждень Великого посту мав свою назву й призначення. Оскільки про деякі з них будуть спеціальні розвідки, то зупинюся на загальних характеристиках. Скажімо, перший понеділок седмиці називається Жилавим, Збірним або Чистим. У цей день хлопчики зранку оббігали сусідів, сповіщаючи:

— Здрастуйте, з постом будьте здорові!

Це для того, щоб чоловічий полазник «приніс в оселю добрий ужинок, бо як жінка зайде — накличе лихо». Субота ж називалася збірною, «бо птахи збираються з вирію і дівчата готуються до веснянок». У початкові дні першої седмиці переважно прали білизну, примазували хату «на піст»; проте в кінці тижня остерігалися щось робити, «бо в літі по жнивах нариватиме пальці».

У суботу на цьому тижні жінки, принісши до церкви колово та мед, замовляли велику панахиду по небіжчиках. На Півдні України такий обряд називався «давати мисочку», а людей, котрі говіли в цей день, звали спасенниками. Їм дозволялося вживати три склянки горілки, але не годилося при цьому спати, бо як не прийде на вечірню богослужбу, «то таки причастя вкрав». Якщо на збірну суботу хурделило, казали: «Це Масляна їде дитину шукати, бо, бач, загубила, коли п'яна з гостей верталася». Але нерідко на заговини починалося масове танення снігів, тоді приповідковували: «Неділя збір — тече вода з гір».

Наступний тиждень звався другою седмицею, як, до речі, й третій (третя седмиця). Жінки переважно пряли, а чоловіки виконували різні сільськогосподарські роботи в полі.

Нарешті надходила середина посту. Відтак четвертий тиждень іменується Середохрестя або Середопістя. Особливе пошанування віддавали хрестовій середі. У цей день господині випікали пісне обрядове печиво — хрести або хрестці. Їх виготовляли стільки, скільки членів було в родині, й один найбільший. Його виносили в комору, занурювали в посівне зерно й тримали там до першого виїзду в поле. Господар брав хрестця із собою, клав посеред ниви і, засіявши її, розламував стільки долько, скільки було сівачів в полі. Решту ж привозив додому і пригощав усіх хатніх. Годилося також дати якусь дещицю й домашнім тваринам.

П'ятий тиждень посту — Похвальний, бо на ньому «віддавали хвалу Господу». Богомольці йшли до церкви бити поклони. Вважалося, хто зробить від дванадцяти до сорока поклонів, «тому Бог простить всі гріхи за рік». Під цю пору вже починалися здебільшого польові роботи, а тому селяни, вирушаючи в поле, благочестиво молились і скроплювали коней свяченою водою. Вважалось, що «На Похвалу сорока яйцем похвалиться», бо «Хвалилася Похвала, що вже зима розтала».

Вербним, Шутковим або Білим накликали передостанній тиждень. У суботу зносили до церкви вербові галузки, щоб у неділю посвятити їх. Символічно б'ючи одне одного, діти приказували:

Верба б'є, не я б'ю, —
За тиждень Великдень,
Не вмирай, та пасочки дожидай!

Завершувався Великий піст Чистим четвергом та Страсною суботою. У цей час посилено готувалися до свята — пекли паски, фарбували яйця, виготовляли писанки (щоправда, останні робили протягом усіх запустів).

Великий піст також супроводжувався безліччю різноманітних вірувань. Більшість з них пов'язані з четвергами (очевидно, тому, що в цей день розіп'яли Христа). Наприклад, вважалося, якщо протягом шести тижнів викидати на горище щочетверга по полину, а в останній понеділок в чоботи вкласти свіжі устилки із соломи і перед тим як випікати в четвер паску, розпалити прибережені дрова, то неодмінно за позичкою прийде до хати сільська відьма.

Дехто, щоб розпізнати, хто в селі краде молоко в корів, виготовляв у постові четверги осиковий ослінчик з таким розрахунком, щоб завершити роботу перед Страсною суботою. Йдучи на відправу у церкву, його годилося прихопити з собою: якщо під час служби стати на нього, то можна побачити всіх відьом, котрі тримають на головах дійниці. Крім того, подібним способом виготовляли й осикову борону. Повернувшись зі страсної служби, йшли зі свічкою в хлів, сідали на борону — «тоді обов'язково з'явиться нечистивиця, що доїла вночі корів».

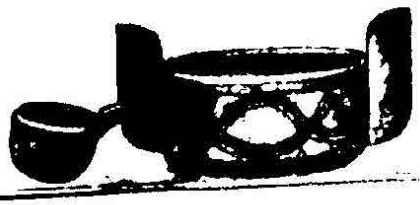
Де-не-де марновірні люди вдавалися до ще одного дійства. У перший четвер посту йшли в ліс із сокирою, виготовляли там осикові ворота, продовжуючи це і в наступні четверги. До Чистого четверга їх треба було закінчити, принести додому й поставити в глухому місці. Якщо ввечері сісти неподалік і спостерігати, то відьма, йдучи дорогою, обов'язково підійде до воріт ець і почне через них перелазити. Ця магічна дія матиме силу тоді, коли ніхто з сільчан не побачить, як робилися «ворожбиті ворота».

Спостережливий читач завважить, що ці та інші обряди безпосередньо пов'язані з осиковою деревиною. Справа в тому, що з неї рідко хто будував хату, виготовляв речі ужиткового призначення, навіть не використовував при можливості для палива (пригадаймо з цього приводу відоме прислів'я: «Осикові дрова та козиний кожух, то вилізе пара і дух»). Це пов'язано з тим, що, по-перше, осика вважається «слабкою», тобто неякісною деревиною і, по-друге, вона, згідно з легендою, «пропустила цвяхи, якими розпинали Ісуса». Звідси, отже, й таке ставлення до цієї породи, яка вважається «нечистим деревом».

Ось такими нерідко й дивними для нас були обряди та дійства, що відбувалися протягом Великого посту. Його довготривалість змушувала людей до всіляких метких висловів, почасти жартівливих:

> Піст — не міст, об'їхати можна.
>
> Прийшов Великий піст — тягни дзвони за хвіст.
>
> У Великий піст не ходи у гості.

Звісна річ, суворі обмеження змушували селян поступатися багатьма світськими забаганками, а тому природно звучить побутове застереження: «Ось прийде Великий піст, то всім прижме хвіст!»

ЖИЛАВИЙ ПОНЕДІЛОК ЗУБИ ПОЛОЩЕ

За різноманітними обрядами і дійствами непомітно наступив перший день посту. У народі йому віддавали особливий пошанівок, що відбилося і в регіональних назвах: Чистий або Жилавий понеділок, Поминальний, «полоскозуб» тощо. Напередодні господині ретельно вимивали посуд — миски, тарілки, ложки та горщики, «щоб не залишилося скоромини» і виставляли сушити їх на одвірках, миснику, печі до понеділка. В цей день, як казали селяни,— «посуда відпочиває», а звідси й назва Чистий понеділок.

Справді-бо: в Жилавий понеділок не готували ніяких гарячих страв. Єдиним виробом були спечені зранку жиляники (жилованики, жилавинки) — пісні коржики з житнього борошна. На Вінниччині, перед тим, як посадити їх у піч, ворожили в такий спосіб. На кожного члена родини готували іменний книш. Оздобивши верхівку хрестиком із соломи, їх саджали на черінь і стежили, коли спечуться. Якщо жилавинок піднявся, то це означало довге й щасливе життя його власнику, а коли ж не виріс, тобто не піднялася верхівка або пригоріла,— скоро відійде з цього світу, і найгірше, якщо середина коржика осіла,— «то віщування гробу».

Їсти, як правило, сідали досить пізно. Окрім жиляників, уживали лише тертий хрін з буряковим квасом, редьку, а на Поділлі ще й пісну капусту та сухослив. Коли ж церковний дзвін сповіщав, що Христос воскрес, усі тричі хрестилися, приказуючи:

— Хрін та редька, хрін та редька! — це означало, що вони не забули про Великий піст.

В Україні відомо чимало обрядів, пов'язаних з «понеділкуванням». Над усіма нами й дотепер тяжіє уявлення, що це «тяжкий день». Повсякчас люди остерігалися починати будь-яку важливу справу — будувати оселю чи господарську споруду, заготовляти на зиму овочі, припасувати корів, вирушати в дорогу — «неодмінно спонукає невдача». Я пам'ятаю, як мати, починаючи обжинки, намагалися вижати бодай два снопки в суботу — «як зробити це в понеділок,— казали з цього приводу,— то зерно в полі зогниє і миші потрублять», а тато з таким же пієтетом дотримувались цього звичаю, коли збирались майструвати цебрика чи діжечку, бо — «починок ніколи не починай у понеділок, то матимеш ужинок».

У багатьох народів існували подібні уявлення, і в кожному випадку були свої місцеві пояснення таких вірувань. В Україні був свій народний звичай, коріння якого сягають, очевидно, ще матріархату. Він так і називався — понеділкування. З огляду на те, що його первісна структура вже згубилась на початку минулого сторіччя, вважаю за необхідне нагадати сучасному читачеві як це відбувалося.

Перед тим як дати згоду на заручини, дівчина, до якої засилав сватів хлопець, запитувала:

— Ти дозволяєш мені понеділкувати?

Якщо парубок не зголошувався, то юнка мала повне право, навіть не зважаючи на батьківську згоду, дати гарбуза, тобто відмовити сватам. Такий вчинок повністю виправдовувало звичаєве право.

Що ж являла собою ця вельми популярна серед сватачів умова? Згідно з давньою традицією молода дружина раз на тиждень, себто в понеділок, могла, не питаючи дозволу, відлучитися з домівки на цілий день. Молоді жінки зранку збиралися на понеділкування. Вирушаючи до гурту, вони брали з собою й харчі — сало, крупу, яйця, масло та інші продукти — і готували з них понеділковий обід, веселилися, пряли або вишивали. Тим часом жіночі домашні справи лягали на чоловічі плечі, а тому для них понеділок був чи не найтяжчим днем.

Обряд цей для молодого жіноцтва був украй необхідний. Різкий перехід од дівування до суворого родинного життя відповідно впливав і на психічний стан, адже дівчата колись виходили заміж досить рано — у 14—16 років. У них ще живі були спогади про вечорниці та досвітки, танки, різноманітні забави. Багатьом кортіло ще погуляти, але за традицією заміжнім жінкам уже заборонялося відвідувати молодіжні гулі. Недарма ж мовиться: «Заміж вийшла — світ собі зав'язала!»

Щоб якось пом'якшити такий крутий життєвий злам, звичаєва правова форма й виробила вельми цікавий і практичний обряд «понеділкування», котрий давав можливість поступово увійти в статус жіноцтва. Зібравшись у своє товариство, вчорашні юнки згадували недавнішнє дівування з безліччю цікавих історій і вальщин, ділилися родинними клопотами, першими сімейними конфліктами, яких вистачало у кожної, передавали одна одній господарські навички, у тому числі й стосовно інтимного життя, адже не кожна дочка могла розсекретитись перед матір'ю; з подругами це було легше зробити...

Отак у неквапних спогадах, де нерідко й пісня журлива злітала з уст, і скупа сльоза з'являлася на юних щоках, спливав «розвантажувальний» день. Він нерідко був найкращою віддушиною перших шлюбних місяців молодих жінок. Народний звичай суворо забороняв одвідувати «понеділкування» чоловікам й свекрухам. Лише як скрадалися перші сутінки, молодиці розходились по домівках, зустрічаючи на собі невдоволені погляди чоловічої рідні. Але в невістки був традиційний аргумент — вона нагадувала дану чоловіком обітницю — дозвіл на «понеділкування». Якщо ж він не дотримував свого слова, дружина залишала (і такі випадки траплялися) за собою право розірвати шлюб.

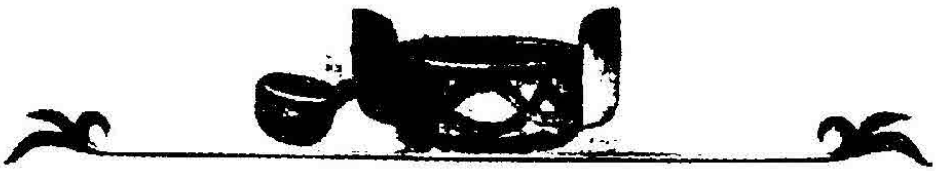
Цей звичай, що тривав протягом м'ясниць і Великого посту, підтверджує високий суспільний статус жінки. Згадаймо з цього приводу й такий факт: у давнину — і це підтверджують іноземні дослідники — дівчата мали право йти у свати до хлопців, рятувати їх од смертної кари (навіть за козаччини засудженого до страти хлопця могла вберегти від вироку юнка, котра покривала свою голову його шапкою, бо в такий спосіб давала згоду на шлюб). Нарешті, про рівноправність у подружньому житті говорить і шлюбна термінологія: «ми побралися», «ми заручилися», «наші діти пошлюбувалися» тощо. Пізніша форма — «я взяв тебе» чи «я на тобі женився» — прийшла від сусідніх народів. Чи, скажімо, відомий всім звичай «дати гарбуза» — також підтверджує рівно-

прав'я у виборі партнера. Сюди ж варто віднести й понеділкування, яке, на жаль, втратилось з часу покріпачення українських селян польською шляхтою та російським самодержавством.

Переважна більшість дійств так чи інакше пов'язані з понеділками. Не випадково, що перший день посту також мав чимало обрядодій. Одна з таких і є «полоскозуб». У жилавий понеділок селяни збиралися в корчмі, «щоб пополоскати зуби від Масляної», щоб не залишилося скоромини в роті. На таких сходках жінкам годилося вживати горілку лише з покришки від горщика, в якому готували кашу. Це для того, «щоб на пшениці золи (сажки) не було».

На Закарпатті перший понеділок Великого посту називають Поминальним, оскільки в цей день вселюдно відзначались поминки по покійниках. У цей день жінки добре вимивали посуд, а чоловіки сходились у корчми, щоб скріпити спілку, хто з ким буде співпрацювати влітку. На Поминальний понеділок газди залагоджували взаємини з ковалями. Оскільки цим ремеслом займалися переважно цигани, то коли кололи свиню, їм віддавали голову. Хто не зголошувався на таку «угоду», міг не надіятись на послуги.

Ось так колись відзначали початковий тиждень Великого посту. Найбільше дійств, як ви переконалися, стосувалося першого дня, оскільки — «Жилавий понеділок зуби полоще».

СУДЖЕНИЙ, ИДИ ДО МЕНЕ КАШУ ІСТИ

Пам'ятаєте відоме українське прислів'я, яким неодмінно скористаються, якщо хтось узявся за непосильну справу: «Ще мало каші з'їв!»

Чому власне кашу, а не іншу страву? На це запитання намагалися відповісти не одна когорта як дореволюційних, так і сучасних дослідників. У їхньому арсеналі чимало різноманітних гіпотез стосовно обрядів, пов'язаних з кашею. Скажімо, здавна існував звичай варити горщик пшоняники на хрестини. Відзначаючи народження немовляти, батьки обов'язково готували цю обрядову страву. Між учасниками і хрещеними розігрувалась забавна сценка «купівлі — продажу» горщика з кашею. Хто з присутніх на хрестинах вносив найбільшу суму грошей, тому надавалося право розбити його. Гості мали за честь посмакувати обрядового їства і взяти напам'ять шматочок черепка, «щоб немовля росло здорове й щасливе».

Не менш цікавим був обряд уперше виряджати дітей до школи. Для цієї оказії мати спеціально готувала кашу, запрошувала хрещених батька й мати на вечерю, а вранці, йдучи до школи, батько з першаком обов'язково несли вчителеві горщик з кашою, «щоб наука йшла на ум».

Таких чи подібних дійств, пов'язаних з цією обрядовою стравою, можна навести чимало. Я ж зупинюся лише на одному зви-

чаї — закопуванні каші. Людям старшого віку відомий крилатий афоризм, пов'язаний з місцем, де найчастіше збираються односельці: «І чого тут так товпляться, наче каша закопана». Народне мудрослів'я, як це підтверджують факти, дійсно породжене життям.

Здавен у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях дівчата, вперше збираючись на веснянкові хороводи, варили в горщику кашу, виносили її на вулицю, закопували в землю і прибивали кілком. Такий обряд супроводжувався піснями:

Закопали горщик каші,
Ще й кілком прибили,
Щоб на нашу та улицю
Парубки ходили.

На Поліссі відомий свій варіант:

Що на нашій да улиці
Дівки-чарівниці
Закопали горщик каші
Посеред вулиці.
Не так вони закопали,
Як кілком прибили,
Щоб на нашу да вулицю
Парубки ходили!

Найвищого розвою обряди із закопуванням каші набрали в XIX — початку XX століттях, хоч якнайдовше вони проіснували серед українців на Кубані. П. Чубинський в «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» (1872 р.) наводить промовисте свідчення: «Вкрали дівки ложку в парубка, швірень од білої кобили і яйце з під білої квочки, що сидить. Зварили кашу проти неділі вночі, вкинули те яйце, тією ложкою помішали й закопали,— де збирається вулиця, забили там і той швірень і ту ложку та ще й потанцювали на тому місці. То де вже ходить, не ходить парубок, а туди так як цуркою тягне — таки мусить прийти на шкворівщину. Навіть собака, де бігає, а прибіжить туди, понюхає та так і завиє».

Найчастіше робили це в неділю першого тижня Великого посту. На Черкащині, облюбувавши зручне місце, де мала б збиратися вулиця, пізно вночі розкладали багаття, яке розпалювали ключами од криниць — дерев'яні гакоподібні тичечки для витягування води,— котрі перед цим вкрали в сусідів. Зваривши на вогнищі кашу, закопували її в землю разом з ключем, «щоб тут молодь постійно збиралася». На Чернігівщині (село Вертіївка Ніжинського району) в збірну суботу, зійшовшись на вечорниці «розпивали складку». Дівчата напередодні готували кашу. Варили її з різноманітних зерен: вівса, жита, гречки, проса. Опівночі гуртом виходили в глухе місце, ставили на сніг горщик і пляшку горілки й сідали колом. Піднявши тост за «веселу вулицю», відносили горня на обочину і загрібали його в сніг. Потім взявши кілька кулів соломи, несли їх на будь-який город, розстеляли, співаючи веснянок. Крім пшоняної каші, іноді варили й макову. При цьому вкидали в горщик ракову клешню і закопували обрядову страву під перелазом. Натомість поруч ставили вертушку й крутили нею, «щоб хлопців було багато, як маку, і щоб вони так тримали дівчат, як

рак своєю клешнею». При цьому дія супроводжувалась обрядовою піснею:

Дівки-чарівниці
Закопали горщик каші
Посеред вулиці.
Закопали горщик каші
Ще й ракові клешні,
Щоб ходили парубки
Далекі й тутушні...

Ще в 1927 році в селі Солотвиному Бердичівського району на Житомирщині побутував оригінальний звичай, про який повідомляв один з кореспондентів Етнографічної Комісії ВУАН: «Дівчата починають ходити на вулицю тоді, як розтане сніг, стане тепло — у піст Великий. І на тому місці, що буде вулиця, закопують швірня од воза, шоб багато хлопців ходило, і приносять води біжучої в роті, щоб хлопці бігли на вулицю, і викопують невелику ямку й кидають туди гроші, «щоб ходили хлопці багатії», і сиплять пшоно та мак, «щоб було хлопців, як каші з маком усяких — менших і більших». І ту ямку закидають так, щоб не знать було її, і збираються на вулицю щовечора, як є погода надворі».

У деяких місцях, наприклад, на Воронежчині, дівчата разом з кашею закопували ще й ложку, яку викрадали в хлопця, що подобається. Це, начебто, допомагало «прив'язати» парубка тільки до цього місця, «щоб не ходив гуляти на інші кутки». Крім того, щоб причарувати коханого, можна було «припалити його ложку». Дівчина, яка хотіла, щоб хлопець дружив тільки з нею, на вечорничних сходках намагалася підсунути йому ложку. Після цього забирала її і вдома над жаром присмалювала.

На Кубані серед українців зберігся до середини минулого століття інший різновид дійства. Якщо юнка бажала, аби в неї вдома збиралася молодь на вечорниці, вона брала живого горобця, кажана та жабу, перев'язувала їх червоною стрічкою, що знімала з голови, й клала в невеличку ямку, присипала кашею, притоптувала зверху і вбивала чопика з-під барильця, в якому тримали воду під час жнив. Після цього на всі чотири сторони посилала повітряні поцілунки, вважаючи, що «вулиця» в її хаті ніколи не переведеться.

На закінчення наведу ще один вельми відомий в Україні звичай, безпосередньо пов'язаний з кашею. Він стосувався дівочих ворожінь. Пізно ввечері, напередодні Андрія (13 грудня), юнки варили в горщиках пшоно, «щоб запросити милого до каші». Готову страву виносили до воріт, ставили на землю, клали ложку, а самі вилазили на них і запрошували:

— Суджений, нерозлучений, йди до мене кашу їсти!

Якщо хлопцеві дівчина люба, то його тінь, начебто, мала обов'язково з'явитися біля горщика. Отже, каша, як бачимо, не тільки міцно увійшла в побут українського народу як улюблена страва, а є і одним з популярних атрибутів його обрядодій та вірувань.

БЕРЕЗЕНЬ

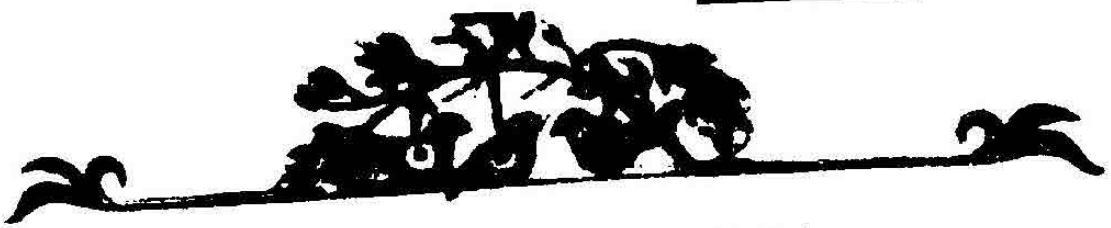

Березень березовим віником зиму вимітає, а весну в гості запрошує.

Березень у зими кожуха купив, а на третій день продав.

Місяць березень за один день сімох жінок міняє.

Март всіх місяців варт.

ЙОГО ЗІРКА З НЕБА ВПАЛА

То була, здається, наша остання спільна мандрівка. Перевідавши тітку Ганну, ми верталися додому. Стояла глибока ніч. Небо густо всіяли зорі. На околиці села жовтів повновидий місяць.

— Бачиш, синку,— мовили, зупинившись, ненька,— он уже й пастух вийшов!

— Що ви сказали? — не втямивши, перепитав я.

— Кажу, пастух вийшов на толоку,— і мама звели над головою правицю.— Коли я ще дівувала, то казали, що місяць — пастух, зорі — вівці, а небо — толока. Звечора він виходить, щоб придивлятися за отарою, а під ранок, як перейде все поле, загонить їх до кошари...

Поетичне неньчине порівняння припало мені до душі, і я запитав у них про те, як колись називали люди окремі зірки та сузір'я.

— Бачиш,— знову підняли вгору руку,— он купочка зірочок і одна найбільша серед них,— то Квочка з курчатами, а осьдечки, ближче до нас, п'ятірко великих з однією на відстані — це перевернутий Віз. Трохи збоку три яскраві в ряд — Коромислом звуться. Тепер подивися на нашу хату: біля причілку повис Ківш. А ось — через усе небо — Чумацький Шлях проліг. Про нього я вже не раз тобі розповідала...

— О, дивись, дивись! — несподівано окликнули мама.

Я швидко звів голову. Над нами, немов блискавка, черкнула темряву неба падаюча зірка. Такого довгого і пишного хвоста як у неї я ще ніколи не бачив.

— Ще одна зірка згоріла,— мовив сам до себе.— В таких випадках кажуть, що померла дівчина.

— А яке сьогодні число? — несподівано запитали мама.

— П'яте березня...

— Так це ж день преподобного Льва. Отже, зірка моя вже зійшла з небосхилу...

Тоді я не надав особливого значення маминому віщуванню. Вони сказали, коли хвора людина в цей день побачить падаючу зірку, то скоро помре (ненька якраз почували себе негаразд). Я, як міг, заспокоював їх, але мої слова, здається, не мали особливого впливу.

Не беруся стверджувати про реальність народних передбачень, але мама невдовзі навічно одійшли з цього світу. Тому, перебуваючи в експедиціях, я не оминав нагоди поцікавитися в літніх людей, що символізує згоряюча на небосхилі зірка. В переважній більшості люди вірять: якщо падає зірка, особливо на преподобного Льва, то чиясь душа пішла з цього світу...

На Поділлі, як стверджує О. Воропай, вірували, що зірки — це Божі свічки на небі. Але диявол також ставить поряд свої свічки. Як тільки ангел, обходячи небо, запримітить «дідькову свічку», то тут же скидає її геть — від того й, начебто, падають зірки. Одначе ця легенда не стосується дня преподобного Льва.

НА ОБРЕТІННЯ ПТИЦЯ ДО ГНІЗДА ОБЕРТАЄТЬСЯ

Уперше про весну, якщо ви пам'ятаєте, наші пращури згадували на Стрітення, себто 15 лютого, коли зустрічаються Зима з Літом: «Хто кого переборе,— стверджує народне мудрослів'я,— такою буде погода до початку березня».

Найзнаменнішим святцем весняного місяця вважається Обретіння, що припадає на 9 березня. За церковним календарем це Віднайдення (Обретіння) Чесної Голови святого Іоанна (Івана) Хрестителя (Предтечі).

Звідки ж взялася ця назва?

Існує версія, що це побутовий варіант Віднайдення, однак вона видається не переконливою, оскільки такі довільності не характерні для народного календаря. Як на мене, тут швидше має місце вплив дохристиянських вірувань. У давнину дайбожичі, очевидно, святкували повернення (обертання) до рідних країв перелітних птахів. Це підтверджує той факт, що основні дійства, які влаштовували селяни на Обретіння, стосувалися птахів, котрі першими поверталися з вирію.

Згодом обряд «зустрічі птахів» об'єднався з «накликанням весни», що його відзначали на Сорок Святих (22 березня). Але (і про це йтиметься далі) кожне березневе свято — Явдохи, Сорока мучеників, Олекси тощо — так чи інакше пов'язане з пошанівком окремих видів птахів. Одначе найбільше обрядів припадає на 9 березня. Про цей день існує безліч цікавих легенд та переказів. Один з них у 20-х роках (тепер уже колишнього села Старосілля Чорнобильського району, що на Київщині — при будівництві Київської ГЕС воно було затоплене) записала Ніна Заглада. Свого часу талановита дослідниця, котра згодом стала жертвою сталінського терору, оселилася в Поліському селі, щоб вивчити побут, а відтак і підготувати монографічне дослідження про дитячі звичаї та обряди. На сьогодні це єдина книга з цієї теми.

Серед інших привертає увагу цікавий переказ про пташину трійцю.

«Якось журавель, деркач і перепілка орали поле. Журавель правив плугом, деркач воли поганяв, а перепілка водила їх.

Побачивши пеньок, перепілка застерегла:

— Під пеньок, під пеньок!

Деркач окрикнув:

— Придерж-ж-ж, придерж-ж-ж!

А журавель, йдучи за плугом, спокійно покрикував:

— Турли, турли!»

Здається, простенький сюжет, але не без моралі: в кожної птахи свої звички...

Першими, саме на Обретіння, коли з полів ще не зійшов сніг, прилітають у рідні краї жайворонки. Цих благовісників весни

особливо шанували в Україні. Про це мовиться в одній із весняно, записаних свого часу П. Чубинським:

Чом ти, жавороньку,
Рано з вирія вилітав?
Іще по гороньках сніженьки лежали,
Ой ще по долинах криженьки стояли.
— Ой коли пора прийшла,
Неволенька вийшла.
Ой я тії криженьки
Крильцями розжену,
Ой я тії сніженьки
Ніжками потопчу...

Згодом з'являються й граки і влаштовують несамовиті бійки за місця гніздування. Це галасливе явище відбиває дитяча загадка: «Дорога розлога, а на дубі ярмарок». Хоч ця птаха і не заслужила особливої поваги у селян, вони все ж вважають, що граки є «найнадійнішими сповісниками весни». В одній з приказок так і говориться: «Граки на дереві з весною розмовляють».

До перших весняних благовісників належать також журавлі та лелеки. Побачивши веселиків у небі, селяни рахували їх: «скільки птахів — стільки злотих мав би коштувати корець (мірка сипучих — В. С.) жита».

Одначе найбільшим пошанівком користувалися лелеки. Ці птахи віддавна вважалися боголюбними, бо оселялися поруч з людськими житлами. Побутує повір'я: якщо лелека звив гніздо на клуні чи хаті, то «він має принести господарям щастя, оскільки гніздиться лише біля добрих людей». Лелечина присутність начебто оберігає родину від лиха, а «хто зруйнує кубло бусола, у того хата згорить». На Поділлі існував звичай — побачивши вперше птаха, простягували йому шмат хліба й примовляли:

— Бусле, бусле, на тобі гальвоту, дай мені жита копу!

Щоб присусідити боголюбних птахів, котрих вважали напівсвійськими, селяни спеціально будували на дахах, стовпах, сухих деревах хрестовини. Коли діти вперше бачили на клуні прилітного лелеку, вони обов'язково до нього примовляли:

Чорногузе-дядьку,
Зроби мені хатку
І ставок, і млинок,
І вишневенький садок!

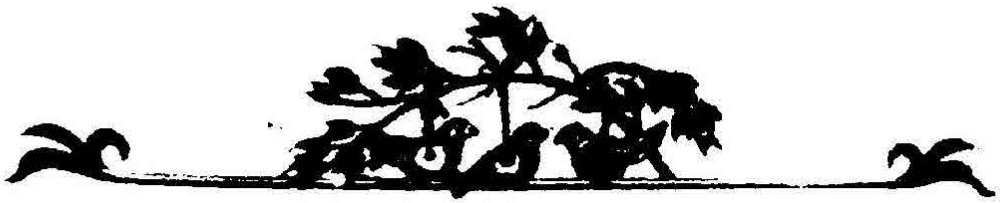
Одначе найбільше очікували буслів дівчата, бо пов'язували з ними своє майбутнє. Якщо юнка запримітила птаху, яка ходила полем або стояла, то свати оминатимуть її оселю, коли ж літала — невдовзі чекай на них. Але найстрашніше було побачити сидячого чорногуза, «бо доведеться ще довго дівувати».

Одним з перших провісників весни вважалися й ремези. Сільським мешканцям ці невеличкі проворні пернаті добре відомі своєю майстровитістю. Їхні вичурні гнізда, що звисають на вербових гілках понад річками та ставками, нагадують своєрідну рукавичку. В народі вірять, що ремези починають будувати свої житла (Обретіння, коли інші птахи лишень повертаються з вирію. з колядок є такі рядки:

Ой ремезе, ремезоньку,
Не вий гнізда на льодоньку,—
Буде льодок розтавати,
Твоє гніздо забирати,
Увий собі в темнім лісі,
В темнім лісі на орісі;
Будуть оріх оббирати,
Твоє гніздо оглядати.

Відомий дослідник О. Воропай вважає, що колядка про ремеза імовірно була колись дівочою веснянкою, а в пізніші часи перейшла до різдвяного циклу, як величальна пісня для дівчини».

В одному з давніх рукописів мовиться, що «на Обретіння святий Іван чудом своєї голови повертає їх, птах, назад додому». Щоб не накликати звороту, жінки остерігалися в цей день прати білизну. У народі говорили: «На Обретіння птиця повертається до гнізда, діти до хліба, а чоловік до жінки та роботи».

ЯКА ЯВДОХА, ТАКЕ Й ЛІТО

За церковним календарем день преподобної мучениці Євдокії припадає на 14 березня. Не всім, очевидно, відомо, що за старим стилем, а він відстає на 13 днів од нового, це першопочаток весняного місяця. Наші пращури пов'язували з ним новолітування, оскільки у березні починається весняне рівнодення. Відтак аж до XV століття на Явдохи відзначали Новий рік.

До речі, подібне явище спостерігаємо і в більшості давніх народів. Так, на Близькому Сході і досі в березні святкують Новий рік. На його честь городяни влаштовували «вітконошення», тобто зносили на майдани пальмове листя. Ідентичні обряди були у балтійських та скандинавських народів. Так, шведи у ці дні влаштовували жертвоприношення, масові ігри та торги. Єгиптяни влаштовували похорон Озірісові — богові сонця. У Стародавньому Римі широко відзначали Кібелу, де жерці оплакували Аттіса — Сонце, що повертає на весну. Натомість індійці у березні святкували народини богині Дурги, а на осіннє рівнодення (у вересні) продовжували цю урочистість.

Подібні обрядодії за середньовіччя відбувалися і в країнах Західної Європи. У чехів і частково німців Явдохи вважалися початком весни та першим днем світобудови. З цим періодом деінде пов'язана спільна обрядова Поминальна тризна, яка добре була відома персам та давнім слов'янам, зосібна нашим пращурам. Окрім поминків на честь предків, дайбожичі організовували проводи зими — виготовляли солом'яне опудало і з ритуальними дійствами спалювали його (у поляків на сьомий день березня схоже опудало — Маржану — несли до річки і топили у воді). Згодом подібні дійства — солом'яна лялька — перейшли і до купалів-

ських свят, а тризна — поминання пращурів — до великодневих Проводів на гробках.

Таким чином, Явдохи офіційно утверджували перший день весни. Селяни ретельно стежили за повадками тварин у цей день. Вважалося, що в підобідню, коли пригріє сонце, має обов'язково прокинутися степовий байбак, вилізти з нірки й тричі просвистіти, а потім лягти на другий бік аж до Благовіщення (натомість ховрашок лишень перевернеться в кубельці). Отож люди виходили в поле, особливо в степовій Україні, щоб почути той посвист.

Наступною ознакою приходу весни вважалися пісенні трелі вівсянки. Якщо хтось почув її голос, то намагався сповістити сусідів, що чув поклик: «Діду, діду, сій ячмінь». З цього часу вже готували збіжжя для ярої сівби. Але найкращим благовісником все-таки були ластівки, що приносили на своїх прудких крилах весняне тепло. Цих пташок у селах вельми любили й шанували, вважаючи божими охоронцями осель. Батьки застерігали дітей:

— Якщо хтось візьме в руки ластівку чи її яєчко, у того обличчя вкриється ластовинням, а коли зруйнує гніздечко — з'явиться ряба віспа...

Так люди оберігали цих дуже корисних птахів та їх гнізда од дитячих пустощів. В той час діти, які не бажали, аби їхнє обличчя рябіло веснянками, побачивши ластівку, обов'язково вигукували:

— Ластівко, ластівко, на тобі веснянки, дай мені білянки! — і мерщій бігли вмиватися талою водою.

Старші жінки, запримітивши птаху, брали по грудочці землі, кидали на грядку, приповідаючи:

— Кріп сію, кріп сію! — і на тому місці, за повір'ям, мала неодмінно зійти ця знадоблива для господинь рослина.

Був і такий звичай: той, хто на Явдохи побачить ластівку, мав узяти в жменю землі й жбурнути в неї, побажавши:

— На тобі, ластівко, на гніздо, а людям — на добро! — для того, щоб якнайскоріше з ярим теплом приходила весна.

Зрештою, за птахами вгадували і погоду: «стеляться» ластівки по землі — скоро затепліє і, отже, можна буде сіяти овес, «боятьсяземлі, себто літають високо — ще утримається холод. При цьому мала значення й кількість птахів, бо ж «Одна ластівка весни не робить».

В арсеналі народної мудрості з Явдохами пов'язано безліч завбачень. Городники вважали, якщо під Явдоху висіяти на розсаду капусту, то вона не боятиметься морозів. Те ж саме стосувалося й рільників, бо «Одова Явдоха виходить з плугом». Яку ж погоду віщує вона?

Як вода капає зі стріх, то ще довго буде холодно.

Який вітер на Явдохи, такий буде і до Покрови.

Якщо на Явдохи вітер теплий — на мокре, вітер з півночі — на холодне, крутитиме млини — так крутитиме снопи в полі; якщо повіє од Дніпра (із заходу), то добре ловитиметься риба, а коли зі сходу — роїтимуться бджоли, з півдня — врожайний рік на хліб.

Повний місяць з дощем — бути мокрому літові.

Якщо ранок ясний — сій ранню пшеницю, в обід ясно — розраховуй на пізній засів.

Якщо день сонячний — вродить пшениця, а похмурий — просо і гречка.

Якщо біля порога калюжі води, то пасічники купатимуться в меду.

З днем преподобної мучениці Євдокії пов'язано і чимало влучних прислів'їв:

Явдоха з водою, а Юрій з травою.

Євдокія красна, то й весна красна.

На Явдохи води по боки.

Прийшла Євдокія — селянинові надія.

Прийшли Євдокії — дядькові затії: плуга чинити, борону точити.

У Явдохи сила — весь поділ замочила.

Як бачимо, з весняною Явдохою пов'язано чи не найбільше народних завбачень та спостережень. Це цілком природно, адже «Один день весни цілий рік годує», а «Яка Явдоха, таке й літо».

СВЯТИЙ КОНОН КІНЬМИ ПРАВИТЬ

Зайве переконувати, як шанобливо ставилися українські селяни до коней. Одвічна любов до цих благородних тварин цілком природна: коні допомагали людям з давніх-давен обробляти землю, освоювати необжиті місця, перевозити вантажі, з ними вирушали в далекі мандри. Неоціненну роль відігравали вони й під час воєн. Для козака кінь завше був вірним другом і рідним братом. Згадаймо, якими високохудожніми й поетичними епітетами змальовують коней численні народні пісні.

Серед багатьох інших покровителів тварин чільне місце посів святий Конон. Його день припадає на 18 березня. У різних місцях він відзначався по-різному, але загальний зміст скрізь зводився до того, що святий Конон завжди справно доглядає і шанує коней. Саме за це Ілля-Громовик, їдучи колісницею, брав його за *погонича*, «бо він опікун усіх коней і конюхів». Під час грому люди казали:

— То святий Ілля через небесний місток калачі везе, а святий Конон кіньми править.

Селяни відзначали цей день у шинку, пили горілку, «щоб коні були здоровими та робочими й не брикались». Але в той же час остерігалися перебрати міру, «бо хто буде п'яний, того мерини понесять під час жнив».

На Кононів день намагалися задобрити й домовика. Як відомо, люди вірили, що в кожному обійсті живуть ці добрі духи й оберігають господарство від злої сили. Здебільшого домовики оселяли

ся біля свійських тварин, переважно коней — ласкали їх, заплітали гриви тощо. Казали й таке: якщо домовик не вподобає коня, то починає збиткуватися з нього — лоскоче, їздить верхи, доки не запалить. Щоб убезпечитись від цього, у цей день вішали на бантину вбиту сороку — «відтак домовик забавлятиметься з птахом і полишить мучити коней». Дехто навмисне тримав у стайні навіть цапа, «щоб їздив на ньому» або закопував горщик каші, «аби домовик живився й хату глядів».

Тим часом господині передивлялися городнє насіння. «На Кононовій днині,— казали,— город сниться господині».

СОРОК СВЯТИХ СОРОК ЛОПАТ СНІГУ КИНУТЬ

Про походження свята Сорока Святих Великомучеників, що припадає на 22 березня, існує чимало трактувань. Очевидно, в давнину ця обрядодія була пов'язана з весняним рівноденням, яке суголосне з сонячною активністю. Ми знаємо, що дайбожичі особливо поклонялися сонцю — головному своєму богові. Під цю пору весна вже мусила остаточно перемогти зиму, хоча у природі нерідко бували й винятки, оскільки «У весни жіночий характер: зранку засміється, а надвечір заплаче». Тому з цього приводу казали: «Сорок Святих ще принесуть сорок морозів».

Як би там не було, але люди вже жили весною, з вирію поверталися птахи, які «на крилах тепло приносять». Відтак у цей день віддавна в Україні побутувало поетичне свято зустрічі пернатих. М. Грушевський з цього приводу писав: «На Сорок мучеників пекуть з тіста пташків на честь, мовляв, жайворонків, що тоді вилітають із вирію. Це — жертва весні, яка в різних формах була відома ще недавно в різних кутках слов'янства».

Напередодні або рано вранці матері готували «жайворонків» та «голубків» — смачні, розчинені з медом кренделі у вигляді пташок — і віддавали дітям. У різних регіонах цю обрядодію влаштовували по-різному: в одних випадках печиво виносили в сад і підвішували до дерев, у інших — дарували сусідам, «аби краще велися гуси й висиджувались яйця», а ще йшли селом, тримаючи його високо над головою, вилазили на ворота або клуню й примовляли:

Вилети, гуляй, горою,
Винеси літо із собою.
Вилетіла гуля горою —
Винесла літо з собою.

Цікаво зустрічали птахів на Волині. Участь у цій обрядодії брали дівчата та підлітки. Вибравши поміж себе найсимпатичнішу юнку (панночку), прикрашали її стрічками та віночками. Давши в руки печиво, панночка зверталася до старшої жінки

Благослови, мати,
Весну закликати!
Весну закликати,
Зиму проводжати!
Зимочка в возочку,
Літечко в човночку!

Вийшовши за село, гурт заспівував:

Ой ти весна, ти весна,
Ти чого до нас прийшла?

Паняночка відповідала:

Я прийшла до вас з теплом,
Із зеленим житечком.

Обійшовши довкола, всі ставали на пагорбі й закликали птахів:

Із краю кураю
Пташок викликаю:
— Летіть, жайворонки,
До нашої сторонки,
Спішіть, ластів'ята
До нашої хати —
Весну зустрічати,
Зиму проводжати!

Якщо бачили в небі диких гусей, кидали їм услід соломинки, приказуючи:

— Гуси, гуси! Нате вам на гніздечко і на здоров'ячко, а нам на тепло!

Радістю було, якщо їм зустрічалась якась перелітна птаха. Ощасливлені всі гуртом верталися в село, співаючи веснянки на два голоси:

— Весна, весна красна!
Що ти нам принесла?
Зима ти наша біла,
Вже ти нам дуже надоїла!
Весна наша красна,
Що ти нам принесла?
— Мужикам по ціпочку,
Бабам по платочку,
Дівкам по віночку,
Парубкам по квітоньці,
По гарній дівоньці.

На той час жіноцтву вже годилось упоратися з кроснами — виткати полотно. Тому справжні господині вранці на Сорок Святих виходили з свіжозготовленими обрусами у поле, кланялися на всі сторони й примовляли до схід-сонця:

— Ось тобі, мати-весно, нова обнова!

Розіславши на землі полотнину, клали на неї пиріг і верталися назад із надією, що цього року щедро вродять льон та коноплі.

У давніші часи люди робили солом'яну ляльку — зиму, виносили за село і спалювали як ознаку того, що її остаточно вигнано, а весну закликано в гості. Такі дійства залежно від кліматичних

умов того чи того краю, влаштовували на Явдохи, Теплого Олекси чи Благовіщення.

Зі святом Сорока Святих пов'язане повір'я, що сорока має покласти на своє гніздо 40 паличок, бо «на Сорок Святих сорока іменинниця».

Нині важко пояснити причину такої уваги до цієї не вельми шанованої в народі птахи. Адже на кожний недостойний вчинок чи людський гандж є влучне прислів'я: «Пише, як сорока по тину лапою», «У сороки правда на хвості», «Не роззявляй рота, бо сорока влетить», «Уроки на сороки, а пристріти на їх діти» тощо. Не любили цю птаху за те, що вона руйнувала гнізда, поїдала яйця і пташенят, нерідко крала й курчат. Чи не задля того, щоб якось пом'якшити людський гнів (сороки все-таки приносять користь), і вигадане оте повір'я.

Якщо надходила рання весна, після Сорока Святих починали сіяти горох. Фольклорні джерела зберегли чимало переказів щодо цього. Для прикладу наведу одну оповідку, записану в 90-х роках минулого століття на Харьківщині відомим дослідником П. Івановим.

«Сіяв чоловік горох у полі на Сорок Святих. Ідуть дорогою сорок чоловіків і кажуть йому:

— Чого це ти сьогодні заходився горох сіяти? Як-не-як свято ж, Сорок Святих Мучеників!

— Нехай мені Бог простить,— відказав селянин,— бо я забувся, що сьогодні празник...

— Ну, як ти каєшся, то вродить тобі горох по сорок стручків на стеблині та по сорок зернин у стручині!

Діждався чоловік врожаю і бачить, що справді горох уродив так добре, як пророчили оті перехожі люди.

На другий рік селянин знову виїхав сіяти горох на Сорок Святих. Знову ідуть дорогою сорок чоловіків, і знову кажуть йому, що гріх сіяти в цей день, бо свято.

— Е-е, розкажіть дідові своєму, а не мені. Я торік сіяв у цей день, і вродило мені по сорок стручків на стеблині та по сорок зернин у стручині!

Подорожні розсердились та й кажуть:

— Вродить тобі по сорок болячок на тілі, як ти такий!

Тільки вони те сказали, як чоловіка того геть болячками обкидало. Ледве додому доїхав...»

А цю оповіданку в 20-х роках записав на Поділлі краєзнавець М. Рябий.

«Один бідний чоловік на свято Сорока Святих виїхав на ниву сіяти горох. Коли скінчив роботу, навідався до нього багатий сусіда.

— Що це ви, робите, куме, нинькі ж свято!

Горопаха почухав потилицю й відказав:

— Та я ж не знав, нехай Бог прощає...

Під осінь йому вродив горох у сорок кіп.

Побачив те багатий і наступного року запрягши воли виїхав на Сорок Святих у поле. Дорогою його зустрів інший сусіда і питається:

— Куди це ви зібралися? Сьогодні ж свято велике.

— Ет,— відповів багач.— Торік мій кум посіяв у цей день, то сорок кіп вродило,— і поїхав у поле.

Як настав час збирати врожай, то жахнувся багач — всього-навсього сорок дрібненьких снопиків накосив...»

На Київщині був такий звичай: у цей день юнки варили сорок вареників із сиром і частували хлопців, «щоб мороз любистку не побив» — найшанованішого дівчатами обрядового зілля. Школярі приносили своєму вчителеві сорок бубликів — «за мудру науку».

Хоч і вважалося, що на Сорок Святих вже має бути тепло, але люди як завше більше довіряли народним прикметам.

Якщо в цей день тепло, то стільки ж днів утримається гожа днина, а холодно — бути сорока морозам.

Коли хмарно і мороз, то скоро буде тепло і можна сіяти.

Раптово тане сніг — до активної повені й буйних трав.

На Сорок Святих погода, то на гречку урода.

Але про всяк випадок пам'ятали: «Сорок Святих ще можуть сорок лопат снігу кинути».

НА ОЛЕКСИ КИДАЙ САНИ, БЕРИ ВОЗА

Хоч з попередніми святами — Обретінням, Явдохами та Сорока Святими — також пов'язували прихід весни, але межею, коли тепло мало остаточно перебороти холод, вважався день святого Олексія — чоловіка Божого, що припадає на 30 березня. Найчастіше в народі цей празник називали Теплим Олексою. Якщо ви й нині запитаєте в літніх людей, коли має наступити справжня весна, вони, не замислюючись, скажуть — на Олекси.

Цього дня чекали з особливим нетерпінням. Хлібороби зранку, зодягнувшись у святкове вбрання, вітали один одного з весною й теплом. Хоч особливих релігійних урочистостей і не відзначалось, більшість селян все ж остерігались працювати, «аби не розгнівити весну». Виняток був лише для пасічників. Вони керувались давнім прислів'ям: «На Теплого Олексу діставай вулики».

Оскільки бджолярство в Україні віддавна вважалося традиційним промислом, то існувало безліч обрядових дійств. Найбільше їх припадало на день святого Олексія. В цей день кожен пасічник — хоч би якою була весна — ранньою чи пізньою — вважав за обов'язок неодмінно винести з омшаників вулики. Робилося це з численними молитвами й заклинаннями, які передавалися від діда-прадіда. Авторство їх не відоме.

Однак в етнографічній літературі я зустрічав безліч порад та рекомендацій бджолярам, які мали своїх авторів. Найвідомішим з них є «Сказання про бджіл», що його зібрав і уклав ієрей Данило Гирман. До речі, майже всі церковні служителі раніше тримали бджіл, оскільки вони вважалися «божим створінням».

Одна із порад, що дає «Сказання», звучить так: «А коли будеш випускати бджіл на святого Олексія, чоловіка Божого, то посеред

пасіки викопай дернину малу і обнеси пасіку тією дерниною тричі. За третім же разом торкнися тією дерниною до кожного вулика і мов так: «Як тая земля не може рушити з цього місця і мислі тієї не має, так би від моєї пасіки нікуди різно не мислили іти рій і рій від мене, господаря свого, через Боже повеління і за молитвами святого Зосима».

Дернину годилося покласти на старе місце і приколоти шворнем, до якого припинають коней, а на вічко покласти щучу голову і ще раз помолитися: «Як тая риба в морі гуляє-буяє, родюча, плодюча і весела, так би мої бджоли гуляли і буяли веселі, плідні й родючі; як щуки-риби всяка риба боїться і лякається, так би і від моїх бджіл чужі бджоли лякалися і міцно втікали молитвами святого Зосима».

Спогад про святого Зосима не випадковий. Віддавна він, як і Саватій, були покровителями бджільництва, про що мова йтиме окремо.

Перед тим як виставити вулики, на пасіці вивішували образи опікунів, а під ними клали дишля, приказуючи: «Як уже цьому дереві на пні не стояти, гілля не пускати, листом не зеленіти, з вітром не шуміти, так і моїй пасіці, моїм роям до трьох днів з віка не летіти, чужих пасік не шукати, мене, хазяїна, держатись. Я вас, мої рої, буду в бджільним домі збирати. Приносьте, бджоли, віск Господеві на свічку, а мед людям на пищу».

Перед тим як бджоли починали обліт, пасічники, постукуючи у вулик, напучували комах молитвою: «Нуте ви, бджоли, готуйтесь, бо прийшла пора. Ідіть і не лінуйтеся, приносьте густі меди і рівні воски, і часті рої Господу Богу на офіру (пожертву), а мені, господареві, на пожиток!»

Крім пасічників, свято Олекси празнували й рибалки. Рановранці вони йшли до річки і спостерігали, бо ж «на Теплого Олекси щука-риба лід хвостом розбиває». За повір'ям, хижаки у цей час вельми кволі, їх можна впіймати голіруч. Але хто це зробить, «тому весь рік не бачити улову», бо «хто не почитає святого Олексія — чоловіка Божого, тому риба на руку не піде».

Пошановували Теплого Олексу й мисливці. Вони вважали, що в цей день вилазять зі свого лігва ведмеді й ідуть шукати живи, а лисиці переселяються зі старих нір у нові. Протягом трьох днів вони начебто сліпі й глухі — «ходять, як у мариві: їм, бач, кури сняться». Тому мисливці й сподівалися на легку здобич.

Як вже зазначалося, кожне березневе свято пов'язане з тим чи іншим видом птахів. Одне з прислів'їв речe: «На святого Олексія крук купається». За повір'ям, ця птаха, скупавши своїх діточок, відпускає їх у самостійне життя, благословляючи, щоб вони чесно жили, щоб «Крук крукові очі не довбав». Опріч того, на Олексія намагалися затримати журавлів. Щоб птахи оселялися в селі, дівчата, помітивши журавлиний ключ, кидала долі червоного пояса, приспівуючи:

Колесом, колесом,
На червоним поясом!

Або:

Журавлі, журавлі, колесом, колесом,
Ваші діти за лісом, за лісом!

Вірили, що птахи, зробивши кілька кругів, далі не полетять. В інших місцевостях дітлашня, вибігаючи поперед ключа, юрмилася і покрикувала:

— Журавлі, журавлі, я вам дорогу перейду!

На Київщині дівчата, зав'язавши вузлики на хустках, кидали їх попереду птахів або ж піднімали вгору, вигукуючи:

— Журавлі, журавлі, ми вам дорогу перев'язали!

На Поділлі дівчина, котра вперше побачила птаху, гукала: «Веселик, веселик!» — щоб цілий рік бути веселою. А коли вона скаже: «Журавель!»,— то журитиметься аж до наступної весни.

Ці та інші обряди підтверджують глибоку повагу народу до благородних птахів і шляхетне загалом ставлення до природи. Як бачимо, нам є чому повчитися у своїх пращурів.

На честь Теплого Олексія, чоловіка Божого, що мандрував по світах і спізнав нелегкого життя,— у народі складали перекази й пісні. В. Доманицький свого часу записав у ровеньскому повіті оригінальний текст іменної співанки:

Ой в Бога великая сила,
Та оженила мати по неволі сина.
Син не хотів по неволі жити,
Пішов у пущі сім літ блудити.
Ходив же він сім літ, не пивши, не ївши,
А прийшов додому, як земля зчорнівши.
Мати з батьком сина не познали,
Свого сина старцем назвали:
— Ой синочку ж мій, сину, гуркій на світі,
Як ружові квіти...

ПУСТИ МЕНЕ, МОЯ МАТИ, НА ВУЛИЦЮ ПОГУЛЯТИ

У нашому повсякденному лексиконі нерідко можна почути такий вислів:

— Що ти з нього хочеш, він же вуличний!

Аналізувати подібні визначення, очевидно, немає потреби, оскільки кожен розуміє, що мова йде про людину сумнівних моральних якостей: якщо це юнак, то неодмінно бешкетник або крадій, а коли дівчина — легкої поведінки...

Термін «вулиця» чи «вуличний» останнім часом набував чимраз негативнішого значення. І це тим прикріше, що первісна його генеалогія була досить шляхетною. В науковий обіг, принаймні етнографічний, міцно ввійшло таке поняття, як «вулиця», за яким стоїть давня форма традиційного молодіжного дозвілля. Відомий в еміграції професор Є. Онацький з цього приводу писав: «Вулиця — літні вечірні забави молоді в Україні, що тривали від Великодня до Семена. Повсюди вулиця була тільки в неділю та в свя-

[redacted] або й по вечорах напередодні свят. Подекуди відбувалася щодня...»

Сучаснику, звісна річ, таке визначення мало що говорить, а тому я зупинюся на ньому детальніше. Традиційне молодіжне дозвілля в Україні мало дві форми — вечорниці й досвітки та «вулиця». Перша охоплювала осінньо-зимовий період. Хлопці зголошували за відповідну оплату оселю в самотньої жінки чи вдовиці. В ній протягом осені й зими проходили вечорниці та досвітки. Це були своєрідні молодіжні доми: на вечорницях молодь улаштовувала різноманітні розваги — танці, забави, ігри, відзначала такі народні свята, як Калиту на Андрія, обряд «пирхунів» на Варвари, різдвяно-новорічні святки тощо.

На досвітках дівчата переважно вишивали, пряли, хлопці чинили сільськогосподарський реманент, різьбили, допомагали юнкам лагодити рукомесні снасті — коноворотки, веретена, гребені тощо. При цьому варто зауважити, що такі зібрання відбувалися з переночівком — дівчата вставали досить рано, щоб продовжити роботу. Досвітки, як і вечорниці, чітко трималися звичаєвого права, згідно з яким не допускалися будь-які довільності й уседозволеність. Молодіжне дозвілля регулювалось як дорослими, так і виборними особами, що їх обирали хлопці й дівчата. Ватагою чи Березою могли бути лише особи з високими моральними якостями. Їм надавалося необмежене право керувати всім процесом дозвілля.

Як тільки надходила весна — танув сніг, тужавіла і вкривалася зеленню земля, коротшали та теплішали ночі — молодіжні зібрання переносилися на вулицю. В одну з останніх вечорницьких сходок переобирали своїх ватажків. Тут же й обиралося місце майбутньої «вулиці».

Найбільше були зацікавлені у виборі місця для дозвілля юнки. Та це й природно: вони постійно трималися своєї «вулиці», тоді як хлопці намагалися перевідувати кілька дівочих гуртів. Щоправда, і в цьому випадку були свої звичаї: парубоча громада мала право не приймати «чужаків». Щоб отримати дозвіл, «чужинець» мусив почастувати своїх майбутніх братчиків могоричем чи зголосити музик. Якщо хтось із присутніх порушував усталені канони — лихословив, вчиняв бійки, ображав присутніх, насамперед дівчат, або ж з'являвся напідпитку, що було великою рідкістю в ті часи,— таких позбавляли права одвідувати сходку, і кривдники вимушені були шукати притулку на інших «вулицях» («кутках», «колодах», «на музиках», «на вигоні»).

Ось чому дівочий гурт, якому надавалася перевага вибору місця — а це здебільшого було перехрестя доріг, так зване крижове, сільський майдан, вигони, царини біля млинів чи ставків тощо,— намагався причарувати «до своєї вулиці» якомога більше парубків різноманітними обрядодіями та замовленнями. Про це мовиться і в піснях:

Загорожу річку та й на поставничку,
Щоб не вилітали пташата-чирята,
Пташата-чирята, сиві голуб'ята,
Щоб не виносили молодецьку красу.
Молодецька краса — хустонька в пояса,
За шапкою квітка, в правій руці дівка...

Не обходилося й без кпинів стосовно сусідських вулиць:

А на чужій улиці сміття та полова,
А на нашій улиці челядь чорноброва!
А на нашій улиці все рівно та рівно,
Вигравали парубочки вороними кіньми!
А на тій улиці все яри та кручі,
Вигравали чорні куці з вулиці йдучи.

В арсеналі «вуличних замовлянь» є безліч ритуальних дійств. Я наведу лише кілька з них, що були найпопулярнішими свого часу. Щоб молодь збиралася біля хати дівчини, юнка проштрикувала в чобіт із середини голку з ниткою й ходила з нею селом, а потім верталася додому й запихала в землю так, аби її гострий кінець спрямовувався угору. Це для того, «щоб «вулиця» не збиралася ніде, окрім вибраного місця». Потім увечері, щоб ніхто не бачив, брала веретено, крутила його на місці майбутніх сходок, вважаючи, що так мусять крутитися тут парубки, або ж спалювала старого деркача, а попіл розсипала вулицею, «щоб хлопці з сусідніх кутків дерлися на гульки». Коли ж з якихось причин юнак нехтував сходкою, то дівчина, яка його вподобала, палила обручі від діжки і тим попелом пересипала ворота біля оселі парубка.

Але найбільше обрядів, пов'язаних із «замовлянням вулиці», стосувалося звичаю «закопувати кашу». Оскільки про це вже йшла мова, не буду на цьому зупинятись.

Отже, започатковувалася «вулиця» ранньою весною. В кожному регіоні, залежно від кліматичних умов, її «відкривали» в кінці березня чи на початку квітня, коли встановлювалася тепла погода.

Кожна «вулиця» мала, якщо можна так висловитися, свій режим роботи. На свята та по неділях збиралися вдень, а буднями — по вечорах. У святочні днини, як правило, приходили троїсті музики. Парубки вважали за честь замовити своїм дівчатам танок. Той, хто замовив музик, мав право першим розпочинати його. Найпопулярнішими вважалися полька, щука, козачок, а пізніше краков'як, метелиця тощо. Нерідко у вихідні дні «на вулицю» приходили й молоді подружжя.

Починалася «вулиця» традиційними дівочими хороводами — «Кривим танцем», «Маком», «Жельманом», «Горошком», «Огірочками». Не обходилося й без «Шума». Як інші веснянки та гаївки, він супроводжувався відповідними рухами та пісенним приспівом:

Ой нумо, нумо,
В зеленого Шума —
А в нашого Шума
Зеленая шуба...

За давнім звичаєм, сповістою про початок «вулиці», а отже, й веснянок, був голос сопілки. Парубки йшли селом і вигравали відому всім мелодію «Розлилися води»:

Розлилися води
На чотири броди.
Гей, дівки, весна красна,
Зілля зелененьке!

В одному з варіантів цієї пісні мовиться:

У третьому броді
Сопілочка грає...
Сопілочка грає,
На гранння скликає.

Нерідко «позивним паролем» збору «вулиці» був і посвист хлопців, куплети так званих збірних пісень з відомих мелодій чи постуки у ворота. Якщо котрась з юнок не бажала брати участь у товаристві, то парубки нерідко вимазували ворота дьогтем або ж викрадали їх і ховали на вигоні.

Хлопцям-підліткам заборонялося відвідувати молодіжні гулі. Щоб стати повноправним членом «вуличних дійств», необхідно було «посвятитися в парубоцтво», що регламентувалося в кожному окремому випадку своїм звичаєвим правом, яке мало специфічні вимоги: відповідний вік, форма одягу, частування хлопчачої громади, замовляння музик тощо. В моєму родовідному селі, де подібний звичай зберігався до середини 50-х років, щоб одержати у парубків дозвіл на парубкування, потрібно було почастувати їх горілкою або ж привселюдно проспівати пісню чи виконати жвавий танок. Якщо «кандидат на парубоцтво» не впорався зі своїми обов'язками, його виганяли з гурту. Поза конкурсом проходили лише ті, хто вмів грати на музичних інструментах. Авторові цих рядків також пощастило пройти «поза конкурсом», оскільки освоїв на гармонії кілька похідних танців...

На вуличних зібраннях нерідко вирішувались і громадські справи, до яких була так чи інакше причетна молодь. Це, зокрема, участь у лагодженні громадських шляхів, очищення й копання криниць та інші форми толок, організація колядницьких ватаг чи купальницьких обрядів, прощання з дівуванням і парубоцтвом, перевибори нового ватага тощо. Якщо «вулиця» під час вечірніх гуль тривала довше визначеного часу, що порушувало нічний спокій, то сільська адміністрація — староста, соцький чи десятник — мали право розганяти її.

Молодіжні зібрання підпорядковувалися високим зразкам народної моралі. З цього приводу С. Килимник слушно відзначав: «Хлопці на «вулиці» чи на вечорницях любенько розмовляли з дівчатами, жартували, але юнак не торкався руками дівчини; у стародавні часи вважалося непристойним, щоб хлопець розмовляв з дівчиною, відокремившись від гурту. Горілку приносити на «вулицю» чи приходити парубкові на ці збори в нетверезому стані — суворо заборонялося парубоцькою громадою...

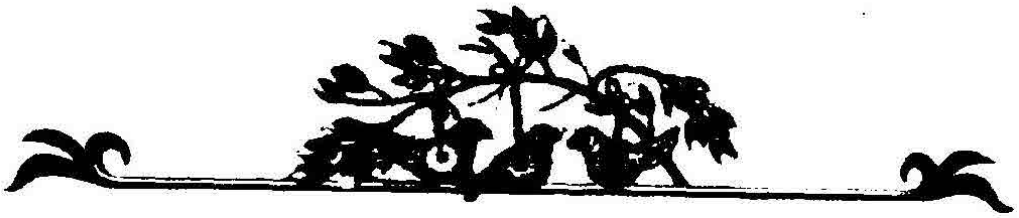
Таким чином, давній звичай «вулиці» був важливою формою громадського молодіжного життя, де юнь не тільки веселилася й знайомилась, а й виробляла світські форми моралі, перебирала у спадок пісні, звичаї та обряди, що їх створили попередні покоління. Отож цілком природне звертання дочки до матері зафіксоване в одній з народних пісень:

— Пусти мене, мати,
На вулицю погуляти!
Буду гулять та гуляти,
Доленьки шукати...

Натомість в іншій пісні мовиться:

Не пускає мене мати
На вулицю погуляти,
А хоч пустить, то пригрустить:
— Іди, доню, не барися!
Бо на дворі піст наступає,
А хто його проскаче,
Той Великодня не побаче.

Молодіжні вуличні забави здебільшого починалися на Великі запусти, але основні дійства розвивалися після Великодня, коли вже можна було співати, танцювати. Тому все частіше неньки чули: «Пусти мене, моя мати, на вулицю погуляти!»

БЛАГОСЛОВИ, МАТИ, ВЕСНУ ЗАКЛИКАТИ

Важко відшукати поетичніші обряди в повсякденному побуті наших пращурів, ніж дійства, пов'язані із зустріччю весни. Довгий осінньо-зимовий період налаштовував людей на мажорний лад.

Наші пращури уявляли весну цілком реальною особою — стрункою, веселою, заквітчаною та співучою юнкою. Там, де вона з'являлась, все оживало, квітло, дзеніло піснями. В одній з давніх веснянок мовиться:

— Ой, весна-красна, що ти нам винесла?
— Ой винесла тепло і доброє літечко!
Малим дітям побіганнячко,
Старим бабонькам посидіннячко,
Красним дівонькам на співаннячко,
А господарям на робітячко.
— Весна-красна, що нам винесла?
— Коробочку життя витрясла.
Старим бабам посидіннячко,
Молодим погуляннячко,
Дівочкам по віночкові,
А хлопчикам по кийочкові.
Принесла вам літечко
І зелене зіллячко:
Хрещатий барвінок,
Запашний васильок.
— Весна-красна, що ти нам принесла?
— Коробочку з веретільцями,
А скриньочку із червінцями.
Старим дідам по кисечку,
Старим бабам по серпочку,
Малим дітям по яблочку,
А дівчатам по віночку,
А хлопчатам по батожочку.
Малим дітям — ручечки бити,

А дівонькам та й погуляти,
А господарям поле орати.
А господиням кросенця ткати,
А старим дідам раду радити,
Раду радити, пиво варити.
— А к якому дню?
— Свят-Великодню!

Образ весни у давнину був суголосний з богинею Ладою як покровителькою любові, кохання, одруження й багатьох інших щедрот. У дохристиянській міфології був також і Ладо — бог духів-предків. Можна припустити, що між Ладо й Ладою існували якісь родинні зв'язки, адже в них спільний корінь. Існував також чоловічий персонаж, на йменння Білодан:

Ой, Іване-Білодане,
Білоданчику, Білоданчику,
Ой попливи, Білодане,
По Дунайчику...

Хоч ім'я це й досі не досліджене нашою фольклористикою, але, очевидно, міфологічний персонаж, який пропонує Ладі своє серце, є також репрезентатором весни. Про це йдеться в кінцевому варіанті наведеної вище веснянки:

Шукай собі, Білодане,
Посестриченьки, посестриченьки.

Закликання весни пов'язане насамперед із птахами. Мабуть тому народ склав безліч прекрасних пісень про своїх пернатих друзів. В одній з них, наприклад, мовиться, що ластівка потішила господаря приємною сповістою — подарувала домові весну:

Ой ластівонька та прилітає,
Господаренька та пробуждає:
— Ой устань, устань, господареньку,
Побуди всю свою челядоньку
Та пішли ж її по обороньках —
Чи ся корови та потелили?
Та пішли ж її та по стаєнках —
Чи ся кобили пожеребили?
Та пішли її по нових хлівцях —
Чи ся овечки та покотили?
А сам си піди по пасіченьках —
Чи ти ся пчоли та пороїли,
Чи пороїли, попароїли?

Це підтверджують й інші тексти. Пригадаємо деякі з них:

Ой ти, соловейку,
Ти ранній пташку,
Ой чого так рано
Із вир'ічка вийшов?
— Не сам же я вийшов,
Дажбог мене вислав
З правої ручейки
І ключики видав.

Чи таке:

Зажурилась перепілочка:
Бідна моя ти голівочка,
Що я рано із вирію вийшла,
Усе сніги та й позамітали...
Обізвався соловеєчко:
— Не журися, перепілочко,
Я всі сніги та й порозмітаю,
Буде сісти де, гніздечко звити,
Буде де малих діточок плодити...

Якщо ластівка приносила весну в дім, то жайвір ощедрював теплом ниви, зозуля й соловейко — сади та гаї, горлиця — ліси тощо.

Вважалося, що птахи, перш ніж повернутися з вирію, мають пролетіти через «небесні ворота», де їх перепускає міфологічний воротар. Одна з веснянок відтворює це дійство в такий спосіб:

— Воротаре, воротарчику,
Вітвори ворітонька!
— Хто воріт кличе?
— Княжеві служеньки!
— А що за дар везуть?
— Яренької пчілки...

Найпоширенішою формою зустрічі весни на всьому терені України були дівочі хороводи та веснянки. Найбільш популярною була така:

Ой весна красна попід лісом ішла,
Ой ло, ло, попід лісом ішла![1]
Попід лісом ішла, фартушком трясла.
Фартушком трясла, всім тепло несла.
Малим діточкам кучечки бити,
Малим дівочкам цівочки сукати,
Зрослим дівонькам кросенці ткати,
Малим хлопчикам хрещика грати,
Зрослим парубкам поле орати,
Старим бабулям раду радити,
Старим дідулям плоти городити.

Весна, отже, щедро обдаровувала всіх, а тому її прихід вважався великим святом. Люди — і про це вже мовилося — чітко розмежовували закликання весни та її зустріч, що відбито у календарних святах. Найпершим празником, коли весна зустрічається із зимою, є Стрітення (14 лютого): «Хто кого поборе,— мовить народне прислів'я,— такою і буде погода». Вдруге подібна зустріч відбувається на Обретіння (9 березня), коли «Птиця повертається до гнізда, а чоловік до жінки та роботи». Ці свята, які за старим календарем припадають на лютий, стосуються лише закличок птахів і тепла.

Наступні празники вже символізують прихід весни. Це насамперед Явдохи (14 березня),— «коли байбак уже тричі свисне». Со-

[1] Приспів повторюється після кожного рядка з останніми двома-трьома словами.

рока Великомучеників (22 березня), які «ще можуть сорок лопат снігу кинути», та Теплого Олекси (30 березня), бо «На Олекси кидай сани, бери воза». Залежно від кліматичних умов обряд міг бути перенесений на Благовіщення (7 квітня): «На Благовіщення весна благословляє землю, дає їй силу проросту й цвіту». В цей день веснянки розпочинали «Кривим танцем», котрим традиційно й започатковувалися всі хороводи:

Ми кривого танцю йдемо,
Ми в нім кінця не знайдемо.
Ані кінця, ані ладу —
Не впізнає, котра ззаду.

Цей танок був своєрідним показником того, що весна нарешті прийшла в село як повноправна господиня. А перед цим дівчата не раз просили неньку: «Благослови, мати, весну закликати!»

НИВКО, НИВКО, ВЕРНИ МЕНІ СИЛКУ

Перший посів озимих зернових проводять, як відомо, восени до Семена, себто 14 вересня. Але найвідповідальніша, як ми нині кажемо, посівна кампанія припадає на весну. Ярими культурами — пшеницею, ячменем, вівсом, гречкою, горохом, просом тощо — засівали переважну більшість орних земель.

До весняної сівби готувалися заздалегідь. Переглядали зерно, лагодили сільськогосподарський реманент, кінську збрую, аби усе було в порядку.

Селяни з нетерпінням чекали тої благодатної днини, коли вперше виїдуть у поле, щоб прокласти першу борозну. Напередодні господиня варила святочну їжу, а коли сідали гуртом за стіл, обов'язково виголошували поетичну молитву, «щоб робота спорилась і нива щедро засівалася та оплодотворялася».

Перед тим як вирушати в поле, господар скроплював воза, плуга, борони та коней свяченою водою, а його дружина, відчинивши навстіж ворота, благословляла сіячів напутніми словами:

— Поможи, Боже, рано почати й рано скінчити — хай легко почнеться і ще легше скінчиться!

Етнографічна література зберегла безліч заклинань, що виголошувались хліборобами у процесі роботи. Ось, наприклад, закінчуючи оранку, господар промовляв:

— Орав я в чистому полі та доорався до дороги, найшов шапку і палицю, і попові ризи. Буде мені в полі орати — піду я в Полтавсвячено водою, одягав святкову сорочку, в якій ходив на останнє ...ги, «щоб не було бур'янів у хлібі». Не забував він прихо-

пити з собою й громничну свічку, «щоб грім не пошкодив урожай», свячену воду, празникову скатертину, хрестець — спеціально випечений на середохресному тижні хлібець, полудник (засіважя»), та кілька колосочків од Дідуха й обжинкового вінка, зернами від яких годилося зробити перший засів. Брали з собою також великодневу крашанку та цілушку від свяченої паски. З батьком їхав й син-підліток. У його обов'язки входило значити ріллю, тобто мітити кінці загінки соломинками, аби сіяч бачив межу.

Перед початком роботи господар розстеляв скатертину (в одних випадках на межі, в інших — посеред ниви), викладав їство, ставив свічку і, наповнивши зерном коробок, до схід сонця читав «Отче наш». Потім робив символічний у формі хреста засів і звертався до польних духів («душечків-родителів»):

— Приходьте, душки, на наше поле, приводьте сонечко ясне, дощик рясний, вітерець легенький — на врожай гарненький!

Наостанок замовляв природні сили:

— Не прийшли їсти та пити — ніколи не приходьте на нашу ниву громи, гради, тучі, буйні вітри, а йдіть на ліси, болота, у скелі, куди курячий голос не доходить! А ти, Боже, поможи вродити на нашу і чужу долю!

Подібні заклинання мали убезпечити майбутній врожай од різних катаклізмів, що нерідко приносили селянинові чимало лиха. Лише після цього починали засівати ниву. На сніданок їли переважно пісний обрядовий хліб. Розламані шматочки змочували свяченою водою. Частину віддавали коням чи волам, іншу приносили додому для сім'ї та домашніх тварин. Рештки залишали польним духам і птицям, «щоб не клювали зерна».

Закінчивши сіяти, господар сковородив ниву. Наостанок ще раз дякував польним духам й сонцеві, розламував окравець паски і розкидав крихти по полю. Посередині лану закопував крашанку, а громничну свічку — на межі. Скропивши ниву свяченою водою, молився й благословляв її:

— Уроди, Боже, добрий овес (чи інше збіжжя — В. С.) на мій хрест (себто обрядовий хліб)!

Чи:

— Уроди, Боже, з сівка три мішка: мірочку попові, коробочку дякові, а ківшик півникові. Це йому за те, що він пісеньку співав, хазяїна врожаєм звеселяє!

Перед тим як їхати додому, господар ще раз оглядав ниву, скидав шапку й приказував:

— Нивко, нивко, верни мені силку!

Під час сівби селяни суворо дотримувалися народних прикмет. Не годилося, скажімо, починати роботу, коли господар хворів, «бо буде мізерне зерно», лихословити й лаятися, «щоб чорт не ходив слідом та не розсівав бур'янів», губити кришок од їства, «бо миші грубитимуть збіжжя», позичати в цей день посівного зерна, «аби до нового врожаю не йти в позички» тощо. Дехто навіть запрошував священика, щоб він освятив ниву.

Святість першого посіву відображена в багатьох прислів'ях та приказках. Згадаймо деякі з них:

Що посієш, те й пожнеш.
Як посієш рідко, то вродиться ділько.

Весною не посієш — восени не збереш.

Хто сіє, той віє, хто не сіє, той скніє.

Одна стара правда на світі буває: хто не посіє, той не збирає.

Цікаві сюжети, пов'язані з виходом у поле, знаходимо і в пісенних текстах. В одній з веснянок мовиться:

Виорем нивочку довгеньку,
Посієм гречку чорненьку.
Гречка вродиться —
Женчики найдуться,
Гречку чик-чик, чик-чик,
А з тієї гречки чорні вершечки.
А з того проса
Русая коса.
А з теї пшениці
Русії косиці...

Ця тема присутня й у веснянкових хороводах:

Прийшла весна з квітами,
Пішли в поле з плугами,
Та посіяли горошок.
— Та рости, горошку, в три листи,
Та дай же, Боже, чотири,
Щоб ся парубочки женили,
Щоб весни дівок забрали,
Щоб старі баби гуляли.
Кожному парубкові гороху стручок,
Миколові стручисько,
Бо він старший парубчисько.

Запліднена зерном нива невдовзі рясніла густими сходами. Селяни постійно цікавились яровим посівом, навідуючись у поля. Найвідоміші обрядові походи робили на Власа і Юрія — качалися по врунах, викликали дощ, відганяли грозові хмари, а на Явському тижні та Паликопу закликали добрі польні духи, щоб охороняли врожай. З цього приводу поліщуки казали: «Як вродиться жито, то й будемо жити!»

Весняна оранка, як і сівба, чи не найвідповідальніша пора року. Тому, завершуючи цю трудомістку роботу, уклінно просили: «Нивко, нивко, верни мені силку!» бо вона ще знадобиться селянину для іншої роботи.

КВІТЕНЬ

Квітневий день рік годує.
Сон на зиму відклади, а діло в квітні зроби.
У квітні ластівка день починає, а соловей кінчає.
У березні поскачи, а в квітні пограй, то дідька їстимеш коровай.

НА БЛАГОВІЩЕННЯ ЗИМИ НЕ ЛАЙ

Сучасникам, особливо молоді, обряд, пов'язаний з топтанням рясту, майже невідомий, хоча в давнину, принаймні ще в 20-х роках нинішнього століття, він був у вжитковi майже на всьому терені України і користувався великою популярністю. Нині ж од цього дійства збереглися лише крилаті афоризми: «Йому вже не топтати рясту», «Він уже відтоптав свій ряст». Так кажуть, як ви здогадуєтеся, про людей безнадійно хворих.

Отож давайте пригадаємо цей забутий, але дуже цікавий звичай нашого народу. Напровесні, коли береги річок та луки рясніли першими весняними квітами, в тому числі й рястом, пролісками, первоцвітом та сон-травою, люди, насамперед хворі й літні, відшукували кущики і, роззувшись, босоніж топтали їх, приказуючи:

Топчу, топчу ряст, ряст,
Дай, Боже, діждати,
І на той рік топтати!

Не пропускали цієї нагоди діти та молодь. Зібравшись у гурти, вони йшли в поле шукати ряст. Віднайшовши зеленаві кущики, ставали купками і, пританцьовуючи, декламували:

Топчу, топчу ряст, ряст,
Бог здоров'я дасть, дасть.
Іще буду топтати,
Щоб на той рік діждати!

Коли ж натрапляли на сон-траву, бо ряст не всюди ріс, то казали:

Дай, Боже, діждати,
Сон-траву топтати!

Дівчата, йдучи в цей день по воду, шукали квіточки первоцвіту: це, начебто, віщувало, що нинішнього року обов'язково прийдуть свати. Зірвану квіточку треба було покласти за пазуху й тримати там до Великодня, коли вперше проспівають «Христос воскрес!». Після цього її клали за образи — «на щастя».

Ці та подібні їм дійства безпосередньо пов'язані з Благовіщенням Пресвятої Богородиці, яке припадало на 7 квітня. Це одне з найбільших весняних свят. Селяни з особливою пошаною ставилися до нього, оскільки вважали, «що Бог у цей день благословляє всі рослини», а відтак було за великий гріх братися за будь-яку роботу. Особливо застерігали вагітних жінок, «бо неодмінно відріже ніжку своїй дитині».

Старі люди говорять, що навіть птиця на Благовіщення не в'є собі гнізда. Існує повір'я — зозуля тому не має свого кубла й підкидає яйця в чужі, «що колись на свято вила гнізда і Бог відібрав їй пам'ять». Натомість у деяких регіонах вважали, що тільки один птах — горобець лагодить гніздо, «оскільки не знає такого

свята, бо він, бач, бусурманин поміж птицями». Більше того, старі люди вірили, що все народжене у цей день має гандж: «Від благовбовтливе...»

З Благовіщенням пов'язане й інше повір'я: у цей день чорногуз мусить обов'язково знести бодай одне яйце. Проте господарі намагалися не брати яєць з кубел домашньої птиці, вірили, якщо доторкнутися до них рукою, то вилуплюватимуться курчата з двома головами. Крім того, якщо корова чи вівця приносили приплід на Благовіщення, то деякі селяни одразу ж різали їх, «бо з таких добра не ждати».

Вважається великим гріхом позичати в цей день вогонь; а щоб град обійшов стороною під час жнив, то треба на Благовіщення — так вважали поліщуки — закопати в кінці посіву проскурку, яку спеціально освячували в церкві. Благовіщенська проскурка вважалася такою ж помічною, як і йорданська вода: здебільшого її змішували з землею й висівали на чотирьох кутках ниви, «щоб обминала доцова хмара, і град не побив посіву», а ворожки давали хворим від пропасниці.

На Закарпатті юнки розплітали до схід сонця волосся, оббігали довкіл оселі й тричі замітали хатню долівку. Сміття разом з віником викидали до потічка і, набравши води у відерце, несли до того місця, де мали садити капусту, яка після цього не слизнітиме (до речі, на Слобожанщині під цю пору повинна бути висадженою в грунт розсада).

Здавна в Україні, особливо у містах, був звичай випускати на Благовіщення пташок. Городяни спеціально для такої оказії купляли кліточки з пернатими і, повернувшись з церковної відправи, випускали на волю «менших братів», а селяни виганяли з хат котів, спускали з ланцюгів псів й виганяли з хлівів худобу, «щоб чули весну й самі про себе дбали».

Особливі надії з цим святом пов'язували й пасічники. Дехто розмішував з медом проскурку й підгодовував бджіл, «щоб зубастими були», інші до медової соті добавляли червоний перець і ставили на льотки вовчі пащі — «бджола, котра пролізе через неї, зуміє відгризтися від чужаків» — або ж розстеляли перед вуликом червону тканину — «най зляться на напасників».

Щоб корови давали багато молока, ввечері напередодні Благовіщення господині наповнювали відра й дійниці водою, а щоб відьми не доїли їх, обсівали хлів маком-самосієм, спалювали старі постоли чи капелюхи й попелом підгодовували корів. Дехто не впускав до своїх осель чужих жінок і дівчат, «щоб не принесли лиха».

Масові хороводи звичайно починали на Великдень. Але перший зачинок годилося зробити на Благовіщення. Дівчата виходили на леваду й вигукували:

Вже ж весна воскресла,—
Що ж то нам принесла?
— Принесла вам росу,
Дівоцьку красу!

Селяни вважали, що від Введення до Благовіщення «земля відпочиває та сили набирається». Тому на Гуцульщині у більшості випадків припиняли усі роботи на землі, бо гуцули вважали, що

«Бог вкладає голову в землю, щоб її розігріти, і від того будиться вся живина, що спала на землі».

З цим, очевидно, пов'язаний ще один обряд, який у народі називали Вдовиним плугом. Ця високогуманна форма суспільних взаємин засвідчує про добродійство народної моралі і шляхетність стосунків серед простого народу. Саме в цей день сільські громади, зібравшись на свої віча, вирішували, хто і коли буде обробляти ниви вдовам та сиротам. Адже здавна в Україні існував звичай: першу весняну оранку починали в тих родинах, де не було господаря. Виконували цю нагальну й важливу роботу за допомогою толоки, тобто колективно і без оплати. Вважалося аморальним, якщо хтось із односельців, знехтувавши звичаєм, раніше од вдів починав орати в себе вдома.

Як бачимо, з Благовіщенням — одним з найзнаменніших весняних свят, пов'язано безліч обрядодій, що зберегли чимало загадкового від дохристиянських вірувань. Одну з таких зафіксував свого часу П. Чубинський.

Якщо хтось бажав мати шапку-невидимку, то повинен у цей день спіймати вужа, відрубати йому голову і разом з трьома горошинами закопати на покуті. До Великодня зернята мають прорости. Вирвавши зело, з ним треба піти до церкви. У цей час у храмі ходитиме дідько в золотій шапці-невидимці, але його ніхто не бачить. Отже, потрібно зненацька підійти і схопити ту шапку. Дідько даватиме за неї великі гроші, та брати їх не годиться, «бо ж звісно: дідькові гроші — череп'я».

Зважаючи на розмаїття давніх вірувань, М. Грушевський вважав, що Благовіщення — це «свято землі, супроти котрого наказується боязкий містицизм, щоб його чимось не споганити, не порушити», а тому всілякі «повірки, магічні акти, ворожіння зв'язані з сею основною ідеєю: розбудження землі і скритого в ній життя».

Саме цій ідеї підпорядковані давні вірування та обряди, її підтверджують й іменні прислів'я: «На Благовіщення весна зиму остаточно перебороло» чи «Богослов зиму руйнує». Саме тому селяни уважно стежили і за погодою.

Яка погода на Благовіщення, така і на Великдень.

Гарна погода — гарний врожай.

Якщо на Благовіщення лежить сніг — літо неврожайне.

На Благовіщення птиця гнізда в'є.

Благовіщення без ластівок — холодна весна.

На Благовіщення чорногуз прилітає і ведмідь встає.

Коли на Благовіщення дощ, то вродиться жито й гриби, а коли мороз — огірки.

Якщо посіяти напередодні Благовіщення горох, — буде рясний і помічний.

Коли досвіт на Благовіщення без вітру й тепла, — буде гарний врожай.

«Бог, — казали селяни, — у цей день благословляє рослини, і все починає рости». Та все ж застережливі хлібороби нагадували:

[redacted]

ЩОБ ГАВРИЛО ХАТИ НЕ СПАЛИВ

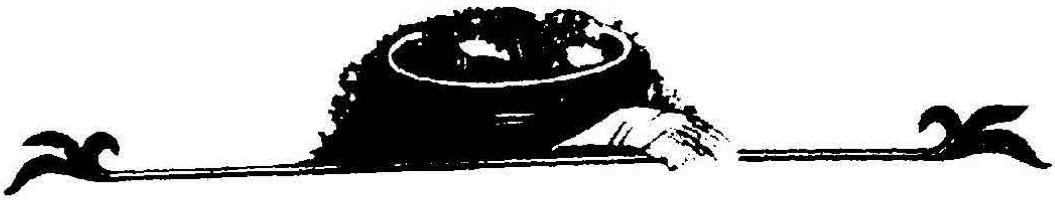
Слідом за Благовіщенням заступає Благовісник (8 квітня). За церковним календарем це Собор Архангела Гавриїла (по народному — Гаврила). У простонародді цей святий сприймався, усупереч християнському вченню, як володар блискавок. Мабуть, у давнину він був одним з покровителів небесних явищ. Серед них були також святий Юрій, архистратиг Михаїл та пророк Ілля. До цієї когорти причислений і архангел Гавриїл — Благовісник. Щоправда, в кожному конкретному випадку люди відрізняли їх покровительство. «Як гримить, то це Ілля по небі їздить, а Гаврило квіткою махає». «Як перед ударом грому з блискавки робиться хрест, то це Михаїл хрестом благословляє, а Гавриїл стріляє в чорта» чи «Коли чуємо, що грім гримить, то це з небесної гармати Юрій і Гавриїл стріляють нечисту силу: святий Юрій кулі закладає, а архангел Гавриїл гніт запалює». Як бачимо, в кожному окремому випадку наставництво має свої різновиди.

За народними уявленнями, небесний грім — то звуки од колісниці, на якій святі полюють за чортами, а блискавки — постріли в нечестивців. Відтак, якщо вогненна стріла влучала в чиюсь будівлю або людину, то це була «божа кара» тим, «хто согрішив на цьому світі». Щоб убезпечитись або відвернути зловісну силу, люди вдавалися до різноманітних дійств: запалювали страсні свічки, обкурювали свяченим зіллям та водою будівлі, викидали на подвір'я кочергу або лопату, якою саджають хліб, читали молитви і заклинання. Крім того, належало й задобрити духовних покровителів блискавки та грому.

З приходом Благовісника можна було щодня чекати грому та блискавок. Здавна вважалося, що вони «пробуджують землю». Тому селяни в цей день несли насіння зернових до церкви на посвяту, а потім перемішували освячене з рештою збіжжя. До речі, це вже була пора ранньої сівби яровини, зокрема ячменю та вівса.

Подекуди, переважно на західноукраїнських землях, Благовісника вельми шанували, вважаючи його «старшим од Великодня». Тому мав рацію автор монографії «Звичаї нашого народу» О. Воропай, коли зауважував: «В усіх цих народних легендах, як бачимо, Благовісник, або архангел Гавриїл, наділений значно більшою силою, ніж йому в християнській релігії належиться. Отже, за образом Благовісника, ймовірно, криється якесь стародавнє боже-ство».

Літні люди вважали, що все народжене в цей день «буде благо-віснe»: в ягнят з'являться «кручаки» — черви в голові, а із знесе-ного яйця не вилупиться курча. Та все ж найбільше пошановували Благовісника як володаря блискавок. Щоб застерегтися від його кари, люди намагалися не працювати, а тому, хто знехтує такою засторогою, — «Гаврило хату підпалить».

НА РУФА ЗЕРНО РУШИТЬСЯ

Серед свят річного циклу день Руфа — 21 квітня — найбільш загадкове. Давні дайбозькі обряди, що пов'язані з ним, християнство не змогло ні знівелювати, ні ув'язати зі своїми святками. Воно залишилося «недоторканим у своїй первісності».

Етнографічних матеріалів щодо дня Руфа (Руфи, Родіона), на жаль, бракує. Тому я мушу скористатися лише народними переказами та уявленнями, що побутували серед літніх людей. Власне, існувало повір'я, що 21 квітня являються із землі загадкові Руфи — такі собі невизначені істоти. Проте найбільше легенд пов'язано з гадюками. Загалом у цей день сонце зустрічається з місяцем, і присвячений він ушануванню диких звірів і зосібно плазунів. Про це красномовно говорять численні обряди, які існували в різних регіонах України. Одні інформатори стверджували, начебто на Руфа вилазить із землі всяке гаддя, але його в цей день не можна вбивати, «бо хто побачить гадюку і вб'є її, то сонце три дні буде плакати». Відтак, запримітивши плазуна, потрібно було сказати йому:

— Гадина, гадина! Не кажи ти гадові, що я тебе бачила, і я не буду нікому казати...

Інші вірили, що цього дня небезпечно ходити в ліс, бо там, як стверджують бувалі люди, «всюди повзають гади, вони вельми кусливі, бо це, бач, їхній день».

До речі, таким же днем вважалося Воздвиження (27 вересня), коли святкувались осінні «іменини плазунів». У цей день також заборонялося ходити в ліс, «бо змії вельми кусючі».

Загалом у народі побутує негативне ставлення до гадюк. У давніші часи, коли природа не піддавалась інтенсивному втручанню людини, вона була добрим прихистком для звірів і плазунів. Усе це сприяло їхньому активному розмноженню, що й приносило неабиякі клопоти. Особливо це стосувалося гадюк, обітування яких завдавало сільським мешканцям чимало лиха, адже часто густо зустріч з ними закінчувалася трагічно. Тому в повсякденному житті існувало безліч різноманітних способів лікування од їхніх укусів. Особливо популярними були шепти й замовляння.

Здебільшого ця форма народної медицини сприймається сучасниками з недовірою й сарказмом. Довгі роки офіційного зневажання й шельмування традиційного зцілювання зробили свою невдячну справу — кинули оганьбливу тінь на мудрий народний досвід. Особливо невдячними до нього виявилися професійні медики. Між тим, саме ці способи протягом століть були єдиною формою лікування селян. В одній з останніх експедицій «Чумацькими шляхами» ми записали чимало замовлянь супроти гадюк у Карпатському регіоні. Очевидці авторитетно стверджували, що окремі шептуни, зустрівшись з гадюкою або вужем, змушували їх відповзати назад, скручуватись у клубок, а нерідко й загіпнотизовували.

У народі існувало повір'я: якщо на Руфа — з пробудженням природи плазуни особливо небезпечні — людину зненацька вжалила гадюка, то їй потрібно якнайскоріше побігти до джерела, передивши при цьому змія (він начебто також поспішає до джерела), і ретельно вимити в біжучій воді рану (така поспішність далебі виправдана, отрута не встигає потрапити у кров). При цьому слід примовляти:

— Розлилося синє море. На сьому морі стоїть дуб, під тим дубом лежить змія неусипуща. Загадай ти своїм панам, десятникам і звели всім своїм нищим, нехай прийдуть, візьмуть зуби і степовим, і луговим, і куцим, і самим злючим. Нехай прийдуть, візьмуть зуби од шерстки корови рябої.

В іншомя випадку шептали від укусу так:

— Заклинаю вас, гадюка, іменем Господа нашого Ісуса Христа і святого Великомученика, і побідоносця Георгія, і всіми небесними силами. Заклинаю три цариці: Куфію, Невію, Полію, щоб не вредили (ім'я потерпілого) волосом.

Або так:

— На морі, на лукомор'ї стоїть купа, а на тій купі лежить гадюка: я тую гадюку посічу, порубаю і щиреє серце (ім'я) замовляю.

Після цього годилося прочитати п'ять разів молитву «Пресвяту Трійцю» і сім «Отче наш». Якщо укус гадюки був надто отруйливим, то замовляння повторювали тричі.

Дореволюційний етнограф В. Іванов зафіксував на Харківщині таке свідчення про день Руфа: «На Руфа все з землі рушиться: і трава, і всяка зелень, і все, що посіяно й посаджено в цей день, піде рости вгору. І всяка гадина полізе з землі, а птиця полетить з вирію».

На Херсонщині вірували, що в цей день починають вилітати з вирію зозулі — «ключниці того раю, де живуть узимку змії та птиці». На Сумщині Руф вважався «святим гадюшником», а тому ходити в ліс — «наражатися на небезпеку».

У цей день господині вперше виносили на двір маленьких курчат та гусенят із зав'язаними очима «щоб ворони та шулики сліпли». Натомість, вперше побачивши журавлів, брали грудочку землі, розмішували її з просом: вірили, коли його висіяти, то воно щедро заврожаїться. Навколо себе збирали соломинки й клали в гусяче гніздо — «на приплід та несучість».

Подібні обряди мали місце і в інших народів світу. Закрема, в північних штатах Індії є дні, коли не можна пушити землю, серед таких і день змії, або Наагпанчан, а тому перевертати грунт означає турбувати Сешанаагу — велику світову змію.

Наші селяни вважали:

> Якщо цього дня добра погода — буде погоже літо, а ненасна — холодне й дощове.
>
> Якщо наступного дня погода не встановиться, то рік буде сухий.

Крім того, дівчата, почувши грім, бігли вмиватися й утиралися червоною полотниною, «щоб на щоках з'явився рум'янець». Чоловіки ж притулялися до дерева, аби «не боліла спина під час жнив. Або на Руфа зерно рушиться», тобто оживає, іде в ріст.

ВІТАЙ БДЖОЛУ НА ЗОСИМА

Пасічництво. Важко переоцінити його роль у повсякденному житті та побуті українського селянина. Найавторитетніші дослідники традиційних промислів та занять нашого народу незаперечно підтверджують, що бортництво, як громадська форма життєдіяльності, з'явилася раніше, ніж, скажімо, землеробство. Пасічництво в своєму первісному вигляді, поряд з ловецтвом та мисливством, було основним заняттям наших пращурів, за допомогою якого люди забезпечували себе харчами. Це підтверджують початкові вітчизняні джерела. Скажімо, вже в «Руській Правді» — першому законодавчому акті, що його уклав Ярослав Мудрий,— сім параграфів (жодному з існуючих тоді промислів не присвячено стільки охоронних циркулярів) безпосередньо стосуються бортних угідь. В одному з них, зокрема, мовиться: «Аже хто разнаменает (стеше знак власності — В. С.), то сем гривен продажа». Принагідно зауважу: такий штраф накладали на тих, хто зазіхнувся на життя княжого воїна чи його коня. Це ще раз підтверджує високий суспільний статус цього виду промислу.

Здавен бджоли гніздилися в дуплах перестарілих лісових дерев. Такі обжитла називали бортями, а звідси і бортництво як вид заняття. Спочатку люди беззастережно розбивали їх, щоб добути солодкий продукт. Це привело до зменшення кількості гнізд і відповідно меду. Виникла необхідність бережливого ставлення до бджіл. На допомогу прийшло звичаєве право, котре гарантувало власність: той, хто першим одшукав дике гніздо бджіл, витісував на стовбурі дерева свій знак власності, який мав кожний мешканець. Якщо хтось видирав клеймоване дерево або стісував і ставив свій знак, то, за законом офіційного і звичаєвого права, таких суворо карали. Крім індивідуальних, були й княжі бортні «ухожаї», цебто ліси; їх також клеймували бортними мітками.

З історичних джерел нам відомі непоодинокі випадки так званих «бджолиних воєн». Скажімо, перше антифеодальне повстання, яке датується IX століттям, безпосередньо пов'язане з бортництвом. Збираючи данину з древлян, київський князь Ігор порушив обітницю — вимагав повторного оброку медом та воском, що й призвело до його страти. Згодом за ловецтво та видирання бджіл у чужих угіддях спалахнула міжусобна війна між Київським придворм і Овруцьким князівством.

Відомий і такий факт. Майже всі угоди, які скріплював княжий двір, завершувались обов'язковим почастуванням знаменитим руським медовим трунком. Його вважали за честь придбати торгівці, які пливли «з варяг у греки». Володимир Великий видав навіть указ, за яким при дворі був зорганізований прошарок службовців — медонарн. Питний мед вистоювали в льохах кілька десятків літ. Літописець відзначає, що на честь кожної військової перемоги та спорудження церкви князь наказував готувати «триста варок меду». Суспільне становище медоварів було досить висо-

ким — вони посідали четверту сходинку в ієрархії придворних службовців.

Особливого розвою набуло пасічництво з прийняттям християнства. Крім меду, що використовувався в обрядових дійствах, не меншу роль відігравав і віск для свічок, без яких не могла обійтися жодна культова споруда. У давніші часи майже в кожній родині тримали бджіл. Мати власну пасіку означало й високий суспільний статус. Як відомо, ними пишалися Богдан Хмельницький та Іван Сірко. Останній, як свідчать сучасники, доживав свого віку на пасіці.

Нарешті, про високий рівень пасічництва в Україні говорить і той факт, що першу в світовій практиці школу бджолярів запровадив наш славетний вчений П. І. Прокопович. Там навчалися цього ремесла учні з багатьох європейських країн. До речі, він є і винахідником рамкового вулика.

Звісна річ, пасічницький промисел, що набув такого значення, відповідно підніс і роль цих благородних комах, яких у народі називали «божими мухами». Отже, цілком логічно, що в середовищі бортних людей були і свої опікуни — Зосим і Савватій. Однак переваги віддавали все-таки Зосиму, про що свідчить існування іменного дня — 30 квітня. Свято Зосима особливо шанували бортники. У цей день на кожній пасіці вивішували ікони захисника бджіл, біля них читали молитви, влаштовували різноманітні обряди. Про окремі вірування, пов'язані з бджолами, частково вже йшлося. Я ж зупинюся на найвідоміших. На Київщині віщуни-пасічники напередодні свята клали в горщик мед, трохи дріжджів і закопували його під лавкою біля покутя, приказуючи:

— Як у сей Святий вечір збираються до вечері великі й малі, багаті й убогі і бувають ситими й п'яними, так щоб у моїй пасіці всі бджоли збиралися і по вуликах сідали!

На перший день Світлого Христового Воскресіння, відкопавши горщик, господар обмазував тою рідиною всі вулики, вважаючи, що з цього часу бджоли будуть ліпше роїтися й не втікатимуть із пасіки.

Для того щоб рої не втікали, посеред пасіки закопували горнятко з вареною пшеницею та шматок стільникового меду.

— Як тая пшениця й той мед не можуть вийти з-під землі,— нашіптували при цьому,— щоб так і мої бджоли не могли повтікати з моєї пасіки...

Обряди, пов'язані із закопуванням горщика з медом та вареною пшеницею в оселі й на пасіці, були широко відомі на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині та Волині.

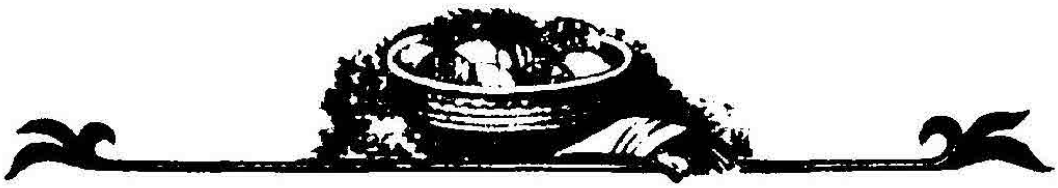
Крім того, у побуті було безліч пасічницьких молитов та заклинань од злодіїв, хижаків, мору тощо. Для прикладу наведу лише одну молитву-заклинання, якою користувалися власники бджіл на Поліссі:

Полети ж, моя пчілко, на всі чотири сторони
За жовтими воскамі, за солодкими медками,
Приспор меду в свої вулики.
Як риба-щука біжить по воді,
Нехай моя пчілка поспішає до моєї пасіки:
Як по стовпових річках та потічках
Біжить вода до моря,
Отак би й до мене, раба божого,

Моя пчілка летіла з усіх-усюд —
З темних лісів та луків, з боліт та чорних хащ,
Де вовки не водяться й птиця гнізда не в'є,
З чистих полів, назбиравши ярих восків,
Сідати до своїх вуліїв з приплодом
Господу Богу на офіру во славіє,
А жені, рабу божому, на віки віків,
Амінь!

У цей день власники бджіл тричі обходили пасіки зі страсною свічкою та свяченою водою, скроплювали нею вулики, а при вході прибивали вовчу пащу, «щоб комахи могли одгризтися від нападників».

Загалом покровительство бджіл, пов'язане із Зосимом та із Савватієм, значною мірою загадкове, адже ці особи привнесені в народний календар християнством. Очевидно, в давнину був якийсь інший опікун, але в процесі дуалізму його замінили церковними проповідниками. Що б там не було, але святий Зосим міцно перебрав покровительство над «божими мухами» — бджолами до своїх рук, і пасічники віддавали йому свою хвалу. Про це говорить і давнє прислів'я: «Вітай бджолу на Зосима, то будуть рої і вощина».

ПРИЇДЕ ВЕРБНИЦЯ — НАЗАД ЗИМА ВЕРНЕТЬСЯ

Все ближче і ближче кінець Великого посту. Віддавна особливу радість приносили шоста неділя і останній перед Великоднем тиждень, який має кілька народних накличок: Чистий, Жилавий, Білий, Вербний, Цвітний (Квітний) тиждень, Лазарева субота тощо. На Галичині Вербний тиждень ще називали Шутковим. З нетерпінням чекали останньої неділі посту діти, «бо то їхнє свято». Напередодні, тобто в суботу, майже всі сільські підлітки йшли на узлісся, щоб удосталь заготовити вербових гілочок і принести їх до церкви. У неділю біля храму відбувалася посвята червоної верби.

Згідно з християнським вченням у цей час Спаситель Христос в'їжджав до Єрусалиму на ослику, і миряни устеляли перед ним дорогу пальмовим листям. Оскільки в Україні пальми не ростуть, то їх замінили вербовими гілками. Як ми знаємо, це дерево здавен вельми шановане серед нашого народу, тому що воно перше сповіщає про прихід весни. Відтак на Вербну неділю в усіх церквах відбувається урочистий обряд посвячення ритуальних галузочок. Після богослужіння, на яке сходились усі мешканці села, «бо гріх не піти до церкви, як святить вербу», — батюшка скроплював гілочки свяченою водою.

Першими намагалися взяти гілочки діти, адже кому дістанеться найбільша, «той буде найщасливішим». При цьому годилося [illegible] пухнастого котика і проковтнути, «щоб горло не боліло».

ло і не наростали в ньому гулі». Кому дісталась суха гілка, то це значило, що у господарстві не вестимуться вівці.

Зібравшись неподалік церкви, підлітки поцьопували одне одного зеленим віттям верби, приказуючи:

Не я б'ю — верба б'є,
Недалечко красне яєчко,
За тиждень — Великдень!
Не вмирай, не вмирай —
Великодня дожидай!

Подібну обрядодію вчиняли між собою хлопці й дівчата:

Шутка б'є — не я б'ю,
Віднині за тиждень
Буде в нас Великдень —
Червоне яєчко!

Було за звичай, коли матері по черзі «били» священими галузками своїх дітей, бажаючи їм:

Не я б'ю — верба б'є:
Будь великий, як верба,
А здоровий, як вода,
А багатий, як земля!

Селяни повертались з відправи, втикали більші галузки біля дороги чи на городі, «щоб освячене дерево пустило глибоке коріння». Від того, очевидно, українські села завжди потопали у вербах. Їх приживляли обіч битих шляхів, ставків. Згадаймо відому пісню: «В кінці греблі шумлять верби, що я насадила...». Перед тим як посадити галузку, казали:

— Щоб росла Богові на славу, а нам, людям, на вжиток!

Справді-бо, з верби виготовляли різноманітні речі господарського призначення — кошики, хлібнички, дитячі столики, пристрої для вудження риби (верші), сушниці, плетені кріселка та інше. Крім доріг та обійсть, вербу висаджували в полі біля криниць, щоб вода завжди була чистою і холодною, на піщаних пагорбах та яровищах, аби зупинити ерозію ґрунтів і піскові буревії, обіч річок, щоб зміцнити береги від обвалів та замулення. Вербна неділя була своєрідним днем масового висаджування цього дерева.

Посвячені галузки затикали також у хліві та стайні, «щоб нечиста не правувала, а шутка захищала хату, хлів, двір од грому й пожежі». Решту ж клали за образи на покуті. Вважалося, що це дерево вельми помічне від багатьох недуг і має неабияку магічну силу. Виганяючи вперше корів на пасовисько, їх обов'язково благословляли свяченою вербою, «щоб нечисть не чіплялася до тварин і не губила череди». На Бойківщині, поцьопуючи тварину, газдиня бажала їй:

— Іди з Богом, хай тебе береже шутка!

Прибережена на покуті вербова галузка оберігала оселю від блискавок. Якщо надходила грозова хмара, її клали на поріг або ж підпалювали шматочок деревини, вважаючи, що це допоможе «зупинити град і одвернути пожежу». Крім того, з дрібніших галузок чи листочків робили відвар або горілчану настоянку й лікували нею людей од головних болей, пропасниці, гарячки, шлунку.

кових хвороб, заживляли рани на тілі, використовували як натирання при ревматизмі. Такою настоянкою зцілювали й домашніх тварин.

Очевидно, що й обряд «биття» також мав магічну силу, за допомогою чого намагалися передати дітям найшляхетніші бажання — великого зросту, міцного здоров'я і щедрого багатства. Але при цьому нагадували:

— Верба красна (святили тільки цей вид — В. С.) б'є напрасно, верба біла б'є за діло.

На Закарпатті, крім усього, парубки та чоловіки приправляли галузку до капелюхів — «від уроків».

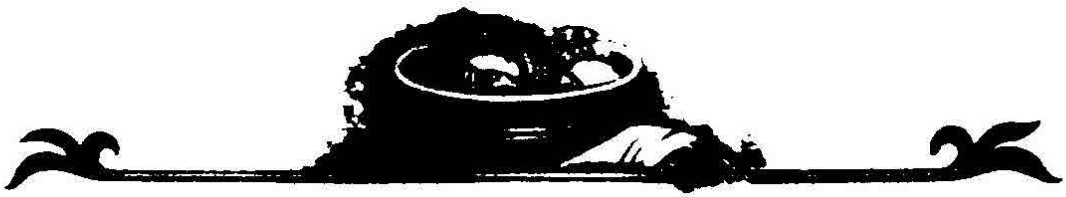
Після Вербної неділі нерідко верталося похолодання. Про це нагадують й іменні прислів'я:

Прийде тиждень Вербовий — бери віз дубовий.

Дме Вербич — кожух тербіч.

Прийшов Вербич, два кожухи тербіч.

Прийшла Вербниця — назад зима вернеться.

НЕДАЛЕЧКО КРАСНЕ ЯЄЧКО

Останній тиждень Великого посту об'єднує два протилежні відчуття, про які образно сказав О. Олесь: «З журбою радість обнялась». Ще недавно — на Вербну неділю — Христос во здравії їхав на осликові, і йому встеляли путівець листям пальм, а в четвер опівночі один з його учнів на ймення Іуда за тридцять срібних зрадив свого вчителя...

Ми не будемо дискутувати — легенда це чи реальність, скажемо тільки: що б там не було, але цей класичний сюжет, цілком суголосний з життєвими реаліями, дійсно заслуговує святописання. Ось чому в народі останній тиждень посту зв'язаний з багатьма обрядодіями. Починаючи з понеділка, кожен день мав своє призначення. Серед них особливо визначалися Чорна середа, Чистий, або Живильний, четвер, Великодня п'ятниця та Страсна, або Великодна, субота. Я коротко зупинюся на деяких особливостях цього тижня.

У понеділок, особливо для жінок, день починався рано. Ще до сходу сонця мати будила дочок, нагадуючи, що «недалечко красне яєчко», а тому потрібно «помити хату». Вмившись, господарниці починали білити стіни та стелю, змащувати жовтою глиною долівку, а рудою обводити підвалини в хаті та призьбу на дворі. Натомість мили лаву, стіл, мисник, двері й підвіконня. Після обіду йшли в город, щоб до Чистого четверга посіяти все насіння.

Другого дня, у вівторок, жіноцтво золило, прало й прасувало білизну. Годилося також винести з хати й пополоскати все шмат-

тя, підготувати до празника святковий одяг. Чоловіки тим часом працювали в полі й заготовляли найкращі дрова для випікання пасок.

Середотиждень був своєрідним завершувачем найосновніших робіт: у середу під вечір вже годилося впоратися з городом, навести лад у хаті, прибрати її зовні. Увечері починали вчиняти тісто для пасок та інших обрядових виробів. Дівчата вибирали яйця для крашанок та писанок і готували віск, писала, природні барвники. До Великодня годилося зробити стільки писанок, щоб можна було подарувати хлопцям, хрещеникам, навіть випадковим людям, котрі завітають на погостини. Хлопці ж прибирали подвір'я, що вже прокльовувалось буйною зеленню, складали дрова, звільняли двір від хмизу тощо.

У Великодню п'ятницю (про Чистий четвер буде окрема розповідь) родинне життя набувало особливого настрою. Люди намагалися вести розмову в помірних тонах — не кричати, не лаятися, не встрявати в суперечки. У цей день, окрім дітей, ніхто не їв, не дзвонили у дзвони, хіба що били в «клепала» — дерев'яну чи бляшану дошку. Увечері майже всі йшли до церкви на Плащаницю. З суворими і присумленими обличчями мовчки слухали «Плач Богородиці» і приглушене читання Євангелії, адже веселитися не випадало, «бо Христос на розп'ятті...».

Повернувшись з відправи, трохи підкріплювались і знову бралися за роботу; не годилося лише шити, прати, прясти та стругати, «бо то великий гріх!»

Нарешті надходила Велика субота, яка власне й завершувала Чистий тиждень. В обов'язки господаря входило насукати свічок і зладнати дору — кошик для посвяти. Жінки ж фарбували крашанки в лушпинні цибулі («галунити яйця» — Київщина, «сливчати сливки» — Карпати). Шкаралупу з яєць, що тріснули або розбилися, відносили до річки й пускали на воду, «щоб допливла до рахманів (померлих душ) і сповістила, що завтра Великдень».

Хоч крашанки фарбували в різні кольори, але перевагу віддавали червоному, «бо він нагадує кров Спасителя». Люди вірили, що в свяченому яйці знаходяться сорок милостень, і там перебуває Дух святий, а тому лушпиння зберігали й підкурювали ним людей та худобу від пропасниці.

У суботній день найбільше трудиться піч — гріється вода, готується смажене й варене їство (на Великдень робити це гріх), печуться чорні паски, себто паляниці, запікаються писанки. Крім того, якщо в четвер не вдалися жовті паски, то їх повторно виробляли в суботу.

За різними турботами (не випадково мовиться: «Шити, білити, а затра Великдень») непомітно спливає день. Як тільки в оселі згустились сутінки, на покуті запалюють божницю, яка горітиме цілу ніч. Біля храму, в центрі села, на пагорбах молодь розпалює багаття, котре має горіти доти, доки не проспівають «Христос Воскрес». Всі — і дорослі, і підлітки намагалися не спати всю ніч. Казали: «якщо проспить всюношну господар, то виляже пшениця, а коли господиня,— льон»; дітей також заохочували до цього різними обіцянками.

Отже, в суботу люди жили передчуттям великої радості, «що недалечко красне яєчко» — прихід довгожданого Великодня.

ЯК НЕ ТЕПЕР, ТО В ЧИСТИЙ ЧЕТВЕР

Три останні дні напередодні Великодня люди вважали жалобливими, «бо Ісус Христос покутував за наші гріхи». Найбільш богомільні не тільки «носили жалобу» — голосно не розмовляли, не сміялися, не встрявали в суперечки — а й не вживали їжі, даючи напередодні сувору обітницю, «щоб Бог допоміг позбавитися гріхів та хвороб». Здебільшого це стосувалося Чистого четверга (Живильного, Страсного, Великого, деінде Нявського Великодня).

З цим днем пов'язано чи не найбільше обрядів і дійств. У Чистий четвер обов'язково годилося готувати баби — паски. Вони мали свою технологію виготовлення й випікання. Крім жовтих баб, в Україні відомі й інші сорти пасок — білі, що випікались у п'ятницю, й чорні — у суботу. Всі ці різновиди мали своє символічне призначення: жовті баби, власне найбільші й найпохідніші, вчиняли з пшеничного борошна на яєчних жовтках. Вони призначалися сонцю й небу, білі — покійникам і повітрю, «щоб не приносили лиха й смерті», чорні — господарям і всім людям, самій родючій землі. Як засвідчують Брокгауз і Ефрон, в Україні виготовляли до сорока різних сортів баб.

При виготовленні пасок дотримувалися різноманітних дійств. Починаючи із вчинення, вимішування та викачування тіста всі дійства підпорядковувались прадавнім обрядам. Особливо стежили, щоб не було порушено звичаєвих форм, коли саджали паски в піч. Усіх, хто був у хаті, просили вийти на двір, «щоб не потривожити пасок». Топити піч годилося з тих полін, які відкладалися кожного четверга протягом Великого посту. Підпалювали дрова кількома скибочками свяченої верби. Саджаючи паски на черінь, господиня читала спеціальну молитву:

— Свята пасочко, будь велична і красна, як сонце, бо сонцю тебе печемо. Хай усі (перераховуються родичі й члени родини), коли живі, будуть здорові. Щоб діти так швидко й красно росли, як ростеш ти. Світи нам, паско, як світить сонце ясне, щоб хліб на ниві був такий багатий, величний, як ти велична...

Для білих пасок, які призначалися предкам, було інше причитання:

— Хай будуть праведні душечки чисті й святі, як чиста й свята та велична ця паска. Щоб було вам так відрадно там, як паскам у печі. Вам, родителі наші, ці паски печемо, шануємо вас, а ви допомагайте нам...

При саджанні чорних разових пасок висловлювалися пошанівки землі-матінці, всім сущим людям, домашній худобі, сподівання на багатий врожай і його убезпечення од пожежі, грому, бурі тощо. Звісна річ, як слушно зауважує С. Килимник, наведені тексти умовні: кожна господиня висловлювала їх залежно від свого вміння й поетичних уподобань, але всі вони просякнуті урочистою світлістю і шанобою до людей і природи.

У Чистий четвер годилося насукати свічок. Перевага віддавалася страсній (громничній) свічці. Це були досить великих розмірів — «до двох аршин довжиною і до фунта вагою» — вироби, які слугували протягом року. Нею годилося «принести вогонь» зі Страсті. Вважалося, якщо «живий вогонь» ненароком погасне, коли його несуть із церкви, то невдовзі хтось у родині помре.

Я пригадую, як ми в дитинстві, несучи запалені свічки зі Страсті (а це шість кілометрів весняного бездоріжжя посеред ночі, коли нерідко падав дощ і гарцював вітер), ховали їх під поли, в паперові обкрутки, оберігали долонями, щоб, не дай, Боже, не погасла; та все-таки траплялись випадки, коли вогонь згасав, й тоді годилося оживити його в сусідів, «бо засвічувати можна лише з «живого полум'я». На Закарпатті (Міжгірщина), як нам повідомляли під час експедиції літні люди, замість свічок робили факели з паклі, вимоченій у восковій рідині.

Вдома страсною свічкою робили хрестики на сволоші, «щоб лиха нечисть хату минала». Такі позначки (інколи сажу від них використовували, розколотивши у воді, од пропасниці) тримали до Переплавної середи — шостий по Великодню тиждень. На Харківщині хрести зберігали протягом року, «бо корисні на випадок пожежі». Дехто навіть «клеймив» ними і ворота, «щоб нечиста сила й погані пси не заходили на подвір'я».

Неабияку роль відігравала у повсякденні випалена на Чистий четвер сіль. Робили це так: грудочку кристалів обгортали ганчіркою, клали в гарячу піч і тримали, доки не обвуглиться тканина. Особливо, вважали селяни, вона помічна при шлункових хворобах у тварин; її вживали і при розговінні.

Було за обов'язок на Чистий четвер купати дітей, бо в цей день, начебто, ворони носять своїх пташенят до річки і миють, «а тому й живуть птахи сотні літ». Годилося очиститися водою і хворим людям. При цьому виливали обмивки на перехрестя доріг, «щоб там усе лихо зосталося». Роблячи це, приказували:

— Господи, Ісусе Христе! Перехресна дорого! Дай, Боже, здоров'я в ручки, в ніжки і на живіт трішки!

Ось чому забобонні селяни остерігалися вдосвіта виходити на дорогу, «щоб чужа хвороба не причепилася». Натомість уночі недорогу, «щоб чужа хвороба не причепилася». Натомість уночі перед світанком господиня, присівши на порозі, сукала з мички нитку на веретено, роблячи це навиворіт — од себе. Таким прядивом перев'язували ті місця, де «розійдеться» чи рука, чи нога. А щоб у дітей не випадало волосся та не боліла голова, то їх постригали саме в Чистий четвер.

Цікавим, але мало дослідженим був у давнину обряд «гонити смерть». На жаль, до нашого часу це дійство не дійшло, про нього, окрім коротких згадок, немає описів і в фаховій літературі. Відомо, що з ним пов'язані вогнища, що їх для цього розпалювали в четвер.

Очищення землі од всілякої нечисті за допомогою води й вогню — було досить поширеним явищем у наших давніх пращурів. Очевидно, і в обряді «гонити смерть» також були подібні дійства, які маємо в закликаннях, а потім у проганянні (чи розстрілюванні) морозу і зими. Таке багаття розпалювали лише з «живого вогню», добутого від тертя сухих паличок одна об одну, бо саме цей вогонь вважався «небесним гостем», що дарувався сонцем.

У дохристиянських уявленнях смерть поставала в людській чи іншій живій подобі, «вона могла чути і розуміти людські бажання та заклинання» (С. Килимник). Про це говорить нам у формі звертання-благання одна з давніх лірницьких пісень:

Смерте моя коханая,
Нам від Бога посланая —
Зажди, смерте, час-годину,
Покиль зберу всю родину...

Про це нагадує нам і звичай збирати в четвер усе старе, непотрібні лишки в господарстві, ретельно вимітати сміття в садках, городах та на подвір'ї і спалювати його, «щоб очистити землю від морозу, зими, смерті та всякої нечисті». При цьому виголошували своєрідні заклинання:

— Смерте, смерте, іди на ліси, іди на безвість, іди на моря. І ти, морозе, великий і лисий, не приходь до нас із своєї комори. Смерть з морозом танцювала, танцювала і співала, і за море почвалала!

Нарешті, з Чистим четвергом пов'язаний і Нявський, або Мертвецький, Великдень (покутяни його називали ще Живильним). Одразу після Страсної відправи, люди, прийшовши додому, влаштовували своєрідну «тайну вечерю». Вона чомусь нагадує Вілію на Багату кутю. За спогадами літніх людей, трапеза мала приблизно такі страви: кутя з медом і маком, узвар, вареники із сушеними сливами та вишнями, капусняк, риба. Все це мало символізувати спільну вечерю з покійниками — так званий Мертвецький Великдень.

Як ми знаємо, люди вірили, що Бог тричі на рік відпускає праведні душі з того світу: коли красує жито (на Русалії), на Спаса і в Чистий четвер по закінченні Страсної відправи. Вважається, що душі «виходять із землі», а приходять по «небесному чарівному мосту» з вирію в свої «весі» (села) і за три дні до Паски справляють уночі свій Мертвецький, чи Нявський Великдень. У цей час душі покійників не бояться ні хреста, ні молитви й вельми агресивні. Якщо їм зустрінеться жива людина, то вони ладні задушити її. Єдине спасіння — облитися у четвер водою.

Відтак увечері на Нявський Великдень усі мерці, начебто за покликом третього дзвону йдуть до церкви. Коло неї на них чекають священики, які також померли. Після відповідної проповіді відчиняються двері в храм Божий і всі заходять на службу. Біля вівтаря мають стояти діти і тримати в руках крашанки, наповнені клоччям. Після відправи всі христосуються й виходять на подвір'я храму, де священики ще раз читають проповіді. Лише після третіх півнів усі розходяться по могилках. Деінде, доки душі покійників відправляють свою службу, розпалювали спеціальні вогні. Щоправда, на Херсонщині Мертвецький Великдень відзначали не в Чистий четвер, а в Жилавий понеділок.

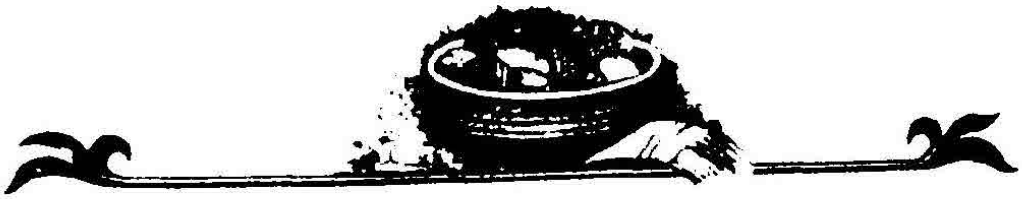
Серед народу існувало безліч легенд і переказів на цю тему. Основний їх сюжет — якщо зустрітися з мертвими душами, то не оминути лиха. З огляду на це селяни в цей день остерігалися виконувати важливі господарські справи, «бо може вирости мертва кістка», тобто нарости на тілі. Жителі Карпат вважали, що на Страсний четвер не годиться різати худобу: «щоб не пролилась кров», а також білити, «бо це все сумні дні».

Таким чином, з Чистим четвергом пов'язано безліч дійств і ві-
рувань. Це відбито у творах багатьох класиків нашої літератури.
Досить згадати цікаве оповідання Г. Квітки-Основ'яненка — «Мер-
твецький Великдень». Письменник, взявши за основу традиційний
сюжет, щоправда, трішки одійшов від нього. Його головний герой
Ничипір випадково опинився серед мерців, але зумів їх перехи-
трити і в такий спосіб врятувався. Подібні сюжети використа-
ли Б. Лепкий у творі «Під Великдень» та А. Свидницький — «Ве-
ликдень у подолян».

Наведу ще один цікавий обряд, якого дотримувались у цей день юнки з Покуття. Називався він «заворожувати собі красу». На світанку дівчата йшли до річки чи озера і, дочекавшись сходу сонця, роздягалися, розпускали волосся й стрибали у воду, примовляючи:

Водане, на тобі русу косу,
Дай мені дівочу красу!

На закінчення цього матеріалу хочу навести досить влучне прислів'я, яке побутувало в народі і нагадувало забудькуватим: «Як не тепер, то в Чистий четвер» — цебто за гріхотворні наші вчинки рано чи пізно все одно доведеться спокутувати. Не забуваймо його й сьогодні.

ДОРОГЕ ЯЄЧКО К ВЕЛИКОМУ ДНЮ

Усі ми виносимо з країни дитинства романтичні спогади, котрі на схилі літ усе частіше й частіше навідують у гості, як щось далеке і неповторне. Для мене таким незгасним острівцем, що горить голубим овидом тих років, є Великдень, який здебільшого припадає на квітень [1]. Здається, жодне свято для нас, сільської дітвори, не приносило стільки радості і душевної теплоти, як Пасха. Це дійсно був Великий день. Може, не стільки церковними відправами, як онародненими дійствами родинних та громадських обрядів. Адже нарешті можна було вволю поласувати в проголодні повоєнні літа смаковитою, що танула в роті, паскою, досхочу наїстися яєць, похристосуватись і напоцокуватись крашанками в колі своїх однолітків.

Не менш цікавими були для нас і відвідини всеношної. Ще задалегідь потаємно від вчителів домовлялися про похід у сусідні Скурати, де на всю округу збереглась одна-єдина церква. Щоправда, біля храму постійно «стояли на чатах» наші вчителі, аби не допустити нас на всеношну; кого щастило їм вліпмати, тому знижували за чверть оцінку з поведінки і викликали батьків до школи...

---

[1] Скажімо, протягом наступного десятиліття — з 1991 по 2001 — лише один раз (1994) це свято відзначатиметься 1 травня, решта — у квітні.

Але й ми були не ликом шиті. Десь опівночі, коли «блюстителям порядку» надокучувало «тримати заслін», і вони розходились по домівках, ми манівцями збігалися до храму і, розсіявшись по закутках, чекали святкової відправи. При цьому щиро вірили: якщо не задрімати протягом ночі, то обов'язково пощастить відшукати гніздо дикої качки.

Як зараз пам'ятаю той вечір. Припоравши домашнє господарство та зладнавши в кошик паску, крашанки і шмат сала, ми з мамою вирушили на всеношну. Доки дісталися,— людей у церкві було повно. Хтось з місцевих читав по складах Євангеліє. Та ось вдарили дзвони. Люди оживилися — незабаром має з'явитись з вівтаря сільський батюшка.

Так і сталося: розчинились врата, і в святкових ризах з хрестом у руках до прихожан вийшов священик. Я уважно стежив за ним, бо знав, коли він уперше привітає з Христовим Воскресінням, потрібно, тримаючи в руці срібну монету, відповісти: «Анталюз маю!» Тоді ця копієчка, походивши по інших руках, неодмінно повернеться до мене не сама, а з усіма тими, що були поруч з нею.

А ще пригадав, як радив дядько Андрій: на свято потрібно носити карбованця в кишені. Якщо хтось привітає: «Христос Воскрес!», то потрібно тричі відказати: «А в мене карбованець є!» — тоді протягом року не виводимуться гроші. Тільки в це не дуже вірилось...

Ставши перед мирянами, священик басовитим голосом промовив:

— Христос воскрес!

Присутні хором відповіли:

— Воістину воскрес!

Після триразового повторення хор заспівав:

Христос воскрес! Смертю смерть поправ
І сущим во гробі живот дарував...

На вулиці враз почулися постріли — то мисливці, як казали старші, в такий спосіб «убивали чортів». Після служби всі почали виходити з церкви з хоругвами, хрестом і плащаницею. Упевнившись, що в храмі нікого не залишилося, останнім вичвалав церковний сторож і примкнув двері на замок. Мати пояснили це тим, що в церкві можуть приховатися жінки-відьмачки та чоловіки-упирі. А щоб вони не доторкнулися до замка, то біля дверей постійно стояв вартовий.

— Вони ще можуть торкатися священикової руки,— мовили на останок ненька.— Придивляйся, хто це робитиме!

— А хіба в нас є відьми? — здивувався я.

— Є, синку, є...

Тим часом процесія втретє обходила довкола церкви, обіч якої стояло безліч людей «зі святим»: пасками, крашанками, ковбасами, салом, стільниками. Дехто з більш заможніх приніс посвятити навіть запечене порося з хріном у зубах. Після урочистого обходу батюшка освячував нехитрі селянські вжитки. Черга дійшла і до нас. Як тільки відбувся обряд, мама нахилилися до мене, тричі похристосувались і поцілували, потім так вчинили з тіткою Ганною, що стояла поруч, обмінявшись крашанками.

Нарешті почало світати, і ми вирушили додому. В хаті біля покутя ще горіла, запалена з вечора, лампадка, «бо ангели всю ніч

над селом літають». На ліжкові, схилившись на перила, куняли тато: цієї ночі лежати під ковдрою не годилося, бо кажуть, що може нечиста сила приснитися. Похристосувавшись, мама налили в череп'яну миску води, поклали щойно принесену крашанку і запропонували мені вмитися, потерши нею щоки, «щоб завжди були рум'яними».

Доки готували сніданок, мені було велено однести корівці окрайець свяченої паски, притрушеної сіллю. Перед тим як почати розговини, тато мовили:

— Дай, Боже, і на той рік дочекатися цього світлого Христового Воскресіння у щасті та здоров'ї!

Ми відповіли:

— Дай, Боже!

Змастивши салом щоки, ніс та губи, тато запропонували зробити це і нам, «аби влітку сонце та вітер не тріскали шкіри». Натомість взялися розговлятись. Першою стравою була звичайно паска. Коли її розрізали, на стіл впало кілька кришок. Тато ретельно позбирали їх і наказали мені вкинути в піч, «щоб миші не поїли, бо перетворяться в кажанів і будуть літати над тим, хто їх розгубив».

Нарешті прийшла черга грати навбитки — найзаповітніша моя забава. Кожен вибрав «на око» пару яєць, і ми почали моцакуватись. Тато, як цього й варто було сподіватися, вийшли переможцем. З цієї нагоди вони пригадали, як у дитинстві приносили додому повні кишені «биток». А ще неньо оповіли, як буваючи в світах, бачили інші, ніж на Поліссі, великодні обряди. Наприклад, у степовій Україні, за два тижні перед святом, набирали в тарілку землі і розмішували її з вівсом. На Великдень, коли зерно вже закущувало так, що у ньому могло сховатися яйце, ставили «могилку» (так називали в народі вівсяну поросль) на стіл, а довкола неї клали стільки крашанок, скільки померло близьких у родині. Так вони мали лежати протягом тижня — до Поминального понеділка. Літні люди після утрені ходили на могилки «христосуватися з ріднею», називаючи поіменно батьків чи дітей, приказуючи: «Христос Воскрес!». Начебто, після того як священик оповістить про воскресіння, з могилок можна почути відповідь: «Воістину воскрес!».

Дехто з ніч перед Великоднем одвідував могилки своїх батьків, щоб випросити у них прощення за те, що вони свого часу проклякляли небіжчиків; якщо земля загуде, то це означало, що батько-матір простили — «в такий спосіб землиця сповіщає, що прийняла їх і відпустила гріхи за прокляття». У цей час можна побачити і палаючі свічки, які підтверджують, що якась душа пішла до раю...

А ще тато згадали, як раніше біля церкви або на сільському пагорбі хлопці цілу ніч палили вогнище. При цьому годилося зрізати в лісі сухе дерево (дуба чи вербу), бо в ньому ховаються нечисті, і вкрасти у попа чи корчмаря стару діжечку або якийсь інший господарський вжиток на розпал. Біля таких вогнів збиралося багато людей, переважно літніх чоловіків; вони грілися і розповідали всілякі кумедні історії або про те, як Іуда за тридцять срібних продав свого вчителя. Вважалось, що вогонь цей є прообразом того, біля якого грілася варта, охороняючи розп'ятого на хресті Ісуса.

Я запитав про відьом. Тато розповіли, що колись, аби розпізнати, хто є нечестивицею, вчиняли таке дійство. Брали від труни шматок дошки, у якій був сучок, виколуплювали його і приносили на вечорницю. Крізь таку дірочку можна побачити серед присутніх відьму — в неї на голові обов'язково має бути череп'яна макітра. Але робити це потрібно дуже обережно, оскільки нечестивиці можуть підстерегти, і тоді провидцеві не оминути лиха...

На такій гумористичній ноті ми й завершили великодневе говіння. Я з мамою лягли перепочити. У підобідню пору, коли прокинувся, взяв два моцаки й дременув на крижове — там уже було повно однолітків. Усі в новеньких костюмчиках та з крашанками. Сусідський Толик одразу ж запропонував зіграти в навбитки. Обдивившись його моцака — чи, бува, не підсовує мені галунку-викрутку — висмоктану соломинкою і наповнену смолою чи воском підробку,— я зголосився.

Щастя всміхнулось мені. Взявши виграну битку, підходжу до Косарика. Хоч і знаю, що він вельми шпеткий на всілякі фанаберії, але сподіваюся, що цього разу таки поталанить мені. Косарик підносить геть обплетене пальцями яйце, так що ледь-ледь видніє «попка» — нижня його частина, і хизується:

— Було не було, даю тобі перевагу — можеш бити носком!

Але я докумекав у чому справа, і пропоную показати крашанку. Опинається, бачу. Потім, заховаши руки за спиною, протягує правицю. Я взяв яєчко, обдивився його зусібіч,— звичайнісінька собі галунка. Та доки я витягував свого моцака, він все-таки встиг підсунути «пустушку». Як не шкода було, але мусив віддати програш...

Нарешті хтось запропонував піти до гойдалки. На узліску, напередодні Великодня, хлопці причепили до дубової гіллі дві тички, а знизу приправили кріселко. Такі гулі в нас завжди вчиняли на Пасху. Довкола було людно й гамірно: одні гойдалися на орелі, інші грали в навбитки, а дівчата неподалік водили хороводи. Облюбувавши на обочині невеликий пагорб, щоб «не муляти парубкам очі», бо можуть прогнати геть, ми почали з «котків». Ставши купкою, скочували в долинку свої крашанки. Оскільки моє яєчко найбільше вдарило інші, то я за одним махом виграв аж п'ять галунок. Невдовзі перейшли «в кидки»: той же Косарик поклав на відстані кількох кроків двоє яєць так, що між ними можна було всунути півтора пальця, а мені годилося вдучити в обидва. Якщо промахнуся або поцілю в одне, то мушу віддати своє; як ви розумієте, справа ця нелегка. І тим приємнішим був мій виграш, що переміг я свого недавнього «кривдника».

Після цього спробували розіграти ще одну забаву. На відстані десяти кроків поклали яєчко на землю. Щоб його дістати, потрібно було пройти цю відстань із зав'язаними очима і взяти голіруч. Якщо «заблукав» або не розрахував відстані і не зміг дотягтись до крашанки,— мусив віддати свою. Дві мої спроби виявилися марними.

Додому повернувся під вечір. У хаті на покуті сидів хрещений. Я привітався з ним традиційним: «Христос воскрес». А він подарував мені дві писаночки, що їх спеціально виготовив для мене. Таких красивих розмальовок я ще не бачив ні в кого. На одній з червоних яєць хрест, а нижче текст: «З Христовим воскресінням вітаю!» Красно подякувавши за [illegible]

я обережно поклав писанки на покуть. Хрещений тато тим часом почав згадувати, як відзначали Великдень на Поділлі — звідки він був родом.

Повернувшись з церкви, господарі, у яких в хаті були таргани, казали одне одному:

— Що зараз будемо робити?

— Будемо свячену паску і яйця їсти,— відповідав інший.

— А таргани що будуть робити?

— Самі себе їсти...

Потім, відрізавши від паски дві цілушки, одну відносили худобі, а другу засушували. Свяченої паски не давали лише котові та псові, «бо то великий гріх» (хоч дехто вважав, що тварина, котра посмакує нею, не хворітиме сказом навіть тоді, коли її покусає хвора псина).

Після того як причастили домашніх тварин, сідали снідати самі. Діти невдовзі оббігали сусідів та родичів, вітаючи їх з Христовим воскресінням. За це юних сповісників обдаровували крашанками чи писанками.

По обіді молодь і дорослі сходилися на цвинтар. Підлітки вчилися дзвонити в дзвони, а парубки грали в «Козаків». З-поміж гурту вибирали двох «панів», котрі набирали парні команди з числа присутніх — себто «козаків». Взявши палицю, якою мали бити м'яча, «пани» вирішували, кому бути «вдома», а кому — «в полі». Хто першим навершував кийка, той залишався «вдома» — розігрував гру.

Закінчивши одну забаву, бралися за іншу — «Довгу березу». Кілька хлопців, розмістившись один за одним на відстані десять кроків, ставали на одне коліно і пригинали голову. Той, що ззаду, перестрибував передніх і також робив подібну позу. Гра закінчувалась тоді, коли «Довга береза» обходила довкіл церкви.

Дівчата здебільшого грали в «Жучка». Ставши парами одна до одної обличчям, схрещували обидві руки. По них, мовби по місточку, проходили маленька дівчинка або хлопчик. Пара, по чиїх руках пройшов «Жучок», миттю перебігала наперед. Рухаючись у такий спосіб довкіл церкви, юнки співали:

Ходить Жучок по ручині,
А Жучиха по долині.
Грай, Жучку, грай!

Присутні приспівували:

Ой грай, Жучку, грай, небоже,
Най ти, пан Біг поможе.
Грай, Жучку, грай!
А ми того рік чекали,
Та щоби-сь то Жучка грали.
Грай, Жучку, грай...

Увечері хлопці йшли до дівчат по писанки. Якщо юнка давала парубкові пару розмальованих яєць, то він мусив відборгувати — на третій день Великодня «відгуляти писанки» — себто найняти музик і запросити її в танок. У нас, на Поліссі, щоправда був інший звичай. Дівчата самі вручали свої вироби хлопцям, а ті на храмовому святі мусили причастити медівкою... музик...

Подолянки вірили, якщо вкинути в піч перед тим як пекти паску, галузку, котру затикали на Зелені свята під стріху, то неодмінно до хати прийде жінка-відьмачка. Натомість людина, що померла на Великдень, вважалася «вельми щасливою». Небіжчикові обов'язково клали в домовину писанки, «щобись мала з чим прийти до родичів і похристосуватись».

Чимало повір'їв пов'язано із скарбами. Вважалося, що в ніч напередодні Великодня, коли читається «Одіяння», повсюди спалахують вогнями скарби, особливо ті, що їх ховали за турків і татар. Утікаючи від нападників, люди поспіх закопували гроші та інші цінні речи, але не всі відшукувались — одні господарі гинули, інших забирали в неволю. Ось чому в цей час скарби «давали про себе знати». Тільки не всім дано бачити той вогонь. Таким провісництвом наділені лишень «мізинчики» — ті, хто останнім народився в родині. Але щоб розкопати скарб, потрібно мати міцні нерви, неабияку витримку і сміливість, бо тими скарбами відає нечиста сила, яка може «завести в нетрі й поглумитися».

І ще мені запам'ятався один гарний звичай, про який згадали мама. У давнину вважали, що на Великдень має «грати сонце». А тому перед його сходом люди відчиняли віконниці, відсували фіранки, знімали з підвіконь зайві предмети, «щоб упустити до хати Царя неба, який приносить у дім щастя і здоров'я». Дівчата ж вибігали тим часом у садок і чекали перших променів — як тільки вони з'являлися, склавши руки, читали таку молитву:

Добрий день тобі, сонечко яснее!
Ти святе, ти ясне, прекраснее,
Ти чисте, величне й поважне;
Ти освіщаєш гори й долини, і високії могили —
Освіти мене, рабу Божу, перед усім миром:
Перед панами, перед царями,
Перед усім миром християнським
Добротою, красотою, любощами й милощами.
Щоб не було ні любішої, ні миліщої
Од раби Божої народженої, хрещеної, молитвеної.
Яке ти ясне, величне, прекрасне,
Щоб і я така була ясна, велична й прекрасна
Перед усім миром християнським навіки віків.
Амінь.

Після цього на корі дерева робили помітку у вигляді хреста, а коли воно зацвітало — з тих квітів плели віночок, деякий час носили й чіпляли в оселі, «щоб причарувати хлопця».

Про Великдень народ створив чимало прислів'їв та приказок.

Обійдемося на Великдень без гречаної паски.

На Великдень сорочка хоч лихацька, аби біленька, а на Різдво хотя сирова, аби нова.

Дорого яєчко к Великому дню.

До той у бога Великдень, а він уже з писанками та крашанками.

На Великдень перший раз закує зозуля.

До кого на Великдень зачує дзвони, то там буде цілий рік крутитися

ЩЕ ПРИЙДЕ ДО ДІВОК ПОЛИВАЛЬНИЙ ПОНЕДІЛОК

Серед великодневих свят чи не найцікавіше відзначали другий день. У різних регіонах він мав свої іменні назви: Волочильний, Обливальний, Поливальний, Водяний понеділок. На Слобожанщині це був день Богородиці. Понеділкові обряди розподіляються на два окремих дійства: так звані христосувальні обходи («нести калача»), що й дало назву Волочильного понеділка, та обливання водою — Поливальний понеділок.

Якщо перший обряд якоюсь мірою позначений церковним впливом, то другий — лише дохристиянськими віруваннями. Не випадково І. Вишенський поливання водою називав «бісівськими ігрищами» і суворо осуджував «поганські звичаї». Не стояли осторонь й церковні служителі. У наказі «Правительственного сената» (1721 р.) суворо заборонялося обливатися водою.

За традицією другого дня свят люди перевідували одне одного, христосувались, обмінювалися писанками або крашанками. З цього приводу М. Грушевський писав: «Найбільш яскравий момент святочного обходу — се «волоченнє», ходження з хати до хати з «свяченим», з привітами й поздоровленнями, що відбуваються особливо у великодній понеділок — через те званий Волочильним, або Волочебним. Як можемо судити з суворих інвектив Вишенського, сей звичай своїми подробицями поганської радості й поезії викликав часті нагінки церкви і вона майже знищила або звела на ніщо останки сього обряду,— хоч це властиво було майже найбільш людське, гуманне, соціяльне свято цілого річного кругу — се обопільне обдаровування «дорою» (сей грецький термін досі живе місцями), зв'язане з виявами зичливості і всяких добрих почувань до «сього миру». Що саме накликало таке завзяття церкви — чи залицяння молоді, що при тім мало місце, чи елементи скоморошної забави, що прив'язалися до сього волочення,— не знати».

Найчастіше це робили діти 8—12 років, переважно хлопчики. Невеликими гуртами вранці вони обходили дідусів та бабусь, хрещених, бабусь-повитух, учителів. Мати клала в миску чи хустину три великодні калачі, писанки чи крашанки, іноді, якщо це найближчі родичі, то й кільце ковбаси. Такі навідини називалися «нести калача», або «волочебне», а ватаги — волочебники чи христосувальники.

Заходячи в оселю, діти вітали присутніх:

— Христос воскрес! Будьте здорові з празником! Тато й мама просили взяти калач... — і почергово цілували руки присутнім.

— Воістину воскрес, — відповідали їм.— Спасибі татові й мамі, і вам, діточки! Поздоровляємо вас, ростіть великі та здорові! Погладивши по голівці, приймали «волочебне», а натомість клали свої віддарунки — писанки чи крашанки, печиво, інші свячені ласощі.

За звичаєм дітей запрошували до столу, частували їством і давали «на дорогу» кілька копійочок. Зібрані пошгунки мати складала в сито, а після останнього обходу порівну розподіляла їх між усіма учасниками.

Згодом «їхали з калачем» до батька молодята, які недавно пошлюбувались і ще не мали дітей. Якщо ж онуки приносили «волочильне» в понеділок, то їхні батьки мусили робити це у вівторок.

Принаймні до XVI століття, як це стверджував Іван з Вишні, себто Вишенський,— подібні обходи вчиняла й молодь. Під супровід музичних інструментів хлопці ходили ввечері біля хат і співали (на зразок колядок) величальні пісні. Але суворі заборони з боку церкви майже повністю знівелювали цей звичай в Східній Україні, лише окремі залишки обрядовості збереглися до минулого сторіччя в глухих селах на українському та білоруському Поліссі.

На Галичині (Явірщина), як засвідчує В. Гнатюк, ще 1870 року користувалися великодними «риндзівками». Другого чи третього дня хлопчача ватага обходила пізно вночі з музикою оселі дівчат та молодиць, які вийшли заміж на зимове пущення, і співали:

Гречная панна, красна Ганунейка,
Не сама з собою, з вітцем, з матінкою,
Тобі, Ганунейко, риндзівка,
А нам писанок кобівка.
Тобі, Ганунейко, виградзанє,
А нам писанок ціле дзбанє.
Тобі, Ганунейко, красная пісньі.
А нам писанок сорок і шість.
И а в коморі на кілочку
Висять писанки в ріжочку:
Нема кому встати, писанок дати.

По закінченні віншування дівчина чи молодиця виносила кільканадцять писанок та дрібні гроші. Подякувавши за віддарунок, ватага йшла до іншої оселі.

І все ж найцікавішим, особливо для молоді, був звичай обливатися водою. Подібні дії вважалися здавен очисними. Так само робили на Водохреща, Чистий четвер, на Купала.

Рано-вранці, ще до сходу сонця дівчата йшли вмиватися до криниць. Хлопці тим часом уже підстерігали юнок. Як тільки відерце з водою з'являлося на цямрині, парубок, що уподобав дівчину або хотів одружитися з нею, тут же зненацька обливав її джерелицею. Деінде так вчиняли на вулиці або ж у хаті, і це вважалося природною витівкою.

На Гуцульщині, як і на Поділлі, юнок обливали біля потічків та річок, нерідко навіть кидали у воду. Цей звичай колись був поширений на значній території України, про що свідчать «Чтения Киевские» (XVI—XVII ст.): «Некотории криницам, озерам за общо и тепер по некоторих сторонах безрозумніи чинят под час знаменитого празника Воскресенія Христова: зобравшися молодіи обоего полу и взявши человека вькидают у воду, и трафляет за спорадженнем тих богов, то-есть, бесовиж вкинений в воду альбо о дерево, альбо о камень розбиваеться, альбо утопает...».

У наведеному тексті чітко простежується, сказати б сучасними словами, ідеологічна тенденційність. Важко повірити, щоб такі забави з нещасними випадками носили масовий характер. Подібні застороги застосовувались насамперед, аби зашельмувати обряд.

Звичай обливатися (очищатися) водою йде з глибини століть. Він відомий і Стародавньому Риму, і багатьом європейським країнам. Наші ж пращури в такий спосіб «викликали весняний дощ». До речі, на Полтавщині ще в минулому столітті існував звичай: під час першого весняного дощу селяни родинами виходили на подвір'я, «щоб покропив і оживив». В одній з експедицій «Чумацькими шляхами» я записав цікавий переказ. Звичай обливатися водою йде, начебто, від того, що частина іудеїв не повірила в Христове воскресіння. Тому вони на Великдень їдять півнів з кістками — «обливають брудом і помиями християн». З цього приводу побутує поговірка: «Маренець воскресає, як когут заспіває». Щоб очиститися від бруду, власне, й обливаються водою.

З цим обрядом, особливо в західних областях України, пов'язана ще одна дія: дівчина, яку хлопець скропив джерелицею, мала подарувати йому писанку. На Бойківщині й дотепер зберігся звичай розігрувати біля церкви побутові сценки. Хлопці, озброївшись бризкавками з бузини, підходять до дівчат і запитують:

— Писанка є? Тоді ходи у воду!

Обливали водою доти, доки дівчина не зголошувалась:

— На, та йди вже...

Ці дійства відбуваються лише в понеділок або вівторок, хоч обливатися можна було й до Проводів.

Недавно мені пощастило спостерігати традиційний обряд Поливального понеділка в Нью-Йорку. Біля церкви святого Юрія молодь українського походження повністю відтворювала це дійство. Натомість останнім часом у деяких місцях, як-от у Львові, цей обряд набрав іншого, я б сказав деформованого характеру. Молодь, озброївшись сучасними технічними пристроями, поспіль обливає водою всіх на вулицях міста, у громадському транспорті, біля вокзалів, що звичайно не в'яжеться з давньою традицією.

Третій великодній день — вівторок вважається днем господарів — взаємних відвідувань родичів, сусідів, знайомих. У цей же день селяни родинами перевідували озимі посіви. Привітавши ниву традиційним «Христос воскрес!», сідали на обочині, їли свячену й закопували у землю крашанку, «щоб добре земля вродила». Потім літні жінки збирались окремо на вигоні з «круглою пляшкою», а чоловіки йшли до корчми, де вирішували всілякі громадські справи.

Як другого, так і третього великодневого дня дівчата водили хороводи — танцювали, співали пісень, влаштовували гойдалки та інші забави. Якщо в понеділок обливали водою переважно хлопці, то у вівторок це робили юнки (згодом ця послідовність втратила своє первісне значення).

Надвечір у Поливальний понеділок молодь збиралася «на складчину», «щоб замочити свята» й вибрати нових отаманів та отаманш і їхніх помічників. З цього часу дозвілля переносилося «на колоди», луки, тобто проходило серед живої природи. Та в людській пам'яті залишалося відоме прислів'я: «Ще прийде до дівок Поливальний понеділок».

ІМ ЦАРСТВО НЕБЕСНЕ, А НАМ ЩЕ ПРОЖИТЬ

Непомітно спливли великодневі свята. Але люди не поспішали розлучатися з обрядовими виробами, передовсім писанками й крашанками. У кожній родині зберігався недоторканий запас розфарбованих яєць. Їх неодмінно тримали до наступної неділі, яку в народі називають Провідною, або Проводи.

Кілька разів на рік наші пращури пошановували членів свого роду — «тих, хто навічно одійшов на небеса». Такі ушанівки припадали на Зелені свята, Спаса, Святвечір (напередодні Різдва) та Чистий четвер. У народі вони відомі насамперед як «вечеря для дідів». Проте найурочистіше їх вшановували на Проводи. Вважалося, що від четверга і до Провідної неділі покійники перевідують своїх близьких і далеких родичів. Особливо активізуються духидуші з настанням сутінків і до третіх півнів. Удосвіта на Великдень вони разом з членами родини розговляються, а на Проводи їх треба відряджати «до вирію та на охорону нив і врожаю»; лише «неприкаянні» — ті, що повмирали неприродною смертю або нехрещені, відправлялися в скелі, ліси та води.

Отже, перша після Великодня неділя, а відтак і увесь тиждень, у церковному календарі називається Томиною (Фоминою); у народі ж вона відома як Провідна. Щоправда, у давніх літописних пам'ятниках Томина неділя мала ще одну назву — Радуниця (Радунець, Радовниця). Про це стверджують Троїцький (1372 р.), Новгородський (1373 р.), Київський (1493 р.) літописи. В останньому, зокрема, читаємо: «Тояже весны на Радуницу, апрѣля 16-го погорѣ Москва...».

В одному з церковних календарів мовиться: «В Радуницю був звичай серед простолюддя згадувати померлих свояків, з язичницькими обрядами, і той, хто згадував, приносив на могилу вино, ситене пиво, пироги, млинці, і після відправи священиком литії, взявши чарку з вином, або склянку з пивом, відливав частину на могилу, а решту допивав сам; жінки в цей час жалобним голосом причитували добродійні вчинки небіжчика».

Нині ці давні терміни вийшли з ужитку. Залишилися лише такі: «на могилки», «гробки», «поминки», де-не-де — «батьківський Великдень». Але найпоширенішою є назва Проводи. Вона має, очевидно, християнізоване походження. В одному з документів, який обнародував перший київський археолог М. Берлинський, читаємо: «Когда при распятіи Господнемъ тѣлеса многихъ святыхъ воставша и, при воскресеніи Его, внидоша во святый град: тогда сихъ-то святыхъ яко бы опять послѣ празника сопровождали до гробовъ граждане».

Люди завдалегідь готувалися до цього обряду. У моєму селі Проводи припадали на вівторок. Вранці мама казали мені:

— Синку, збігай на кладовище, поприбирай могилки дідусів та бабусь, хрещених і своїх чотирьох [illegible] тричок.

Взявши з собою заступця, граблі та сокиру, я йшов на кладовище, щоб згребти сухостій, підправити надгробки, обсипати їх жовтим піском, посадити квітки, підчистити кущі калини та проріди бузкові зарості. З обіду приходили й мама, журно зупинялися біля хрестів, цілували їх, а вже потім починали фарбувати.

Зранку на провідний день могилки помітно олюднювались. Приходили не тільки свої, а й з сусідніх сіл, і навіть з Києва та інших міст спеціально приїздили родичі, «щоб пом'янути своїх пращурів». Розмовляли поміж собою спокійно, врівноважено. Зібравшись у гурти, односельці згадували про доброчинні справи тих, «хто навічно одійшов з цього світу». Мене ж особливо хвилювали мамині оповідки про сестер. Дві з них — п'ятирічна Тамара та сімнадцятилітня Ніна — померли на одному тижні в тридцятих роках. Згадуючи в деталях про передсмертні муки моїх найближчих кровинок, яких я навіть не знав, мама пускали сльозу, а я тут же відбігав убік, аби не бачили присутні зволожених очей. Щоб якось заспокоїти, до мене тут же підходила тітка Ганна й нашіптувала:

— Збігай, небоже, на могилу до хрещеного, там для тебе є двійко крашанок...

Я знав цей давній звичай: люди загрібали біля хреста галунки і пропонували дітям взяти їх як згадку про померлого.

Згодом з'являвся священик з півчою. Люд нараз оживлявся — поспіхом розстеляли на гробках скатертини, клали на них паски, фарбовані яйця, ласощі. Процесія обходила довкіл могилок, а потім кожен наймав панахиди. Священик обов'язково перечитував з родовідної книжечки поіменно всіх рідних, а багатоголоса півча співала церковні канти, з яких мені особливо запам'яталися слова:

Христос воскрес із мертвих,
Смертю смерть подолав
І тим, що у гробах,
Життя дарував...

По закінченню відправ усі сідали за колективну поминальну трапезу. На розісланих долі обрусах розкладали всілякі наїдки та напої, серед яких обов'язково мало бути колово — заварена з медом пшенична кутя, що вважалась їжею покійників і якою годилося розпочинати та закінчувати поминки. Помолившись і скуштувавши колова, люди наповнювали келишки горілкою, але не стукалися, лишень приказували один до одного:

— Їм царство небесне, а нам дай, Боже, прожить на цьому світі й спом'януть їх.

Останнім часом, коли войовничі атеїсти вели жорстоку боротьбу з релігією, у тому числі й з поминальними обрядами (забороняли одвідувати могилки священикам), дані звичаї помітно втратились. А шкода, адже колись це були досить цікаві дійства, про які варто згадати детальніше. У кожному регіоні вони мали свої відмінності.

Хоч на основному терені України Проводи припадали на неділю (за винятком сіл, де не було церкви), то деінде це робили і в «дідову суботу», а на Галичині — на Провідну п'ятницю та в суботу. Напередодні жінки (свято Проводів вважається жіночим — чо... говіки лише допомагали ... ...ться, що говорить про його глибо...

ке коріння, що сягає матріархату) несли до церкви «мисочки» або хлібини, шмат сала, ковбаси та яйця й відправляли панахиду. Потім з цим їством, що символізувало, як і колово, жертву покійникам, одвідували могилки (якщо не святили в церкві, то годилося це зробити на гробках). Напередодні вдома запалювали свічку чи лампадку, ставили на покуті склянку звичайної води, окраєць свяченої паски, писанку або крашанку. Від суботи намагалися не згадувати поминальників як покійників, «бо вони серед живих знаходяться».

Якщо відправа робилася на могилках — колись на всіх великих місцях поховань були каплиці,— то «мисочки» ставили в ряд, запаливши біля них свічки, і священик відбував велику панахиду а урочистою відправою. Після цього їжу несли покійникам. Господар чи господиня розбивали об хрест писанку чи крашанку, сипали сіль, кришки, виливали або ставили на могилку порційку горілки, обкачували галункою межу гробка і віддавали ці яєчка старцям, «щоб пом'янути праведну душу». При цьому звертались:

— Наші рідняки, не поминайте лихом, чим хата багата, тим і рада!

— Їжте, пийте, вживайте і нас, грішних, споминайте!

— Дай нам, Боже, довго на цім світі прожити, в добрім щасті панувати, а померлим — царства Божого діждати!

На поминальну трапезу, як правило, сходилося багато старців, одиноких, літніх та випадкових людей, і всіх щедро причащали. В одному джерелі (XVIII ст.) подається опис Проводів у Києві: «На гору Скавицю (себто Щекавицю) збиралися для поминання родичів почетнійші києвоподільські горожани. Панахидні литії відправлялися священиками над кожною могилою, потім кожна родина сідала колом біля своїх покійників і поминала їх тим їством та напоями, що принесли із собою. А тим часом школярі наспівували їм духовні псалми, іноді скрипалі награвали сумних мелодій. На частуванні були присутні найубогіші».

Люди вірили, що в цей день можна похристосуватися зі своїми родичами. «Святі родителі,— казали при цьому,— ходіте до нас хліба-солі їсти». В одному з церковних календарів відзначалося, що в світлу седьмицю люди «приходили на могилу померлого і, покотивши по ній червону крашанку, казали: «Христос воскрес!», вважаючи, що покійник неодмінно відповість з могили: «Воістину воскрес!».

Окрім загальноприйнятого обіду-трапези на Фомину неділю, відзначали ще й Бабський Великдень. Як вважають дослідники, це окреме дійство характерне лише для жінок. Улаштовували його в суботу — напередодні Провідної неділі (іноді — в понеділок чи вівторок). Про цей давній, що згубився, а частково й злився з Проводами, обряд згадують П. Чубинський, М. Грушевський, С. Онацький, енциклопедичний словник Брокгауза та Єфрона тощо. С. Килимник подає такий опис: «Уся церемонія Бабського Великодня проходила лише на кладовищі, як і Проводи, лише зрідка з панахидами та спільним обідом-трапезою. Жінки збиралися, готували різні страви з тих продуктів, що приносили. Потім відбувалася цілком жіноча трапеза — щедра й достатня з доброю випивкою. По тому жінки розходилися до могилок своїх родичів, оплакували їх, голосили, розмовляли з ними, закликали їх їсти й пити, були добрими, милостивими».

Такі речитативні голосіння нагадували обрядодію під час поховань, але з меншою жалобою. Їх тексти вельми хвилюючі й поетичні, особливо — голосіння дочки за матір'ю або матері за сином чи дочкою. Наведу один зразок причитування матері над могилою сина:

Дидятко моє любе та миле,
Куди ти вибралось,
Звідкіля тебе визирати,
Звідкіля тебе виглядати?..
Мій синочку, мій голубчику,
Моя дитиночко, мій соловейчику,
Мій синочку, мій ріднесенький,
Мій синочку, мій робітничку,
Мій косарику, мій виноградочку,
Звідкіля тебе виглядати,
Звідкіля тебе дожидати?..

Більшість обрядових дійств, у тому числі й Бабський Великдень, у другій половині минулого сторіччя під примусом церкви зникли з побуту. Нині лишилася тільки традиція Томиної неділі. Хотілося б вірити в те, що новий час не зітре цей останній острівець нашої духовності — пам'яті роду й родоводу, хоч, як ми бачимо, є непоодинокі випадки, коли діти-онуки позабували дорогу до своїх кревних, і їхні могилки позаростали бур'янами та байдужістю. За цієї невеселої нагоди згадується традиційне: піднявши символічний келишок над прибраною могилкою свого кревного, люди говорили:

— Їм царство небесне, а нам дай, Боже, ще прожить!

ПЛИНЬТЕ, ПЛИНЬТЕ В РАХМАНСЬКІ КРАЇ

Майже на всьому терені України було за звичай: на Страсну суботу, коли готували крашанки і ненароком розбивалось яєчко, ретельно шкаралупу від нього несли до річки й пускали на воду, приказуючи:

— Плиньте, плиньте, в рахманські краї і сповістіть рахманам про їхній Великдень!

Сучасникам назва ця не вельми знана. А поза тим наші прадіди свято вірили, що на тому кінці світу (в одних випадках це рай, тобто земля блаженних на острові, в інших — якесь підземне царство) живуть дивні люди на ймення рахмани. Давайте пригадаємо ці романтичні й дуже цікаві оповідки — як уявляли прадіди тих далеких незнайомців.

В одному з давніх джерел — «Ходінні Зосими до Рахманів» — мовиться, що преподобний Зосима сорок днів не приймав їжі й благав Бога показати йому блаженну країну. Його бажання здійснилося. Спочатку преподобного переніс верблюд через пустелю, потім допоміг вітер дістатися річки, біля якої й жили блаженні.

За допомогою двох велетенських дерев, що схилили свої гілки, він дістався берега. За сім днів, що прожив серед них Зосима, відкрилося йому життя цих дивних людей.

Рахмани вдень і вночі постійно моляться, живуть з плодів землі і п'ють солодку воду, що струмує з-під кореня дерева. Вони не знають ні винограду, ні залізного посуду, ні ножів, ні осель, ані золота й срібла; не мають вони й одягу. Якщо в чоловіка з жінкою з'являється двійко дітей, вони розлучаються й живуть чистолюбно. Сплять рахмани у печерах, устелених листям дерев. Блаженних постійно переві́дують янголи, оповіщаючи про праведних і грішних людей на землі, кому який вік визначено прожити, за що й моляться рахмани.

Під час постів рахмани не споживають плодів, а харчуються манною, що падає з неба. Саме це й допомагає їм відчувати зміну часу. Їхній вік досить великий — од 100 до 360 років, а дехто живе й 1800 літ. Вони заздалегідь знають про свою смерть, сприймають її спокійно й умирають без мук та ляку.

Інший, але не менш цікавий переказ про рахманів зафіксував Поділлі П. Чубинський: «Глибоко під землею, в підземному царстві, за річкою Стиксом живуть блаженні люди рахмани, які померли ще до народження Христа. Своє життя проводять у раю, потішаються райським благоговінням. Немає в них літочислення, хоч і знають, що народився Христос, прийняв муки, похований і воскрес. Тільки не знають коли. Тому Великдень святкують тоді, як припливуть до них шкаралупи з яєць, використаних при виготовленні паски й кинутих у річку на Велику суботу. Ці ж шкаралупи припливають до рахманів через три з половиною — чотири тижні (на Переполовення), і тоді рахмани вже здогадуються, що Христос воскрес, і святкують свій Великдень. Доки шкаралупи припливуть до рахманів, кожна перетворюється в яйце. Одного яйця, яке вони їдять протягом року — аж до наступного Великодня, вистачає двадцятьом рахманам».

Народні уявлення про дивовижних і загадкових людей існували ще до прийняття християнства. Це підтверджує і наш найперший літописець Нестор, який у «Повісті врем'яних літ» писав: «Закон же и у вактриян, глаголеми врахманеи островьници, еже от прадед показаньемь мяс не ядяще, ни вина пьюще, ни блуда творяще, ни какоя же злоби творяще, страха ради многа божия».

З Переполовенням пов'язано чимало прикмет та повір'їв. На Херсонщині вважали, що вночі мають зійтися до церкви на всенощну мерці і після молитви та співів розговітися тими дарами, що їх принесли на Проводи їхні рідні; тому Рахманський Великдень називали й Нявським (як ви пам'ятаєте, в інших регіонах його пов'язували з Чистим четвергом).

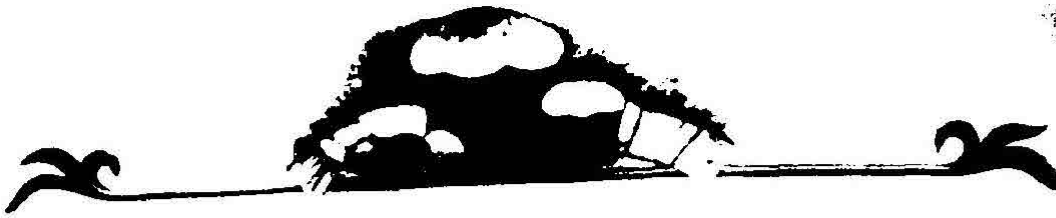
На Поділлі в цей день обливалися водою. Вважалося, якщо так учинити з сільською відьмою, «то вона не посміє затримувати дощів і літо буде врожайне». Деінде на Рахманський Великдень пекли паски й фарбували яйця. Проте всюди селяни остерігалися працювати, «бо того Бог покарає».

Ось так уявляли наші пращури блаженних рахманів і їхню райську землю. І хоч у різних регіонах по-своєму відзначали це [illegible] церковне свято, але кожен бажав вчасно кинути на воду кілька шкаралупин і сказати: «Пливіть, пливіть в рахманські краї...»

ТРАВЕНЬ

Май-розмай дощами нагадай.
Місяць травень хоч теплий, та голодний.
Травневий дощ, як з грибами борщ.
У травні пня вбери, то красним буде.

ПРАЧІ Б'ЮТЬ — ІВАНА ЧУТЬ

До повсякденних клопотів, пов'язаних з весняною сівбою та висаджуванням огородніх культур, додавалася ще одна важлива для жіноцтва робота — вибілювання полотна. Протягом осінньо-зимового і частково весняного сезонів невтомні жіночі руки обробляли лляну соломку та коноплі, микали мички, заготовляли прядиво й ткали полотно.

Традиційно одяг і речі громадського вжитку виготовляли лише з доморобного полотна. Це була нелегка праця, а тому матері і бабусі починали навчати дівчаток народного рукомесництва, ткацької справи ще з дитячого віку. В одній з давніх веснянок мовиться:

— Ой, весно, весно, весняночко,
Де ж твоя дочка-паняночка?
— Десь у садочку шиє сорочку,
Шовком та біллю вишиває,
Своєму миленькому пересилає:
— Надівай її щонеділеньки,
Згадуй мене щогодиноньки,
Шовком я її шила, біллю рубила,
Для свого милого, що любила.

У наведеному поетичному тексті не випадково є згадка про вишивання та рублення біллю. Для того щоб виріб — щойно виткане полотно — мав приємний зовнішній вигляд, його, як і подекуди пряжу, вибілювали на сонці. Процес цей відомий по всій Україні.

Виготовляли полотно переважно в лютому та березні, щоб до початку польових робіт впоратись з цією трудомісткою роботою. З настанням теплих сонячних днів — а це було переважно в травні — починали вибілювання. Найкращим днем для початку вважалося свято Івана Старопечерника, яке припадає на 2 травня.

Зранку господині виносили сувої полотна до річок та ставків, проводжуючи цю дію обрядовою піснею. Її свого часу записали Опанас та Федір Бодянські:

Ой білила дівчинонька біль, біль,
Да вкадився козаченько в двір, в двір:
— Одчиняй же, дівчинонько, сіни,
Трохи мене собаки не з'їли!
Ой, дівчинонько, вірная дружино,
Я без тебе, серденько, загину.
— Да хіба б же я да безбатьківна була,
Щоб я тобі загинути дала.
— Дівчинонько, вірная дружино,
Да подай, серце, у віконце сірмяжину.
Я без тебе, серденько, загину!
— Да хіба б же я да безбатьківна була,

Щоб я тобі загинути дала.
— Да куплю ж тобі да рогожу з рожзу —
Да таки тебе, серденько, не ізморожу.
Да куплю тобі да й ще ж нагаєчку,—
Щоб не забула мого звичаєчку.

Змочене водою полотно збивали прачами, розстеляли на траві, щоб його вибілювало сонце та вітер. Коли ж виріб просихав, його знову скроплювали водою. Цей процес тривав доти, доки тканина не ставала білою і м'якою; нерідко, залежно від погоди, сувої тримали на сонці протягом тижня і більше. Починати роботу годилося з пісні. Найпопулярнішою з них була така:

Через води — да й на слободи!
Там горять вогні да терновії,
Пала полум'я да червонеє,—
Там Катерина біль білила,
З тонкою біллю да й говорила:
— Ой, біле моя, да тонкая, біла!
Ой як піду я да за нелюба,
То я тебе, біле, в черні потчу;
Ой я тебе, біле, у будень зношу,
Ой я тебе, біле, шануватиму,
Да із печі горшки висуватиму.
Ой як піду ж я да за милого,
То я тебе, біле, у шовку потчу,
Ой я тебе, біле, в свято зношу.
Як же тебе, біле, шануватиму,
Ніколи з скрині не вийматиму.

У різних регіонах процес вибілювання полотна супроводжувався різноманітними обрядовими дійствами. Найвідоміший з них такий. На розісланий сувій клали спеціально випечений житній пиріг. Жінки ставали довкіл нього, промовляли різні наклички, в яких дякували весні, що посприяла вчасному завершенню роботи. Вони запрошували її посмакувати пиріжком, з надією, що у наступному році весна віддячить за це щедрим врожаєм льону та конопель.

Дівчата, які допомагали матерям, ставали в коло й співали веснянку:

— Весняночко-паняночко,
Де ти зимувала?
— У садочку на пеньочку
Пряла на сорочку.
А вороні оснують,
А сороки витчуть.
А білії лебеді
Ще побілять на воді,
А лугові пташки
Пошиють рубашки.

Вважалося, що Іван Старопечерник неодмінно мав принести тепло і парке сонце. Ось чому пасічники подейкували: «Погодуй тепло і парке сонце. Ось чому пасічники подейкували: «Погодуй бджолу до Івана, то вона нарядить тебе, як пана». А жінки казали: «Прачі б'ють — Івана чуть».

ДОЧЕКАВСЯ ЛУКИ: НІ ХЛІБА, НІ МУКИ

За церковним календарем 5 травня — день святого апостола Луки. В народі — принаймні в минулому столітті, як це стверджує П. Чубинський,— на Поділлі (Кременецький повіт) відзначали давнє, очевидно, дайбозьке свято «Ляля», або «Червона гірка». Смислове значення цих термінів, на жаль, залишилося нез'ясованим.

Одразу по обіді на сільській леваді збиралися хороводи. Вибравши найсимпатичнішу дівчину, прикрашали їй шию, руки, ноги й талію всілякою зеленню, на голову одягали вінок із свіжих квітів й урочисто всаджували на «трон», зроблений з кількох пліток свіжого дерну, покладених одна на одну. Поруч ставили глечик з молоком, сир, масло та інші молочні продукти. До ніг «Ляді» кожна присутня дівчина клала свіжосплетений віночок.

Дівчата водили довкола «Лялі» хороводи і співали пісень. Переважно це були веснянки:

А в правую середу, середу,
Пасла дівка череду, череду.
Та загубила корову, корову,
Та запалила діброву, діброву.
Та дібровонька палає, палає,
Дівка корови шукає, шукає.
Та цебром воду носила, носила,
Та дібровоньку гасила, гасила.
Та кілько в цебрі водиці, водиці,
Стільки хлопцям правдиці, правдиці.
Та скільки в небі зірочок, зірочок,
Стілько хлопцям дівочок, дівочок.

Після цього «Ляля» причащала подруг їством, що стояло поряд, кидала присутнім по віночку. Юнки ловили їх на льоту і берегли вдома до наступної весни.

Ф. Вовк до згаданого вище обряду додає і таку деталь. У деяких місцевостях дівчата несли віночки не додому, а йшли до річки і, прикріпивши до них запалені свічки, пускали за водою. Цей сюжет тісно перегукується з купалівським; крім того, обряд прибирання «Лялі» перегукується з давніми дохристиянськими дійствами, що збереглися на Поліссі в окремих селах і дотепер — «водіння Куста» та «водіння Тополі».

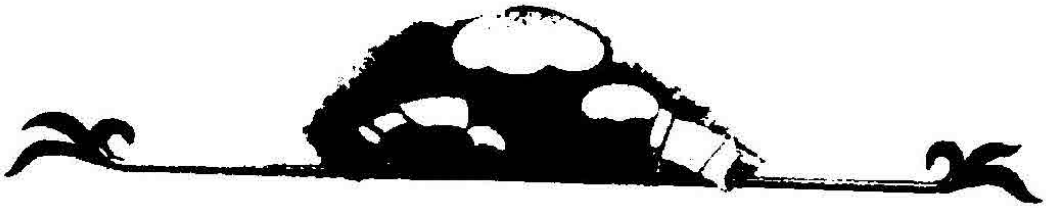
Як уже зазначалось, нині важко пояснити символіку цього подільського обряду. Очевидно, колись це були особливі боги — Лель та Ляля — покровителі родинного життя. Християнство витіснило їх апостолом Лукою. Такі факти — явище не поодиноке. Може, тому в народі й не збереглись, окрім обряду «Лялі», якісь інші поетичні дійства. Як би там не було, але з церковнослов'янським Лукою не пов'язано будь-яких обрядодій. Але і на це свято народ відгукнув[ся] дотепними приказками:

Сьогодні в нас Луки — ані хліба, ані муки.

Багач, що не має на Луки ні хліба, ні муки.

До весняного Луки нема хліба й муки, а прийшов осінній Лука — з'явились хліб і мука.

Наведені вище афоризми яскраво відбивають той період, коли в селян уже вичерпувалися припаси. Один з них нагадував господарям, що незабаром прийде день, коли доведеться затягнути пасок до нового врожаю: «Дочекалися Луки: ні хліба, ні муки». Але з дня святого Луки вже можна було садити цибулю.

ЮРІЄВА РОСА КРАЩА ОД ВІВСА

Святковий календар увібрав безліч імен. Проте одне з них чи не найшановаиіше. Мова йде про свято великомученика і побідоносця Юрія (Георгія, Юрая, Урая, Рая, Ір'я, Єгорія), що припадає на 6 травня. Щоправда, крім весняного («теплого»), є ще й зимовий («холодний») Юрій (9 грудня), що відбилося у влучних прислів'ях: «У кожному році два Юр'ї і обидва дурні: один голодний, а другий холодний», «Треба добре дбати, щоб не купувати: сіно до одного Юрія, а хліб до другого Юрія».

Весняний Юрій вважався захисником і покровителем землеробства (йому відводилась особлива роль «заорювача полів»), оберігачем полів та врожаю, бджіл і медоносів, опікуном свійських та диких тварин, зокрема вовків, стояв на чатах усіх ловців, вершників, вояків. Святий Юрій був патроном молодих жінок і дівчат, які вважали: якщо йому молитися, то він неодмінно зробить подружнє життя щасливим.

Одне слово, святий Юрій — воістину благочестива особа в народних віруваннях. Крім того, він «наче Син Божий і воротар відкриває небо і спускає дощ та росу на землю», а тому з цього дня весна остаточно править на землі.

Свято «теплого» Юрія відоме в багатьох народів. До нас, як прийнято вважати, воно прийшло з Греції в IV—V століттях. Переказ засвідчує, що перський цар Дадіян протягом семи років мучив Юрія (це ім'я грецькою мовою означало «хлібороб»). Він тричі вмирав і воскресав. Учетверте йому відтяли (усікли) мечем голову. За таку наругу Господь покарав його мучителів наглою смертю. Цей сюжет був дуже популярним у французьких та німецьких поетів.

Натомість існує й інша християнська легенда. Юний рицар за йменням Юрій врятував у лівійських степах невинну дівчину, яку язичники принесли в жертву триголовому драконові. Сміливець вбиває його і зберігає життя дівчині. В іншому сюжеті мовиться, що цар для порятунку своєї землі від спустошення приносить змієві на поїдання свою дочку. Раптом з'являється молодий вояк

Юрій і утихомирює хрестом ненажерця. Тим часом царівна, за наказом свого захисника, прив'язує змія до пояса і веде в місто. Однак на церковних іконах святий великомученик Юрій здебільшого зображується юним лицарем на коні, який убиває триголового дракона.

У дайбожичів володарем сонця та покровителем хліборобства й тваринництва був бог Усіня. В одній із стародавніх пісень мовиться:

Сьогодні ввечері, сьогодні ввечері,
Поведемо, брати, коней на нічне,
Принесемо Усіню жертву —
Сотню яєць.

Я зарізав півня для Усіня,
Півень має дев'ять гребенів.
Нехай росте жито, росте ячмінь,
Щоб коні були ситі...

Вочевидь риси, які були характерні Усіню (в нас цю роль виконували, либонь, Ярило та «скотій бог» Велес) згодом були «передані» Юрію. Слова пісні «поведемо, брати, коней на нічне» підтверджують наше припущення, оскільки саме на Юрія вперше вигонили на нічний випас коней, беручи з собою яйця, щоб приготувати обрядову яєшню. Цілу ніч на вигоні палили багаття і не спали, «щоб вовки не загризли лошат». Пастухи розповідали один одному забавні історії та легенди. Одна з таких побутувала і на Слобожанщині.

«Якось їхав чумак степом, дивиться, а навпроти біжить вовк і в зубах несе гуску. Чумак ударом батога відбив птаху. Проїхавши ще трохи, він розпряг воли, пустив їх пастися, а сам оскуб гуску та заповзявся варити куліш. Доки він кипів, мандрівник вирішив полагодити мажу. Раптом щось як загуде коло нього,— він оглянувсь, аж де не взявся мисливець на білому коні й собачні біля нього сила-силенна; коли ж придивився уважніше — не пси то, а вовки. Оточили мисливця колом, а той, що на білому коні, й каже:

— Ага, меткий який, вже й кашу варить, знацця їсти захотів. Навіщо ти в мого хорта їжу відняв?

Чоловік почав сяк-так виправдовуватися, на що незнайомець відповів:

— Ти хоч знаєш, хто я такий? Я — святий Юрій, а це мої хорти. Теперечки, якщо хочеш жити на цьому світі, то налигай свого кращого вола, прив'яжи його ось тут, до дерева, а сам тікай геть!

Чумак так і зробив, і тільки-но прив'язав вола, а сам відбіг, як де не взялася тьма-тьменна вовків, і розметали вола».

За звичаєвим правом, до Юрія можна було вільно випасати тварин у будь-якому місці, але з його приходом заборонялося робити це на сінокосах й озимині. З цього приводу казали: «До Юрія в жита і травах б'ють тільки дурня, а після Юрія наб'ють і умного». У перший день свята споряджали початковий вигін домашньої худоби на постійний випас. Робили це вельми урочисто. На юріеву росу, яка вважалася особливо корисною, корів вигоняли до сходу сонця свяченою вербовою галузкою, «щоб святковий Юрій оберігав худобу». Для цього годилося помолитися:

Юрію святий! Пускаєш нори-пренори,
Луги, береги, керниці-теплиці —
Тепер спусти нам таку манну-сметану,
Ладне молоко, густий сир, і жовте масло!
Тьху, тьху, тьху, зчілай,
Манну не віднімай!

У цей день дорослі люди говіли. Не мав права їсти й пастух, доки не вижене череду на пасовище. Для нього кожна господиня готували ситну (яйця, масло, сир, сало, ковбаси) їжу, загортала її в новий рушник чи в свіжу полотнину. Доки худоба йшла в поле жінки нашіптували молитву:

Гоню я, Господи, скотину на луки,
Вручая, Господи, тобі в руки.
Святий Отче Спас,
Щоб ти мою скотину пас;
Святий Миколай, додому навертай;
Святий Отче Ягорій, собак припинай,
І лихих лиходіїв, що з бистрими очима,
І лихих слів не вимовляли,—
Зав'яжи їм, Господи, рот на весь год
Білими хустками.
Дай, Господи,
Час добрий, на всякий час, на всяке врем'я!

У цей час вдаряли церковні дзвони, і батюшка з процесією теж прямували на пасовисько, «щоб благословити молитвою на сезонне неушкодження худібки од звіра».

Тут же, на вигоні, стояв застелений білою скатертиною стіл, поряд з ним — двоє відер з водою; на ряднині, простеленій долі, господарі складали дарунки пастухові. Після молитовного обходу череди присутні обливали водою попа в ризах та пастухів — «на дощ, на очищення, на розродження і щастя».

Дійств, пов'язаних з вигоном худоби в поле, було безліч. Наприклад, перед тим як вигнати корову з обійстя, стелили їй під ноги червону крайку. Якщо вона не зачіпала її ногами, то на увесь сезон убезпечувала себе від хвороб і нападів вовків, а як зачіпала — «обов'язково нападуть трясці й звірі». Дехто перегонив тварин через замкнутий замок, тоді «ні звір, ні дурне око не одніме корови».

У лісостеповій зоні, коли вперше виганяли худобу, брали кілька глечиків з вушками, протягували між ними ланцюг і замикали колодкою; якщо тварина переступить через посуд, «то її не зачепить ні звір дикий, ні злодій». У північних районах Полісся корів на юрієву росу проганяли через розстелений вовною догори кожух, на який ще клали кілька крашанок, збережених од Великодня, а на Лівобережжі — через дві тліючі головешки і обкурювали при цьому їх сухим святоянським зіллям.

На Закарпатті, коли пастух уперше вигонив худобу в поле, його мати спиралася йому на плечі, «щоб корови й телиці цього року побігали». Деякі жінки виходили за село і просили в чужих попасичів хліба для своїх корів, аби в них було багато молока. Випасали череду лише тоді, як сонце геть підіб'ється, «щоб зранця відьма не зашкодила їм».

Чимало обрядів, пов'язаних із вигоном домашньої худоби на Юрія, зафіксовано в Карпатах. Це цілком істотно, адже для горян тваринництво було основою господарювання. У кожному селі жінки плели до цієї нагоди віночки з живих квітів і вішали їх на роги коровам як священний оберіг від хижаків. Цей обряд супроводжували піснями — так званими латканками. Щоб захистити тварин од чародійниць, газди робили дерев'яне колесо, обкручували його сіном, підпалювали і котили по подвір'ю. Хвіртки й ворота обкладали дерном, в який затикали вербові галузки, «щоб відьма корів не доїла».

Напередодні Юрія гуцули розводили багаття (куриво, курище, «Юрика палити») з глоду та сміття, перегонили через нього худобу, приказуючи:

— Дай, Боже, аби тільки було маржини, кілько має бути тут попелу із цього курища!

Потім золу розтрушували на сінокосах та посівах, а худобі давали їжу із дванадцяти компонентів. Усе це мало убезпечити корів од злих очей, чудодійників, хвороб і принести добрий приплід. Щоб молоко було жирним та густим, удосвіта на Юрія корівок підгодовували спеціальними квітками (юрочками) із сіллю.

Деінде увечері стелили в хлівах терновики, на яких спочивали тварини, чи ставили борони, посипавши їх попелом від юріївського вогнища, а вим'я натирали часником або цибулею. Обійстя прикрашали галузками берези та глоду.

Але, здається, найцікавіше проходили такі обряди в бойків. Вони вигонили тварин у поле якнайпізніше, «щоб молоко не відібрала нечестивиця»; вважалось, що вдосвіта на випасах ходять відьми. Проти них підпасичі плели в полі віночки з лотаю і перед тим як гнати череду додому, надівали їх на роги коровам й співали:

Пасла коровиця, пасла,
Відерко каші принесла.
Вийся, віночку, гладко,
Ой вийся й увивайся.
На Красечку придайся.
Пасла Красечка, пасла,
Відерко каші несла.

Загалом у всьому регіоні й дотепер збереглося чимало пісень-латканок, які виконуються лише на Юрія. Їх співали не тільки в полі, а й коли гнали череду селом. Щоб оповістити господарів, що тварини гарно напасені, приспівували:

Повна корова, повна,
На ній шовкова вовна.
Шовкову траву пасе,
Повно молока несе.
Ой два збанки сметанки —
Пастушкам на снідanки,
А йден збаночок сира —
Аби здорова була!

Каша, кашка (діал.) — щойно видоєне молоко.
Красечка — ласкава назва корови.

Закінчивши роботу, сільські пастушки збиралися в гурт й співали величальну латканку, в якій сповіщали, що їхній сезон уже розпочався:

Звеселіло подвір'я
Прийшло зелене Ір'я.
Вівчарі, й уставайте
Та хліб у торби крайте.
Та хліб у торби крайте.
Трумбети забирайте.
Звеселіли вершечки,
Будуть пасти овечки.

Цікавими були обряди і на Поділлі. Увечері напередодні Юрія копали мурову або кицьки (квадратні плитки дерну), втикали в них гілочки від слив чи інших фруктових дерев і ставили на верхівки стовпів біля воріт, а подвір'я обсипали маком, посвяченим на Великдень, «щоб відьми не доїли вночі корів». Вважалося, що в цей день людинопотворниці збігаються на свою раду «до границі» — межі між селами,— а вночі йдуть з дійницями на толоку, розмахують ними і нашіптують заклинання. Коли вони повертаються додому, їхні відра вже повні чужого молока.

Мешканці Подніпров'я на Юрія запалювали свічки перед іконами покровителя тварин, «щоб він доглядав за вівцями й телицями». Дехто навіть не вигонив у цей день скотину, бо «Святий Юр звіра пасе», а «що у вовка на зубах, то Юрій дав». Пастухи, що зголосилися на сезон доглядати череди, не голились протягом усього часу.

Зі святим Юрієм пов'язаний ще один обряд, який раніше був поширений в усій Україні, а тепер зустрічається лише у деяких селах Прикарпаття і Карпат. У пообідню священик з півчою та мирянами робили хресний хід на поля. На обочині поля, засіяного озиминою, возводили престол і фігуру — хрест з розп'яттям. Священик читав молитву «на щедрий врожай та рясні дощі», виголошував проповідь, а потім обходив поле, скроплював його водою (дехто запрошував його і на своє власне поле). Після обходу всі сідали за святковий стіл, де обов'язково мали бути великодні крашанки та калачі, обідати. Недоїдки й шкаралупи закопували на межі, «щоб польові душі оберігали збіжжя». Під час обрядової трапези виголошували тости:

— Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю!
— Роди, Боже, на всякого долю: бідного й багатого!
— Дай, Боже, нам урожаю!

По закінченні обряду присутні чоловіки з жінками, хлопці з дівчатами та діти, взявшись за руки навхрест, хиталися в різні боки, «щоб добре родило жито, а юрієва роса давала силу», наспівуючи давню колядку:

Святий Юрій по межах ходить,
По межах ходить да жито родить.
Із єдиного колосочка да буде жита бочка!
Христос воскрес, святий Юрій Син Божий!

Вважалось, як у цей час проспіває будь-яка птаха чи здалеку долине грім,— «то лиха вістка».

Проти цих походів непримиренно виступав релігійний аскет І. Вишенський, закликаючи знищити цей «праздник диявольський на поле ізшедших сатані офіру танцями і скоками чинити».

Подібні обряди відомі й іншим народам. Скажімо, весняні обходи в кінці квітня та на початку травня влаштовували і стародавні римляни, щоб у такий спосіб убезпечити врожай од всіляких хвороб та «кашки».

У регіонах, де не були поширеними хресні ходи, кілька родин разом організовували обіди в полі. Найцікавіше це проходило на Волині. Перед обідом або опісля молоді чоловіки та парубки їздили верхи на конях, удаючи, що то святий Юрій «об'їжджає білого богатирського коня», оглядаючи поля та посіви. На Галичині з цієї нагоди пастухи в обід варили в полі молочну кашу і смажили яєшню, а на Поліссі жінки дарували відпасувачам пироги з маслом, яйця й молоко, «щоб пообідати в полі».

З цим святим пов'язаний ще один обряд. Якщо весна була пізньою, то з цього дня починали оранку в удів, сиріт та немічних людей.

Чимало легенд, переказів та повір'їв пов'язано з юрієвою росою. У деяких джерелах про дохристиянські вірування згадується загадкове ім'я Урая, котрий «спускає на землю весняні роси». Можливо, наші пращури пов'язували з ним і покровительство «божого дощу» — як називають у народі ранкові роси. Одне з таких свідчень — народну пісню — записав на Волині П. Чубинський:

Та Урай матку кличе:
— Та подай, матко, ключа
Одімкнути небо,
Випустити росу,
Дівоцьку красу.
Та дівоцька краса,
Як літня роса:
У меду потопає,
В вині вириває.
Та Урай матку кличе:
— Та подай, матко, ключа,
Одімкнути небо,
Випустити росу,
Парубоцьку красу.
Парубоцька краса,
Як зимня роса:
В смолі потопає,
В дьогтю вириває.

Справді-бо: віддавна на всьому терені України юрієву росу вважали цілющою не тільки для худоби, а й для людей. Батьки змушували дітей ходити по росі босоніж, «щоб не нападали парші та не боліли ноги»; дівчата вмивали нею обличчя, «аби красивим та рум'яним було». Господарі стежили за кіньми: якщо кінь не качався в росі — це було ознакою його старіння чи хвороби. З цього приводу навіть казали: «Коли кінь у росу — ти його в шлею, а коли без роси — фельдшера проси», бо «На Юрія роса — не треба коням вівса». Стосовно корів говорили: «Хочеш масла — треба, щоб корова з росою паслась», тому череду вигоняли пастись якомога раніше, доки на травах не висохли густі роси.

Давній обряд «збирання роси», що побутував на Поліссі, також тісно пов'язаний з народними віруваннями. У деяких глибинних селах він зберігався аж до середини 70-х років. Один з його варіантів я нещодавно записав на Рівненщині.

Кілька сусідніх родин заздалегідь домовлялися про збирання роси на Юрія. Зодягшись по-святковому, прихопивши їжу, до сходу сонця збиралися в одній із осель. Як тільки прокидався досвіт, господиня говорила:

— Пора вже йти, бо сонце дає відтінки!

У поле йшли попарно — чоловік і жінка, хлопчик і дівчинка. Дорогою не розмовляли, а коли траплялися зустрічні, то віталися з ними лише кивком голови.

На межі городів розстеляли білі скатертини, виставляли сніданок, а господар, прилаштувавши на рушникові хліб-сіль, запрошував присутніх тричі обійти ниву. Після цього батьки долонями збирали з озимини в пляшечки росу, якою при потребі змащували рани і кропили дітей, лікували очі. Потім всі роззувалися, ходили босоніж полем, оббризкували один одного росою і нарешті вмивалися нею, приказуючи:

— З роси вам!

Як тільки сходило сонце, сідали снідати. Залишки їжі з собою не брали, а закопували на межі. Як роса трохи спадала, діти качалися врунами в усі боки, приповідкуючи:

— Хай густим і повнозерним вродить жито і пшениця!

Юрій багатий не тільки на обряди, а й на численні прислів'я та приказки, народні прикмети та завбачення погоди.

Святий Юрій корів запасає, а Миколай — коней.

І в дурня стане сіна до Юрія, а в розумного — до Миколи.

На святого Єгорія пливуть люди до моря.

Сіно до Юрка, а хліб до Ілька (2 серпня).

З Юрі- хороводи, а з Дмитрія (8 листопада) вечорниці.

Коли на Юру дощ і грім, то буде радість людям всім.

На святого Юра висохне баюра.

На Юрія сіна коню зкинь та вила викинь.

Що перед Юрієм виросте, то після Якова (13 травня) висохне.

Юрій з теплом, а Микола (22 травня) з кормом.

Юрій з водою, а Микола з травою.

Якщо піде дощ на Юрія, то буде хліб і в дурня.

Закує зозуля до цього дня — на поганий рік.

На Юрія мороз — уродиться овес.

Якщо на Юрія ворона в житі сховається, то буде врожайне лі-
то, а коли воно горобцю по коліна — на лихе.

На Юрія починав співати соловей.

На Юрія посади редьку, то вроде як кулак.

Отже, святий Юрій, відімкнувши ключами небо, остаточно пе-
редавав їх весні, щоб та добре зросила землю.

НА БОРИСА І ГЛІБА НАЙПІЗНІША СІВБА

Народний агрокалендар, який пройшов перевірку сторіччями, чітко визначав періоди сівби тих чи інших культур. Скажімо, посів озимини годилося завершити до Семена (14 вересня). Кожний окремий вид ярини мав свої строки сівби. Морозостійкі культури можна було висівати досить рано — тільки-но розмерзалася земля. Насамперед це стосувалося ячменю. Пригадуєте відоме прислів'я: «Топчи мене у грязь — будеш як князь, кидай мене у болото, буду, як золото, сій мене у холод, то не знатимеш, що таке голод». На Поділлі вважали, якщо огірки посіяти на Івана Довгого (21 травня), то вони будуть великими; капусту висаджували на Івана Головатого (7 червня), льон — на Олену Льоносійку (3 червня), гречку після Миколи (22 травня) на Лукерію Гречкосійку (26 травня); «До Миколи не сій гречки і не стрижи овечки», однак просо сіяли до Миколи: «Якщо не посіяв проса до Миколи, то не сій ніколи».

Як бачимо, для кожного зела були свої строки посіву. Одначе з ярими колосковими намагалися впоратися до дня благовірних князів Бориса і Гліба (Борисів день), що припадає на 15 травня. Про того, хто не впорався у ці строки, казали кепкуючи: «Який з нього хазяїн, коли він на Бориса-Гліба сподівається хліба».

Борисів день у народі називали ще й солов'їним.

Співає соловейко усю ніч — на гарний сонячний день.
Багато хрущів — урожай на просо.

Відзначали це свято й торгівці, називаючи його поміж собою «баришднем». У цей день кожен з них за будь-яку ціну намагався збути свій товар, «щоб увесь рік добре торгувалось». Але найбільше Борисового дня пильнували хлібороби. Хоч і мовиться, що «Борис і Гліб сіють хліб», проте всі добре пам'ятали, що «На Бориса і Гліба найпізніша сівба».

ДО МИКОЛИ НЕ СІЙ ГРЕЧКИ І НЕ СТРИЖИ ОВЕЧКИ

Обізнані з народною обрядовістю знають, що в річному календарі є по два й більше однойменних празників, пов'язаних з одним і тим же святим. Це стосується й Миколи Чудотворця. Одне з прислів'їв з цього приводу мовить: «У кожнім році два Миколи: на першого (весняного — 22 травня) Миколи не буває холодно ніко-

ли, а на другого (зимового — 19 грудня) не буває тепла ніколи» чи «Два Миколи: один з травою, а другий з морозом».

Найпишніше святкували Миколая взимку. Весняне ж свято приурочене до дня перенесення мощей Чудотворця з Лікії до італійського міста Бар. З цієї нагоди папа Урбан II в XI сторіччі і узгодив обрядову відзнаку. Тому весняного Миколая святкують переважно в західноукраїнських землях. Деякі обряди побутували й на Півдні України, оскільки Микола Чудотворець був покровителем і оберігачем мореплавців. Відомо, що козаки перед морською мандрівкою справляли молебень Богородиці та Миколі Угоднику, щоб вони «оберігали їх на морі і на воді». Чорноморські мо ряки вірували, що їх супроводжують «два невидимих Миколаї — морський, що управляє кораблями, і мокрий — володар водних видноkраїв».

Така популяризація Миколи Чудотворця завдячує печерському ченцю Єфрему, який, обіймаючи посаду митрополита переяславського, в XI сторіччі увів до церковного календаря це свято. Йому також приписують авторство «Чуда Св. Миколая».

До речі, будівництво першого шпиталю, то також його заслуга.

Про те, як Миколая святкували наші пращури, майже нічого не відомо. До нас дійшли лише окремі фрагменти свідчень, з яких довідуємось, що спочатку збирали так звану нікольщину — своєрідний ритуальний обід. Досьогодні збереглася лише поговірка: «Понаставляли тих мисок, як на нікольщині». Очевидно, це було давнє, дохристиянське дійство, пов'язане з дайбозьким Велесом — богом тваринництва. На це наштовхує той факт, що у цей день відбувається перший вигін коней на пасовиська, «бо ярий Микола — опікун коней і свято конюхів». З цієї нагоди коней виводили на сільські майдани, де піп робив спеціальну відправу, скроплював їх водою. Після цього вершники виїздили у поле і вчиняли скачки, «щоб нечиста сила коней не мучила».

Цікаво відзначити, що на Бойківщині ярий Микола є покровителем і корів. Відомий вчений Г. Дем'ян в 1979 році зафіксував побутуюче дійство в селі Довгому Дрогобицького району на Львівщині: «На ярого Миколу у нас піст,— розповіла одна інформаторка.— А чому піст? Задля худоби, щоб не боліла. Бо шануємо ярого Миколу. Всьо на пісно вариться. То веснов. То єден день посту, бо то від худоби — той ярий Микола. Він худобу боронить.

Заховують го так, що ні жадних забав. І пісно їдят, а хтось постит цівком. І жадних забав, жадних музик у той день — ні. То на збереження худоби, щоб вона не хворіла, щоби звіри на ню не нападали. Всьо, щоби не було якесь горе межев худобов».

Інша інформаторка додала: «У нас ярого Миколу вважают, що він є від худоби. Постят у цей день, молоко не їдят. Але як поїдят, то кажут:

— Слава тобі, Господи, за твою ласку і тобі, Миколо, вбись почистив усю людську худібку й нашу.

До ярого Миколи, то щи можна сіяти овес, всіляку яру сівбу. А після нього вже щось — так нє».

Але найпишніше відзначали ярого Миколу гуцули. Ще й дотепер зберігся давній обряд — полонинський хід — перегін худоби на високогір'я. До нього горяни готувалися, як до великого свята. Зранку святково вдягнені люди вигонили корів до сільської левади. Попереду, як правило, йшов «депутат», себто голова пастухів

і два його помічники з трембітами. За ними — стадо, а потім дорослі й діти. На околиці села жінки й діти поверталися додому, а чоловіки супроводжували худобу аж до пасовиськ, що були за кілька десятків кілометрів у горах.

На полонині старший чабан кресалом розпалював «живий вогонь», який мав горіти до кінця пастушого сезону, тобто до глибокої осені, коли полонинський хід повернеться на зиму по домівках. Потім робилась контрольна дійка, аби визначити кількість надоїв молока. Тягловий скот перебував на випасі до початку жнив, корови — до середини чи кінця вересня, а вівці випасались аж до жовтня — листопада.

З весняним Миколою не пов'язано будь-яких обрядових пісень. Щоправда, М. Максимович записав одну колядку:

Сидить Миколай
В кінці престола,
Голову схилив,
Слізоньку вронив:
А із тої сльози
Дунай розлився.

Про ярого Миколу в народі побутувало чимало прислів'їв.

Держи сіно до Миколи — не побоїшся зими ніколи.

До Миколи не буде літа ніколи.

До весняного Миколи не можна купатися ніколи.

Прийшов Миколай — коней випасай.

До Миколи нема добра ніколи.

Як не вбачиш до Миколи колосу, то буде плачу й голосу.

Не хвались на Юрія посівом, а хвались на Миколи травою.

Після Миколи не пускай на сіножать коней ніколи.

Від Миколи до літа дванадцять приморозків.

Але хоч і казали, що з Миколиного дня «тепло на землю спустилося», проте батьки забороняли дітям купатися, «бо з чоловіка верба виросте», тобто можна простудитися й померти, і на могилі поставлять вербовий хрест. До святого Чудотворця ніхто також не ризикував сіяти гречку і стригти вівці. Про це нагадує й відоме прислів'я: «До Миколи не сій гречки і не стрижи овечки».

ЗІЛОТ СИМОН ОРЕ, А СПАСИТЕЛЬ СІЄ

В арсеналі наших пращурів було безліч рецептів від різноманітних недугів, які за допомогою лікарських трав і магії слова успішно виліковувались. Адже як говорять літні люди, будь-яка рослина «має зцілюючу силу, але про це не кожному дано знати».

На їхню думку, такою властивістю наділені лише «богоугодні люди» — травники й знахарі. Щоправда, до них не завжди було гарне ставлення. За нашого часу традиційних травознавців постійно переслідували не тільки офіційна влада, а й медики-професіонали, приписуючи їм шарлатанство. Не менш «шляхетними» методами переслідувало їх і християнство. Спершу греки, що приїздили до нас канонізувати нову віру, а згодом і Володимир Великий суворо забороняли «зелінничьствовати», себто лікувати травами. На думку ревнивих проповідників християнства, убезпечитись від всіляких хвороб можна було лише за допомогою молитов.

Та як би там не було, люди, навіть усупереч суворим канонам, не зраджували народній медицині. Набуті знання травознавці передавали у спадок, зберігаючи в суворій таємниці їх рецептуру. Існує навіть повір'я, якщо ворожбит не встиг цього зробити, то приречений на тяжку й мученицьку смерть.

Під час експедиційних виїздів я стикався з багатьма випадками, коли знахарі відмовлялися дати мені не тільки тексти примовлянь, нашіптувань, а й рецептуру настоїв лікарських трав, посилаючись на те, що передати ці знання можна лише найближчій людині, «котра продовжить справу і робитиме тільки добро». Однак серед них траплялись і доброзичливці, які залюбки ділилися своїм досвідом. Особливо цікавими і поетичними були оповідки про заготівлю цілющого зела. Традиційно його збирають в окремі чітко визначені дні й навіть години. Один з таких — день святого апостола Симона Зілоти — Симонове зело (зило), що припадає на 23 травня.

В українській міфології, щоправда, є кілька свят, котрі так чи інакше пов'язані з цілющими травами. Це свята Юрія, Миколи, Онуфрія Великого, Купала тощо. Але серед них особливо виділяється Симон Зілота — саме цього дня всі травники вирушали на заготівлю лікарських рослин.

Свято це має чимало загадок. Одна з них — чому святий апостол Зілота прислужився для збирання зела, адже церква завжди виступала проти травознавства? Це наштовхує на думку, що традиція зародилась іще в дохристиянські часи. Очевидно, у дайбожичів, що сповідували культ богів-покровителів, був окремий опікун зела, як, скажімо, Онуфрій — опікун квітів. З цього приводу відомий дослідник традиційної звичаєвості О. Воропай зауважував, що наші пращури могли мати, а ми додамо: і мали! — свого бога квітів і трав, який з прийняттям християнства замінився Симоном Зілотою. Подібні факти заміни дайбозьких богів християнськими святами — загальновідомі. Не останню роль тут відігравала й етимологія слова: незрозуміле чуже ім'я Зілот могло асоціюватися в народній уяві зі словами «зілля» і «золото», а звідси — цілющі трави й скарби, бо ж у цей день не тільки збирають зілля, а й шукають скарби.

Це підтверджує цікавий обряд, описаний у 20-х роках у селі Попівцях на Звенигородщині етнографом Софією Терещенко, яка пізніше була репресована і загинула в сталінських таборах. Дійство це називалось «Симоном».

Заздалегідь домовившись, літні жінки та молодиці збиралися в однієї з удів, щоб урочисто відзначати «Симона». Увечері до неї зносили курей, яйця, масло і сало. Раником, повернувшись з лісу, де збирали лікарські рослини, йшли допомагати господині готувати

ти обрядовий обід. Власниця оселі, зустрічаючи гостей, наспівувала:

На шавлію окріп грію,
На тою — не буду.
Розсердила чор'зна кого,
Просити не буду.

Крім страви варили у воді й принесене зілля, зливаючи його в бодню — велику дерев'яну діжку. Коли ж вона наповнювалася, на стіл клали хліб і накривали його рушником — «для Симона». Натомість вибирали з-поміж себе вдовицю — «Симониху». Роздягнувшись, вона залазила в діжу, а інші жінки під супровід пісень обливали її водою. Після такої купелі «Симониху» витирали рушником, починаючи з рук. Потім по черзі купалися у діжці інші учасниці дійства.

Закінчивши миття, усі йшли в сад, де розкладали наготовлені страви, ставили горілку, обідали й співали. Як бачимо, це дійство не має нічого спільного з християнською релігією. Скоріше це відгомін давнини, пов'язаний, як слушно зауважував О. Воропай, з існуванням весняного або рослинного культу богів у слов'ян. Шанобливе ставлення до «Симона» — засвідчує високий ранг давнього божества, який мав би забезпечити цілющі властивості зела.

Цікавими були й обряди збирання трав. Їх годилося заготовляти ще до сходу сонця, коли не впала роса. Жінки йшли до потаємних місць, «де півня не чути і куди не доноситься собачий гавкіт». Відшукавши потрібну рослинку, ставали обличчям на схід, хрестились і, помолившись, поверталися на захід. Зриваючи чи викопуючи її, нашіптували:

Трава-травиця, красна дівиця,
Не я тебе садила, не я й поливала:
Господь тебе садив,
Господь і поливав —
Всякому християнину на поміч давав!

Щоправда, у кожному регіоні були свої звичаї і обряди заготівлі лікарських рослин. Але об'єднувало їх те, що при збиранні зела годилося бути чистим, у свіжій і чистій білизні й одязі. В одних випадках трави зривали голіруч, в інших — лише за допомогою ганчірки, «щоби не сполохати цілющого духу». До кожного зела приказували:

— Пресвята діва Марія ходила по святій горі, зіллячко копала, Симона Зілота споминала: «Стань на поміч нам!»

На Полтавщині жінки під час заготівлі трав роздягалися догола, бо «як нарвеш в одежі, то не буде помагати од всякої хвороби».

На Київщині, за свідченнями дослідника М. Гайдая, молодиці брали з собою на заготівлю цілющих рослин чимало їства — млинці, сало, вареники,— і, коли закінчували роботу, сідали всі разом обідать, випивали, співали, після чого перекидалися і розбивали тарілки, «щоб порожніми додому не нести». У іншій місцевості на Зілота жінки збиралися до товаришки, смажили яєшню, свіжу рибу, варили вареники, набирали ряжанки, складали все у кошики і гуртом йшли до лісу. Там рвали ромашку, цвіт «брата й сестри», п'ятилисник, материнку, після чого сідали колом й спо-

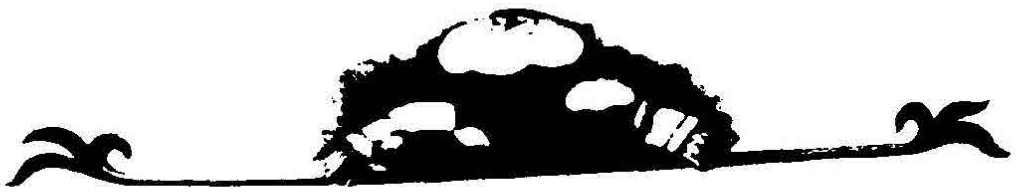
чатку пирскали зілля горілкою, «щоб зілля мало силу», а потім трапезували, співали й приказували різноманітні приказки.

Під час обрядів, пов'язаних зі збором лікарських трав на Симона, були й свої іменні тексти пісень:

Копай, мати, зілля, а з-під зілля коріння,
Полощи на річці та мочи й у горілці.—
Мочи й у горілці та клади на торілці,
Та клади на торілці, та давай своїй дівці.
А я дівці нараю:
— Піди, дівко, до гаю,
Шукай зілля-розмаю.
Гей-гей, ох-хо-хо,—
Шукай зілля-розмаю!
Ще й до гаю не дійшла,
Розмай-зіллячко знайшла,—
Гей-гей, ох-хо-хо,—
Розмай-зіллячко знайшла!

У цей день господині годували своїх корів жовтими квітками, «щоб масло було жовтим». Його спеціально тримали для лікування дітей. Щоб молоко швидше перетворювалося на сметану і сир, вим'я корові змивали спеціальним відваром з трав. Вірили також, якщо на Зілоту з'являлася хмара, потрібно викинути з хати коцюбу, лопату й помело, «аби грім не влучив в оселю». На Півдні України жінки із зібраних трав робили в коритах купелі, залазили туди в одязі. Після таких ванн частувалися й співали обрядових пісень.

Як бачимо, свято Симона Зілоти безпосередньо пов'язане з цілющими травами. Тому хочу завершити оповідку ще однією примовкою, якою благословляли природних оберігачів людського здоров'я — лікарські рослини: «Зілот Симон оре, а Спаситель сіє — нехай приймається, а я зілля нарву — хай помагається!»

МОКІЙ ЧЕРВОНИЙ — ЛІТО ГРОЗОВЕ

Селянина завше цікавила літня погода. Від того, якою вона має бути, значною мірою залежала доля врожаю: посуха викликала недорід, а часті дощі чи град — вимокання й побиття збіжжя. Ось чому протягом зими й весни люди уважно стежили за природою. Прогностичними переважно вважалися великі свята — Різдво, старий Новий рік, Водохреща, Великодні празники тощо. Не було винятком і невеличке святце — день святого Мокія — 24 травня. Майже на всьому терені України по ньому завбачували, якою буде погода влітку. Якщо в цей день йтиме дощ, то чекай мокрих жнив: «Мокіїв день мокрий — все літо буде мокрим», «Якщо на Мокія впаде дощ, то буде сорок днів падать». Це ж віщує і туманний день.

У народі Мокія вважали ще й «царем граду». Оскільки цей святий християнського походження, є всі підстави вважати, що у давнину дайбожичі мали свого покровителя на землі, намісника верховного бога блискавок та грому Перуна. На сьогодні, на жаль, немає точних даних, хто це був, але незаперечне одне — дохристиянські вірування не могли обійтися без «наглядача за громом». Очевидно, в процесі дуалізму давній бог-градобій загубив свою первісну назву і прибрав християнізоване ім'я, що співзвучне з природним явищем (Мокій — мокрий).

Градобій завжди приносив лихо селянам. З цього приводу люди казали: «Якщо сонце не випече, то град висіче». Він нерідко повністю знищував посіви, залишаючи селян у великій скруті, адже пересіяти збіжжя чи засадити городину далеко не завжди було можливо. Катаклізми в природі нерідко призводили до неврожайних, а то й голодних років.

У народу існувало чимало форм відвороту граду. Переважна їх більшість пов'язана із замовляннями, молитвами й шептами. За свідченнями літніх людей, деяким ворожбитам це було під силу — вони або зупиняли стихію, або відводили в бік.

Окрім замовлянь, люди вдавалися до інших дійств. На Житомирщині як насувалася чорна хмара, жінки брали лопату, якою саджають хліб у піч, й тричі оббігали посів або ж викидали її на поріг; під час грози запалювали громничну свічку, посвячену в Чистий четвер. Дехто,— «щоб град зупинився»,— викидав з хати свячену вербу.

Але найбільше вірили у силу «царя граду» — Мокія. Щоб його задобрити, у його свято не працювали, молились. Виняток складала лише праця на городі. Вважалося: «Хто на Мокія поле грядки — матиме добрий пожиток». Особливо пильнували за тим, щоб у день святого Мокія висіяти соняшникове насіння. Увечері господиня, наголо роздягнувшись, тричі обходила грядку, примовляючи:

— Як не можна голо по світу ходити, щоб так не могли горобці моїх соняшників їсти!

Святий Мокій вважався надійним провісником літньої погоди. «Якщо сонце в цей день,— казали знаючі люди,— сходить червоно, то літо буде грозове й пожарне».

ЛУКЕРІЯ ПРИЛЕТІЛА И ПРИПАЛА ДО ТІЛА

Хоч і мовиться, що на Бориса-Гліба найпізніша сівба, все ж чи не останньою серед ярих зернових висівали гречку. Це дуже теплолюбна рослина, особливо вибаглива до кліматичних умов, тому селяни визначали найоптимальніші строки її посіву. Найкращим періодом для цього вважався кінець останнього весняного місяця. Переважно це робили на Лукерію (Ликерію, Гликерію)-гречкосію — 26 травня.

Віддавна гречка в Україні була однією з найпопулярніших культур. Гречаний мед вважався найбільш цінним як за смаковими, так і лікувальними властивостями. Соломка, а особливо гречана полова,— незамінний кормовий продукт при відгодівлі худоби.

Але найбільше уславилася в народі гречана крупа, з якої виготовляли різноманітні традиційні, делікатесні й дієтичні страви — супи, каші, гречаники, начинки тощо.

Гречку висівали майже в кожній родині. Якихось особливих обрядів, пов'язаних з її сівбою, мені не пощастило зафіксувати. Вони ідентичні для всіх зернових культур. Скажімо, коли господар уперше виїздив орати ниву, то обов'язково зодягав нову сорочку, в якій ходив на причастя до церкви, а дружина скроплювала його свяченою водою. На Придністров'ї господиня в цей час не топила в печі, «щоб не завелася в колосках сажка», не підмітала світлицю, «бо вітер видуватиме зерно в колосках». Вважалося також, що збіжжя вродить краще, якщо сіяти його натщесерце і без головного убору.

Однак якщо сівач лисий, «то і сходи будуть рідкими, як волосся на голові». Разом з тим оранку й сівбу, як, до речі, і косовицю та молотьбу, мали виконувати лише чоловіки, «бо земля відчуває біль, якщо її оре жінка; вона може розгніватися й тоді, як жіноча рука запліднює зерном ниву». Відтак, коли в родині не було чоловіка, то зробити цю важливу роботу запрошували сусіда. Існувало навіть повір'я, згідно з яким «коли сіє чоловік, а жінка перейде поле, то земля не дасть врожаю».

На Поділлі під час першого посіву господарі розстеляли серед поля скатертину, клали на неї хлібину й дрібок солі (на Хмельниччині ще й ніж або сокиру). Закінчивши роботу, обрядовий обрус разом із хлібом та зерном, що натрусилося від посіву, забирали з собою. Вдома цей хліб-сіль віддавали тваринам, «щоб добре росли». Якщо сівач найманий, то забирав його собі. При цьому вважалося: коли в полі під час роботи хліб на скатертині поклювали птахи, «то у жнива йтимуть забивні дощі», а з'їсть пес — «не вродить збіжжя». Місце, де була розіслана скатертина, обов'язково засівали. Коли господар ниви забуде це зробити, «то його може підстерегти нагла смерть».

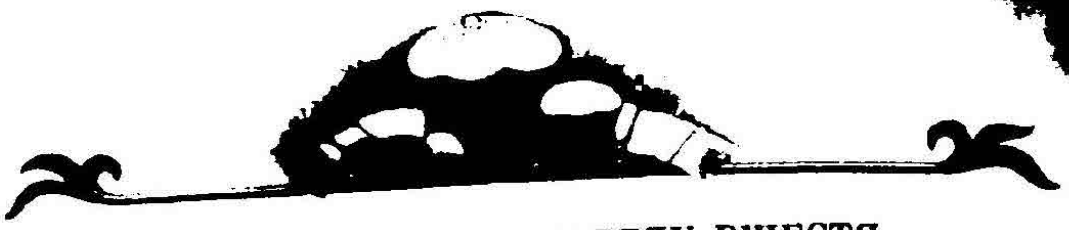
Перед тим як розпочати сівбу, до першої жмені додавали зерно з обжинкового вінка або ж те збіжжя, що ним засівали оселі на Новий рік. Господар ставав обличчям до сходу сонця й говорив:

— Роди, Боже, щоб було що людям дать!

— Вроди, Боже, на всякого долю: і на сліпого, і на кривого, і на зрячого, і на ледачого, і на крадячого, і не залиши мене без хліба з моєю худобою!

Варто далебі згадати відомий усім вислів. Його, щоправда, нині вживають як саркастичний: про тих, хто зрадив своїй дружині, кажуть: «Він у гречку скочив». У давніші часи це був цікавий, пов'язаний з аграрною магією, обряд. Для того щоб краще зародила нива, наші пращури вважали за необхідне «покохати на ній свою дружину». Для цього вибирали теплу пору року, здебільшого тоді, як сіяли гречку. Ось звідси, очевидно, і тягнеться коріння відомого нам вислову...

Під цю пору ночі стають паркими, а відтак починають з'являтися й комарі. Про це нагадує народне прислів'я: «Лукерія прилетіла й припала до тіла».

НЕ ПРИЙДЕТЬСЯ В СЕРЕДУ ВШЕСТЯ

До празників, котрі не тримаються числа, а тримаються дня, належить і Вознесіння (Знесіння, Вшестя, або Шестя). Свято це за церковним календарем є одним з найважливіших, так званих двонадесятих, і залежних од Великодня. Його відзначають на сороковий день Христового воскресіння. В Євангелії од Луки, зокрема, мовиться:

«І Він вивів за місто їх (учнів своїх) аж до Віфанії, і, піднявши руки Свої, благословив їх.

І сталось, як Він благословляв їх, то зачав відступати від них і на небо возноситися.

А вони поклонилися Йому, і повернулися до Єрусалиму з великою радістю.

І постійно вони перебували в храмі, прославляючи і благословляючи Бога».

Ось так, на сороковий день після воскресіння Ісус Христос вознісся на небо. Цей день випав на четвер. З цього приводу в народі кажуть: «Не прийдеться в середу Вшестя».

За народними віруваннями, на Вшестя найактивніше проростає зело, де б воно не росло — у полі, лісі чи на горі — «все зноситься від землі вгору». Щоб не заважати його буйному росту, селяни в цей день не працювали, а «лишень посилали молитву Творцеві світу».

Відтак, якщо протягом сорока днів ще можна було христосуватись, себто казати «Христос воскрес!», то після Вшестя такі вітання уже заборонялися, «бо в храмах ховають плащаницю». Саме для цієї відзнаки люди готували спеціальне обрядове печиво у формі драбинок, «щоб було по чому Христові вилізти на небо». Такі «драбинки» відносили на могили своїх рідних і поминали померлих. У деяких регіонах випікали поминальні паски і фарбували яйця, але їх уже не освячували в церкві.

Окрім «драбинок», дехто готував і тонкі млинці з пшоняного борошна. Їх у народі називали «божими онучами» (до речі, так деінде йменували й налисники).

На Вознесіння селяни обходили свої посіви, бо «на Вшестя жито вже починає викидати колос». Молодь у цей день організовувала на природі різноманітні забави.

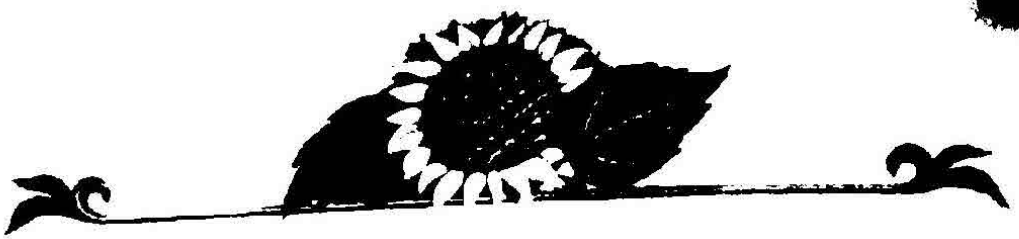
Вшестя було й останньою межею посіву зернових та городини. З цією роботою потрібно було впоратися до Зелених свят, адже за десять днів вже приходила Трійця.

Вважалося, якщо на Вознесіння гарна погода, то на добрий врожай, а коли слякотлива — то на недорід.

ЧЕРВЕНЬ

У червні на полі густо, а в коморі пусто.
Червневе тепло ліпше од кожуха.
У червні перша ягідка в роток, а друга в козубок.
У червні люди раді літу, як бджоли цвіту.

ОЛЕНА З КОСТЯНТИНОМ ЛЬОН СІЮТЬ

Народний весняний календар чітко регламував посів яровини за окремими святцями. Кожне з них призначалося для того чи іншого виду зернових або городніх культур. Літні люди знали напам'ять такі празники і суворо дотримувалися традиції. Довголітній досвід підтверджує, що ці строки були найоптимальнішими, вони убезпечували весняні посіви від приморозків. До таких святець, належить і день Костянтина та його матері Олени, що припадає на 3 червня. У народі цей празничок відомий як «льоносійка».

Під цю пору земля остаточно набиралася сили, закінчувалися приморозки. В Україні це найкращий період висівати просо, льон та огірки. Особливо намагалися «заплодити ниву» льоном, щедрий урожай якого забезпечував родину олією й полотном.

Пригадую, як це робили моя ненька. Щороку на «льоносійку» вони наповнювали фартушок насінням, виходили зранку на город, хрестились і, ставши обличчям до сходу сонця, казали:

— Боже, допоможи посіяти рідко, а вродити густо!

Скроплюючи землю насінням, приспівували русальську пісню:

А в льонку на клинку
Висіла колиска на шнурку.
— Колишіть же мене високо,
Щоб було видно далеко.
Ой де моя миленька походжає,
Де шитими рукавами помахає.

Цікаві дійства вчиняли у цей день з огірками. Запримітивши розпуклий пуп'янок, його перев'язували червоною ниткою, витягнутою з крайки. При цьому казали:

— Як густо сей пояс в'язався, щоб так і мої огірки густо в'язались на огудинні в пуп'янки!

Коли ж на стеблах було чимало пустоцвіту, тоді йшли на звалище, одшукували старого личака, волокли його ногою і кидали на грядку, де росли огірки, голосно примовляючи:

— Як густо цей личак плівся, щоб так і мої огірки густо в'язалися в огудині!

Так робили на півдні України, де сходи вже квітували. Натомість у північно-західному регіоні на Олену й Костянтина тільки починали висівати насіння. Робити це годилося натщесерце, «щоб огірки не були гіркими». У цей день, крім висівання й пересаджування розсади, не виконували інших польових робіт, особливо остерігалися орати, «бо цар Костянтин обов'язково виб'є градом посів на таку відстань, куди донесеться окрик погонича».

За святцем прогнозували й погоду: якою буде «льоносійка», такою видасться й осінь — сонячною або дощовою. У народі свято дотримувалися традиції — раніше не починали сівбу льону, бо знали, що «Олена з Костянтином льон сіють».

ІВАН ГОЛОВАТИЙ КАПУСТУ СВЯТИТЬ

Якщо на Олену-льоносійку поралися з льоном та огірками, то наступне святце — третє від найдення голови Івана Предтечі — безпосередньо пов'язане з висаджуванням у грунт капустяної розсади. У народі цей день називали Іваном Головатим. Святкується він 7 червня.

Традиційно в Україні другим після картоплі продуктом повсякденного харчового раціону вважається капуста. З неї виготовляють найрізноманітніші салати, її вживають у свіжому й квашеному виді, готують борщ, солянку, голубці, рагу тощо. Особливо популярна шаткована капуста. Восени, коли дозрівають качани, їх подрібнюють з морквою і запаковують у діжки з таким розрахунком, щоб вистачило продукту на весь сезон. Капустяні вироби широко вживали на весіллях, поминальних обрядах і під час довготривалих постів, зокрема Пилипівського та Великого.

Раніше, коли хліб випікали в хатніх печах, його неодмінно саджали на черінь, підстелюючи під спід капустяне листя. Це надавало випічці своєрідних смакових якостей, приємного запаху й естетичного вигляду. У деяких селах України цей звичай зберігся й досьогодні. Капустяний розсіл також використовували як харчовий і лікувальний, насамперед від шлункових недуг, продукт. Таке широке застосування капусти змушувало селян турбуватися і про її врожайність. Для неї відводили найкращі грунти, землю добре угноювали, а розсаду, доки вона не вкорінилася, постійно поливали.

Найкращим періодом висаджування у грунт розсади, як вже зазначалось, був день Івана Головатого. Вважалось, якщо посадити капустину саме у цей день, «то виросте великою, як голова». У кожному регіоні висадку супроводжували свої обряди. На Бориспільщині (Київщина) робили так. Увечері господиня, набравши розсади, йшла до грядки. Вийнявши з посудини першу стеблину, хрестилась і казала:

— Дай же, Боже, час добрий, щоб моя капуста прийнялась і в головки складалась!

Після цього хваталася долонями за голову, била себе по стегнах, приказуючи:

— Щоб моя капусточка була із кореня коренастая, а із листу головастая!

Натомість, присівши, продовжувала:

— Щоб не росла висока, а росла широка!

Посадивши стебельце в грунт, притоптувала землю коліном і завершувала дійство побажанням:

— Щоб була туга, як коліно!

На Поліссі ці побажання висловлювалися в такий спосіб:

— Не будь голена — будь пузата, не будь красна — будь смачна, не будь стара — будь молода, не будь мала — будь висока!

Подібні примовляння побутували й на Поділлі.

Цікаво проходив обряд висаджування капусти в Літинському повіті на Поділлі. Жінки в цей день перший кущ накривали горщиком, а останній пов'язували білою хустиною, кінці якої прикладали камінцями. Дійство це супроводжували наступними побажаннями:

— Щоб моя капуста була така велика, як горщик, біла, як хустка, і тверда, як камінь!

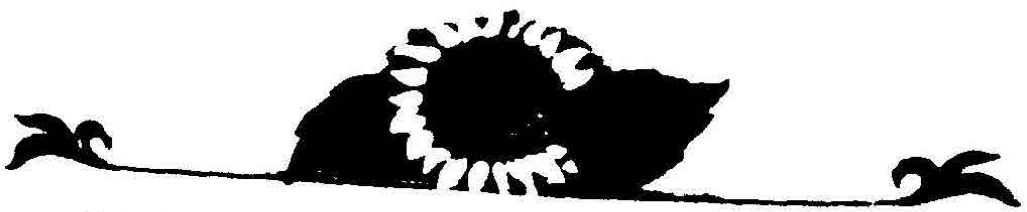
На Івана Купала, коли вже капуста підростала, господиня з непокритою головою йшла на город, пов'язувала один з качанів хустиною, «щоб капуста добре в головки в'язалася» і розкладала на кущах віночки, «аби вродилися такі, як дівоча голова».

Перед тим як висаджувати в грунт розсаду, деінде приживляли на грядці кущ кропиви, «аби мошка на капусту не нападала». З цією ж метою використовували й інші засоби. Зокрема, щоб убезпечитися від шкідників, капусту скроплювали курячим послідом, розведеним на юріївській воді, притрушували попелом, від спаленого на Новий рік Дідуха, обкладали татарським зіллям (аїром) чи купальськими віночками.

Багатьом з нас відома з дитинства відповідка наших батьків на питання, звідкіля ми взялися: «У капусті тебе знайшли». Походження цього виразу якось загубилось у віках, а от сюжет залишився в одній з поліських пісень:

Ой ходила дівчина по саду,
Да сіяла-віяла розсаду.
— Чомусь моя розсада не сходить?
Унадився хлопчина да й ходить.
На дівчині спідниця не сходить.
— Уже в моїй розсаді три листки —
Готуй, готуй, козаче, колиски!
— А вже моя колисочка готова —
Бувай, бувай, дівчино, здорова!

Готуючи розсаду, господині казали одна одній: «Іван Головай капусту святить».

НА ОНУФРІЯ СОЛОВЕЙ КОЛОСКОМ ВДАВИВСЯ

З кінцем червня співпадає літнє сонцестояння. Під цю пору дні «гають свого апогею — більше, ніж удвічі перевершують ніч. Тому й кажуть: «Онопрій — небо підпри». Ім'я це згадано у приказці не випадково. Справа в тім, що 25 червня — свято преподобного Онуфрія Великого, якого в народі іменують Онупрієм, чи Онопрієм.

У цей час природа бешкетує різнобарв'ям рослинності. Усюди, куди не кине оком, зеленіють городні й польові живності. Квітучі [illegible] повторне видиво, радує ще [illegible]

людську душу. Особливо привабливі в цей час польові маки — прихорошені яскраворожевими хустинками, вони, немовби напоказ, розбіглися уздовж польових доріг, причаїлися на околах житніх та пшеничних ланів. Неподалік з блакитнонебими зіницями розповажилися волошки. Якій юнці не заманеться прикрасити себе цим дивосвітнім видивом?

Власне, колись воно так і було. На Онуфрія дівчата в обідню пору вирушали на околиці сіл, щоб нарвати букетики польових квітів і прибрати ними хатні образи, заплести в коси. Маковими ж пелюстками натирали лице, «щоб рум'янець не сходив на щоках».

Звичай цей, вочевидь, вельми давній. Можливо, він пов'язаний з якимсь невідомим нам покровителем квітів, що був у пантеоні дайбозьких вірувань, адже наші далекі пращури дуже побожно ставилися до живої природи. Це підтверджує романтична легенда, яку свого часу записав на Поділлі О. Воропай.

«Якось польові квіти почули неприємну для них вістку, що її оповів вітер: наступної ночі їх має приморозити злий Мороз-дідуган. Щоб цього не сталося, вони звернулися за поміччю до Онуфрія Великого. Вислухав їх преподобний, і стало йому шкода цих ніжних божих створінь.

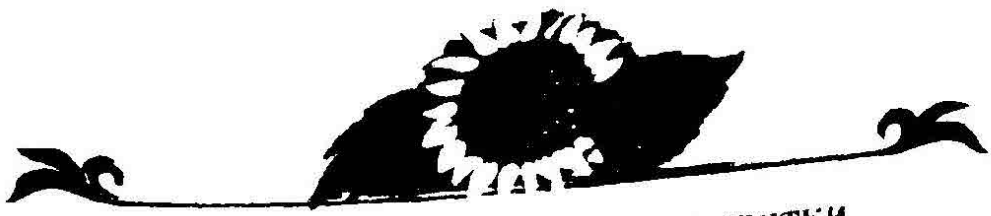
— Гаразд,— заспокоїв Онуфрій скаржниць.— Я перемовлюсь з Морозом.

Але як не переконував доброчестивець злого дідугана, той стояв на своєму: мовляв, поморожу їх, і квит!

Тоді преподобний Онуфрій не втримався — схопив сокиру і ударив обухом у голову нечестивцеві. Від того часу — з 25 червня і до 29 серпня, до третього Спаса,— Мороз кволіє, а квіти спокійно цвітуть і одцвітають».

У цей період заморозків практично не буває. А на ознаку Онуфрійового доброчинства селяни, незважаючи на розгар сінокосу, в цей день не косять траву, «щоб не розгнівити преподобного захисника квітів».

У деяких регіонах України на Онуфрія Великого вже закінчували першу косовицю сіна, «бо сонце йде на зиму, а літо — на спеку». Це був і останній термін посівів гречки. Натомість надходив час розпочинати косовицю раннього ячменю. У гаях вже не чути пташиних трелей, не до співів — інші клопоти, а тому казали: «На Онуфрія соловей ячмінним колосом вдавився».

ОЙ ЗАВ'Ю ВІНКИ ТА НА ВСІ СВЯТКИ

Зелені празники, як Різдвяні та Великодні, мають цілу вервечку допоміжних обрядодій. З Трійцею тісно пов'язані такі святкові дійства, як «завивання вінків». Клечальна субота, П'ятидесятниця, Русалії, поминання предків, «гонити шуліку», себто По-

неділкові заговини, що відзначають через тиждень по Зелених святах. Усі вони так чи інакше суголосні з головною ідеєю — проводом весни і вшануванням предків.

Як стверджують наукові джерела, перший місяць по Юрію в римському календарі вважався святом рож. Це були дуже цікаві дійства, що оспівували народини літа і нащадків роду. Поетичний обряд розалій поступово запозичувався й іншими народами. Побутує гіпотеза, що в Україну він прийшов через Балкани, але згодом націоналізувався у самостійне дійство.

Останній напередодні Трійці тиждень мав назву Зелений, або Клечальний. У цей час, як правило, починають квітувати жита, і, за народними віруваннями, оживають душі мертвих, тих, хто помер не своєю смертю — втопився, народився мертвим або похований некрещеним.

Щоб убезпечити свої помешкання та посіви від «буйної сили» (русалки начебто в цей день особливо агресивні), люди клечали свої обійстя різноманітною зеленню — гілками дерев, пахучим травозіллям, а дівчата робили оберегові віночки. Завивали їх на живостоях, переважно березах. За традицією, це робили в четвер напередодні П'ятидесятниці.

В етнографічній та художній літературі є чимало описів цієї обрядодії. Найповніше їх подали М. Максимович та О. Терещенко. Зранку в четвер дівчата випікали пиріжки і готували яєшню (до речі, остання страва була обов'язковою в багатьох зеленосвятських обрядах). Під обідню пору молодь збиралася на одному з подвір'їв, яке перед цим вичищали, ставили посередині зрубану напередодні берізку, а поряд дзбан з водою.

У визначений час, коли всі зібралися, прихопивши з собою їжу та питво, одна з юнок підходила до «куща» і перекидала посудину з водою. Після цього витягувала берізку і прямувала до відчинених воріт. Цей хід супроводжувався піснею. Її заспівувала ведуча, а решта дівчат продовжували:

Ой зав'ю вінки та на всі святки,
Ой на всі святки, на всі празники,
Да рано, рано на всі празники.
А в бору сосна колихалася,
Дочка батенька дожидалася:
— Ой, мій батеньку, мій голубчику,
Ти прибудь сюди хоч на літечко:
У мене в тину під ворітьми
Сине море розливається,
Пани й гетьмани ізбігалися,
Сьому диву дивувалися.

Йдучи через село до лісу, дівчата співали й трійчанських пісень. Цей цикл, щоправда, не такий багатий на сюжети, як інший мелос, але вельми поетичний і безпосередньо пов'язаний з русальською тематикою. Найпопулярнішою піснею була така:

Ой біжить, біжить мала дівчина,
А за нею да русалочка.
— Ти послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадочки.
Як угадаєш — до батька пущу,
Не угадаєш — до себе візьму:

Ой що росте без кореня,
А що біжить без повода,
А що цвіте да без цвіту?
— Камінь росте без кореня,
Вода біжить без повода,
Папороть цвіте без цвіту.
Панночка загадочки не вгадала,
Русалочка панночку залоскотала.

На лісовій галявині розстеляли скатертину, лаштували на ній їжу й напої (переважно мед-пиво) і сідали обідати. По трапезі юнки парами розходилися околами, щоб завити вінки. Для цього відшуковували берізки з низенькими гілками, щоб їх можна було дістати. Цю роботу також супроводжувала пісня:

Сиділа русалка на білій березі,
Просила русалка в жіночок намітки:
— Жіночки, сестрички,
Дайте мені намітки,
Хоч не тоненької,
Але біленької!

Сиділа русалка на білій березі,
Просила русалка дівочок сорочки:
— Дівочки, сестрички,
Дайте мені сорочки,
Хоч не біленької,
Аби тоненької!

Впоравшись, обмінювались одна з одною через віночок крашанками й цілувались, після чого ставали кумами. Коли дійство з вінками й кумуванням закінчувалось, починали вибирати старшу куму. Робили це в такий спосіб.

Кожна з дівчат скручувала чи зв'язувала у вузол хустину, яку разом з усіма підкидала вгору. Чия підлітала найвище, та юнка вважалася старшою кумою. Після цього обмінювалися перснями на знак дружби. Потім утворювали коло, старша кума присідала, присутні покривали її хустиною, кінці якої прив'язували до ключків, і вона мовби засинала. Взявшись за руки, подружки танцювали навколо «сплячої русалки». Через деякий час «сплюха» прокидалася, підстрибувала і також танцювала, б'ючи по руках присутніх. Лунали жарти, голосний сміх. Завершувався обряд частуванням вином та музиками. Після цього всі верталися в село з піснею:

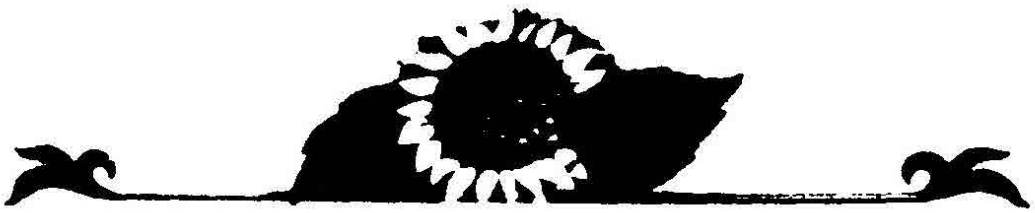
Прилітала зозуленька
З темного лісочку;
Сіла, пала, закувала,
В зеленім садочку.
Ой як вийшла Марусенька,
В неї запитала:
— Скажи мені, зозуленько,
Довго буду в батька?
— Будеш, мила Марусенько,
Сей день до вечора.
— Бодай [illegible]нько,

Сім літ не кувала,
Що ти мені, молоденькій,
Правди не сказала.

Від четверга вінки зберігалися до першого дня Зелених свят. У неділю юнки знову йшли гуртом до лісу, щоб розвити їх. При цьому кожна пара ретельно придивлялася до свого: якщо віночок мав свіжий вигляд, то це віщувало добру ознаку, а коли зів'яв — не лиху долю. В одній з пісень так і мовиться:

Пусти мене, мати,
У гай погуляти
До білої березоньки,
Про щастя спитати...

Дівчата виготовляли вінки із живих квітів, одягали їх на голови й ходили селом. Потім вішали в хатах, де вони зберігалися до першого дня Петрового посту. На заговини йшли до річки й пускали віночки на воду. Як бачимо, у давнину Зелений, або Клечальний, тиждень ознаменовувався вінкоплетами, про що й мовиться в пісні: «Ой зав'ю вінки та на всі святки...».

ТРІЙЦЯ ТРЬОМА СВЯТАМИ БАГАТА

Найпоетичнішим святом, що тісно ув'язане з природою, є Трійця. Вся сукупність дійств — «завивання вінків», Клечальна субота, П'ятидесятниця (Клечальна неділя), Русалії, «похорон Ярила» і поминання предків — так чи інакше суголосна з живою природою, яка для наших пращурів була найвищим духовним самоочищенням. Традиційно до цього свята готувалися заздалегідь, вважаючи, що в тривіаті християнських празників (після Різдва і Великодня) Зелені свята посідають одне з чільних місць.

У давнину це свято відзначали протягом шести днів. Церковний календар осягає лише 3 дні. Власне, звідси й назва — Трійця. Відносно її походження у народі існує кілька гіпотез, які свого часу зафіксували співробітники Всеукраїнської академії наук. У 20-ті роки в усі регіони було розіслано детальний запитальник, в якому були питання і про походження назви цього празника. В одних випадках інформатори стверджували, начебто в цей день Бог створив землю і засіяв її зеленню (від цього й Зелені свята); інші вважали, буцімто Христос, Петро та Павло, йдучи дорогою, зупинялися під зеленою кроною дерева, а тому й триденне свято; деякові, обрав собі шлях не по килимах, які розіслали багачі, а по пальмовому листю, яким прикрашали путівець бідняки, — звідси й зелене клечання. Чимало анкет стверджують, що триденне свято пов'язане з Вогоотцем (неділя), Вогосином (понеділок) та Вогодухом святим (вівторок).

Щоб там не було, але Трійця, після Різдва та Великодня, ва-
жалася в народі одним з найбільших свят. На моє глибоке пере-
нання, його початки сформувалися ще в дохристиянські часи.
Поетичний настрій свята, пов'язаний із спілкуванням з природою,
був настільки живучим і шанованим, що християнство змушене
було зашилити його в ранзі великих свят, хоч, як ми знаємо, цер-
ковні відправи в цей день не такі урочисті, як, скажімо, на Різдво
або Великдень.

У давнину наші пращури пов'язували трійчанські свята з буй-
ністю й живосиллям природи, в яку вони свято вірували. Це під-
тверджують усі дійства — оздоблення помешкання травами та гіл-
ками дерев, русалієві дійства, супроти яких виступала церква. Од-
не слово, довколишня природа була духовним джерелом народної
релігійної структури. Гімном і поклонінням природі й були, оче-
видно, зеленосвятські дійства.

Здебільшого Зелені свята починалися в п'ятницю. Жінки до
схід сонця йшли до лісу, щоб заготовити лікарські трави. Дехто
намагався нарвати їх «на дев'яти межах» і давав коровам, «щоб
було багато молока». У цей день збирали також і росу, якою лі-
кували хворі очі.

У суботу, власне напередодні Трійці, селяни рвали материнку,
чебрець, полин, лепеху тощо й прикрашали запашним зіллям світ-
лиці — обтикували лави, стіни, підвіконня, образи, а лепехою
притрушували долівку. Надвечір на Клечальку суботу йшли босо-
ніж,— «щоб дерево не всохло»,— до лісу й запасалися галузками
клену, липи, ясена чи осики. Ними оздоблювали обійстя — ворота,
тини, хлів, одвірки хати й стріху, а також оселю. Стежку, яка вела
від дороги до порога, так звану «глетчану алею», обтикували висо-
кими галузками. Осикове гілля приправляли лише в глухих кут-
ках подвір'я, «щоб відьми не заходили». Традиційно це дерево
вважалося грішним, оскільки осика пропустила цвяхи, коли ро-
пинали Христа. З неї не будували хат, «бо гроза влучить у грішне
дерево», не виготовляли ритуальних речей, не цямрували кри-
ниць.

У Карпатах з Клечальною суботою пов'язаний також звичай
просити один в одного вибачення.

Особливо врочисто святкували П'ятидесятницю, себто п'ятде-
сятий день од Великодня. За дохристиянським віруванням, на За-
ланні свята мерці вдруге (після Великодня) виходять на світ із зем-
лі. З цього приводу М. Грушевський писав: «Від назви свята (Русa-
лій, Русальний тиждень — В. С.) ці мерці, які ходять тоді, лякають
або затягують до себе живих, одержали назву «русалок», при чім,
як у наших «дідька», тут помішались поняття душ померлих, не-
хрещених дітей з водяними і польовими німфами, духами збіж-
жя, і назва русалок і мавок (від навь — мерлець) перейшла на ці
образи».

Як відомо, наші далекі предки ховали своїх рідних у лісах, го-
рах, на роздоріжжях чи опускали у воду. Під час квітування жита
(а Зелені свята якраз і припадають на цю пору) їхні душі воскре
сають. Перетілившись у русалок, вони обвивають на вінки квіт
ламають жито, намагаються залоскотати хлопців і дівчат, тому
молодь остерігалася перебувати в цей час серед хлібних ниа. Пе
терчата і річкові мавки-дріяди також небезпечні — якщо в цю по
ру знаходитись біля річки чи озера, то напевниці можуть затяг

у воду й утопити. Натомість, душі, що з'являються в лісі, не чинять наруг. У народі їх вважали добрими душами-ладами. І першого дня Трійці дівчата йшли до лісу, рвали квіти й плели віночки, які тримали як обереги від русалок до Петрівки.

У деяких регіонах юнки ворожили на вінках: відносили їх до річки й пускали за водою: якщо вінки сходилися, то їх власниця вийде цього року заміж. Одружені ж чоловіки та жінки вранці з їжею та напоями йшли до родинних могилок. Молодиці «вели розмову» у формі речитативу з покійниками — журливим, напівспівучим голосом запитували, як їм живеться на тому світі, оповідали про події, які сталися протягом року, вибачалися за вчинені кривди тощо. Частували їх, скроплюючи питвом могилу та залишаючи на ній частину їства. Потім родиною сідали за обрядовий обід. Невдовзі приходили і скоморохи — перевдягнені односельці — у масках, з музичними інструментами, починалися розваги, танці, співи й ігри. З цього приводу Київський літопис відзначав, що «диявол льстить и другим нрави всюязическими прибавляя ни от бога, троубами, и скомрахи, гусльми и роусальи». Засуджував такі дійства і святий Кирило Турівський, який писав: «Бесовские песни, плясанье, боубни, сопели, гусли, игральи неподобия роусальи».

Але хоч як суворо не забороняла церква організовувати такі дійства, вони були популярними серед народу. Досить сказати, що частина цього обряду — речитативне «розмовляння з предками» над могилками — збереглася й досьогодні в селі Сварицевичах на Рівненщині, а на Вінниччині (село Хижинці) Поминальну неділю справляють не на Великдень, а на Трійцю.

Щоправда, на Кіровоградщині Поминальний день припадає на п'ятницю, у деяких селах Поділля — на суботу, а подекуди й на понеділок. Жінки зранку йшли з наїдками до церкви, відправляли панахиди, а потім одвідували кладовище і могили самогубців, яких скрізь хоронили поза цвинтарем.

У багатьох місцевостях у Клечальний понеділок після відправи в церкві всім селом обходили поля, «щоб град не побив посіви і засуха не випалила збіжжя». Цей похід здебільшого супроводжувався піснями світського характеру. Наведу одну з них:

Із зборок ідем, полон несем,
— Виходжай, зборе, з села на поле,
А з поляночки до царинойки.
Наша царинойка вся поорана,
Сріблом-злотом вся засіяна,
Стожовим пірком заволочена.
Гей на Великдень, на слов'янський день,
Садило дівча зелене вино,
Садило, садило, Богу ся молило:
— Спусти, Божойку, чорну хмаройку,
Чорну хмаройку, дрібного дощику —
Не й би ся прив'яло зелене вино,
Гей, вино моє зеленейке!

Третій — Боходухів день — завершував трійчанські свята. У кожному регіоні його відзначали по-своєму. Але з наявних у нас матеріалів найцікавіше це відбувалося на Лівобережжі, зокрема на Полтавщині. Відомий дослідник К. Семантовський у 1842 році зафіксував у Лубенському повіті таке дійство.

Відзначали його лише дівчата. Вони вибирали з-поміж себе «Тополю» — найкрасивішу юнку. Вона мала ходити з піднятими над головою руками. Для зручності їх прив'язували до двох паличць, прикрашали стрічками, намистом та хустинами. Обличчя, щоб не впізнали «Тополі», закривали віночками, а стан — різнокольоровими плахтами.

Під супровід пісень гурт обходив односельців. Господарі, до яких заходила віншувати «Тополя», щедро віддячували дівчатам. Після цього усі йшли в поле розбирати «Тополю». Якщо дорогою зустрічались односельці, то ведуча віталася із зустрічними лише кивком голови.

При цьому на Полтавщині дівчата співали:

Стояла тополя
Та посеред поля.
— Стій, тополенько, стій,
Стій, не розвивайся!
А на тій тополі
Чотири соколи.
— Стій, тополенько, стій,
Стій, не розвивайся!

На Чернігівщині «водили Вербу» і співали дещо інших пісень:

На гранії, на гранії
Русалки сиділи.
Сорочок просили.
Сорочок просили:
— Дай, дайте, дівочки,
Молодії молодички,
Дайте сорочку!
Старенький дідько
По садочку ходе.
Він оре-скороде,
Конопельки сіє.
Молодая молодка
По двору ходила,
Голубців манила:
— Шуги, шуги, голуби,
На дідові коноплі!
Да щоб мені їх не брать,
Білих рук не драть.

Полтавський варіант «водити Тополю», а чернігівський «водити Вербу» близькі до поліського «водити Куста». Принагідно скажу, що водять «Куста» переважно в неділю: зранку — дівчата-підлітки, перед обідом — юнки, а надвечір — жінки. Зібравшись таємно в лісі, вони вибирають за «Кустянку» найсимпатичніш дівчину або жінку, вбирають її в зелене вбрання: голову закр чують віночками та галузками з берези, постать прикривають пехою. Після цього «Куста» ведуть у село з піснями, заходять кожної хати віншувати господарів. За це їх мають обдарити по рунками.

Якщо, скажімо, два «Кусти» зійшлися на дорозі, то між ве чими вчиняється «бійка»: вони намагаються зірвати прикраси на в одної. Якщо комусь пощастило це зробити, то гурт, у як

«роздягли Куста», розпадається. Для захисту іноді запрошували хлопців, але в усіх інших дійствах вони не брали участі і трималися осторонь. Цей обряд я записав недавно в селі Сварицевичах Дубровицького району на Рівненщині.

Крім того, в Україні був звичай на Богодухів день освячувати криниці (вважалося, що саме в них переховуються русалки). Після літургії селяни йшли хресним ходом до колодязів, щоб скропити їх свяченою водою. Спочатку батюшка освячував сільську громадську криницю, котра здебільшого знаходилась при в'їзді в село, а потім — власні. Господарі, які хотіли позбавитися «нечистої сили в домівці», виставляли біля воріт стіл, накривали його скатертиною і клали хліб-сіль. Відчитавши молитву, священик заходив до хати, скроплював стіни, а потім усі будівлі, «щоб русалки не тривожили обійстя».

Хоч Зелені свята й пов'язані з теплою погодою, але в народі застерігали: «Прийшов Святий Дух — берись за кожух», «До Святого Духа держіть кожуха» чи «До Святого Духа не кидай кожуха, а по Святім Дусі в тім самім кожусі». Та щоб там не було, а Зелені свята таки одкривали ворота справжньому літові. «Трійця,— казали з цього приводу,— трьома святами багата: квітами, травами й рум'яним літом».

СХОДЯТЬСЯ МУЖІ И ЖОНИ НА ЖАЛЬНИКАХ

Мені не раз доводилося вступати в суперечку стосовно дохристиянських вірувань. Ортодоксальність і некомпетентність деяких, у тому числі й учених, викликала здивування тим, що частково чи повністю заперечувалися давні вірування. І це за умови, що чимало дайбозьких дійств якраз і збагатили традиційні похристиянські свята та обряди. Один з релігієзнавців беззастережно доводив: до хрещення Русі під кожним кущем сидів чорт...

Але давайте звернемося до історії. Тисячолітня християнізація попри її позитивне значення зробила все од неї залежне, щоб звести нанівець усі попередні вірування. Не обійшлося й без примусів, суворих заборон та анафем. Це засвідчують і численні церковні джерела. Та й вітчизняна історіографія позитивно оцінювала круті заходи церкви, вважаючи, що «язичництво вижило себе, а, отже, було гальмом історичного поступу».

Звичайно, як сказав поет, «нове життя нового прагне слова». Одначе духовні засади будь-якої нації можуть бути повнокровними і життєздатними за умови, якщо досвід попередніх поколінь не переривається, а оновлюється, збагачується новими формами етнічної культури. І коли заходить мова «про нежиттєздатну архаїчність дохристиянських вірувань», я серед інших фактів не [illegible]ominaю нагоди нагадати про збережений і досьогодні обряд «зеле[illegible]их дідів».

Під час етнографічних експедицій мені пощастило побувати

в кількох селах, де поминання предків відбувалося за дайбозьким сценарієм. Як ми знаємо, нині день Проводів відзначають за церковним календарем раз на рік — на Поминальному тижні по Великодню. У давніші часи це робили чотири рази на рік — Спаса, Святвечір (перед Різдвом), Мертвецький Великдень (Чистий четвер, Провідний тиждень) та Зелену суботу, першу по Трійці. У різних регіонах ці обряди мали свої специфічні назви — «вечеря для дідів», «діди», «баби», «поминки», «зелені діти» тощо.

Поминальну суботу — першу після Зелених свят на Поліссі й суміжних з ним регіонах Білорусії — називали «дзедами» («дідами»). Вечерю, як правило, готували пісну, а сніданок і обід скоромними. Варили переважно борщ та вареники, ставили на припічок так, щоб пара йшла по хаті й приманювала всіх померлих. Потім їжу подавали на стіл, і всі сідали довкола. На столі мало бути багато ложок. Кожен з присутніх, закінчивши вечерю, клав ложку поряд, «щоб причастився покійник».

Нині ці обряди, що їх відзначали ще в перші повоєнні літа, майже зникли. Але кілька років тому в селі Хижинці, що за сім кілометрів од Вінниці, я побував на поминальному обряді. Він не мав якихось особливостей і нагадував великодневі гробки. Своєрідною було лише дата. Якщо скрізь поминки справляють на Провідному тижні Великодня, то тут тільки в перший день Трійці. При цьому на могилки заборонялося йти простецькими стежками, а лише «тією дорогою, якою везли труну». В інших сусідніх селах такого звичаю вже нема.

Щодо ще одного обряду, то я авторитетно стверджую, що він у повному обсязі зберігся тут з дохристиянських часів. Відзначають його й нонині в селі Сварицевичах, що на Рівненщині. У перший день Зелених свят зранку на кладовище сходиться чимало людей. Перед цим перев'язують хрести вишитими рушниками, могили прибирають лепехою та застеляють скатертинами. У підобідню пору жінки приходять до покійників, припадають до хреста, починають голосити. Щоправда, ці причитання зовсім іншого, ніж при похованні характеру. Це своєрідні сповіді у формі речитативу. Ось приблизний зміст причитання матері над могилою доньки:

Моя донечко, моя голубочко!
Моя дочко, моя коханочко!
Моя швачка, моя прачка!
Моя шукальнице, моя вимітальнице!
Моя помічнице!
Коли ж ти до мене прибудеш у гості?
Моя донечко, моя княгинечко,
Та якого ж ти собі князя обрала?
Та як тобі мається на тому світі?..

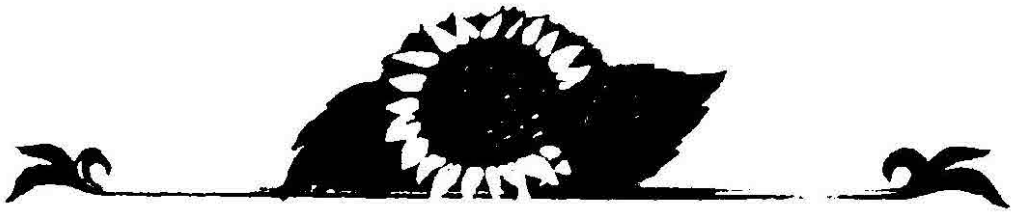
Не менш поетичні і жалібливі причитання дочки над могилою матері:

Мамко моя, голубко моя,
Мамко моя, зозулько моя,
Рідна моя порадничко,
Де ми зійдемося,
Де ми порадимося?

Мамко моя, голубонько моя,
Де я вас найду, де одшукаю —
Чи в садочку, чи на місточку,
Чи в полі на колосочку,
Чи в городчику на зілечку,
Чи в церкві на подвір'єчку?..

Після цього переповідалося, що трапилось у родині чи селі протягом року — хто оженився чи помер, виїхав або народив дітей тощо. Така «розмова з душами померлих» повторюється з року в рік. Обряд засвідчує, що в глибинному поліському селі й до наших днів збереглася давня форма дохристиянських вірувань, оповита глибокою шаною до своїх предків, неперервністю поколінь. Головними учасниками цього дійства є лише жінки; чоловіки беруть участь лише в поминальному обіді.

Спостерігаючи за цим дійством, я дивувався, як пощастило зберегтися йому в тісних лещатах цивілізації. Кожен елемент обряду нагадував прадавні Русалії, про які свого часу засвідчив «Стоглав»: «Сходяться мужі й жони на жальниках (могилах) і плачуть на гробах з великим криком...»

І НАРЕКОШІА ІГРИ ТІ РУСАЛІЯ

Ще з дитинства запам'яталося: у перший по Трійці четвер мама щоразу застерігали:

— Борони тебе, Боже, ходити сьогодні через жита та поле. Там русалки святкують свій Великдень і як зустрінуть, то неодмінно залоскочуть!

Ми, діти повоєнних літ, ще вірили в існування цих загадкових істот. З вуст в уста передавалися легенди й перекази про їхнє життя, наводилися численні оповідки, що, буцімто, в тому чи іншому селі русалки спіймали одинокого хлопця (чи дівчину), залоскотали до смерті.

Народне уявлення про русалок, як і віра в їх існування,— вияткова тема в українській демонології. Побутує безліч різноманітних оповідок з карколомними романтичними сюжетами про те, як саме перетворюються люди в русалок. Фольклорні зразки на цю тему широко використали у своїй творчості Т. Шевченко, М. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, Леся Українка, М. Коцюбинський та багато інших класиків нашої літератури.

У кожному регіоні були свої, чимось відмінні уявлення про русалок. За найпоширенішим стереотипом існує три їх види: польові, водяні та лісові (останніх іще називали мавками, чи навіть, що померли взимку, урдалки тощо). Кожен вид русалок залежно від їх обітування мав свою відмінність. Скажімо, нявки (були як жіночого, так і чоловічого роду) уявлялися голими, з довгим

і кучерявим волоссям. Вони полюбляли збиратися гуртами, вчиняти шалені забави — гойдалися на верховіттях дерев, уміли швидко бігати і влаштовували бійки. У мавок гарний тонкий голос, і коли вони запримітять поблизу хлопця чи дівчину, то починають співати, щоб заманити до води чи у жито і залоскотати. Подейкують, якщо не прикрити вуха і не втікти, то «від того голосу ніхто не врятується, бо він вельми звабливий». Однак самі мавки дуже бояться лісовиків (у Карпатах — чугайстерів).

Інший вигляд мають водяні мавки: це надприродної краси дівчата з білим, ледь синюватим кольором тіла і довгим розпущеним волоссям. Вони можуть бути голі або зодягнені в білопрозорі льолі, іноді червоні. При місяці мавки виходять погратися на берег — водять хороводи. Увечері, як зайде сонце, полюбляють на острові чи при березі розчісувати волосся (пам'ятаєте хрестоматійне: «Хто се, хто се на тім боці чеше свої коси?»).

За уявленнями, русалками або мавками стають переважно утопленицi, самогубці та діти, що народилися мертвими чи померли нехрещеними. Особливо боялися люди, коли їхні немовлята помирали на Зелені свята. Такі неодмінно перетворювалися у русалок, а згодом — у мишей, білок, куниць, ящірок тощо.

Русальчиськи чи потерчатими гуртами керували Старші Баби. Над тими, що перебували у воді, старшував водяник, лісовими русалками опікувався лісовик, а в полях — польовик. Над рештою правував Дід-Ладо. Всі вони слухняно виконували вказівки старійшин.

До русалок в Україні було неоднозначне ставлення. В одних випадках до них ставилися з повагою, «оскільки вони опікали ниви, ліси та води»; співчували їм за обездоленість, що сталася не з власного бажання. Однак у переважній більшості їх вважали «нечистою силою», котрій потрібно догоджати, задобрювати, а то й остерігатися. Якщо нечестивиць розгнівити, то «вони можуть принести лихо — наслати град, зливу, бурю, розтолочити жито чи збити на ньому цвіт». Сам термін «русалії» відомий більшості слов'ян. Скажімо, в сербів і хорватів це «русаліє», болгар — «русальніци», словаків — «русадіє», чехів — «русадле», словенців — «рісале». До речі, в останніх навіть травень прибрав ідентичну назву — рісальцек. Мабуть, назва терміну походить від грекола-тинського «росалія», чи «росарум», що в перекладі означає свято рож.

Близькі чи подібні уявлення про русалок знаходимо і в інших народів Європи. У німців це дунайські діви або ельфи, в англійців — морські дівчата, у литовців — свiтезянки, у сербів — віли, у норвежців — валькірії, а в давніх римлян та греків — німфи. Співставляючи українські варіанти з чужинськими, напрошується висновок, що фольклорна уява нашого народу найбагатша і найпоетичніша як за сюжетністю, так і за світосприйманням.

Кульмінацією Русального тижня є Мавський Великдень, що припадає на Зелений четвер. За народною уявою, русалки та нявки в цей день ходять полями, лісами та селами, оскільки їхні душі відпущені на волю. Відтак, святкуючи своє свято, вони вчиняють різноманітні ігри та забави, зваблюють поодиноких дівчат і хлопців, заманюють і змушують виконувати всілякі плотські втіхи, неймовірні забаганки — любощі, кохання тощо. Це єдиний у році

день, коли вони перетворюються в людську подобу і споживають звичайну їжу.

Люди певною мірою використовували такий їхній стан, щоб задобрити їх. На Нявський Великдень остерігалися працювати, «щоб не розгнівити померлих душ», особливо сіяти борошно в діжку, «бо з'явиться багато русалок». Зранку жінки пекли особливі паски-баби, фарбували жовті крашанки, але шкаралуп, як це бувас на Великдень, не кидали у воду, «бо довкола них збереться гурт русалок». Де-не-де з цієї оказії на підвіконня клали гарячий хліб, вважаючи, що від пари і запахів вони будуть ситі. Протягом тижня майже по всій Україні жінки розвішували на деревах полотно, «аби нявки взяли його для одягу — сорочок».

Як уже мовилося, на Нявський Великдень молодь намагалася не виходити за межі села. Лише жінки з чоловіками, зодягшись у святковий одяг, йшли в поля, влаштовували частування з різноманітними забавами, а потім розносили їжу на межі нив — «для русалок». В деяких селах було за звичай дівчатам зі сходом сонця йти в поле, нести з собою житній хліб, спечений на свяченій воді. Потім його розламували на невеличкі дольки й розносили по нивах — «для русалок, щоб жито родило».

Дехто з найвідважніших дівчат таємно йшов до лісу, несучи сплетений з живих квітів віночок. Вважалося, оскільки русалки люблять ходити в таких прикрасах, то неодмінно приймуть його, а дівчині допоможуть вийти заміж. Проте не забували при цьому прихопити з собою любисток чи полин. Якщо зустрічалася мавка, то обов'язково запитувала: «Полин чи петрушка?» Якщо дівчина відповідала «полин», то русалка відказувала: «Сама ти згинь!» — і зникала, а як казала «петрушка», то чула в одвіт: «Ти моя душка!» — після чого русалка лоскотала її досхочу...

Нарешті надходив останній день «князівства русалок» — перший після Русального тижня понеділок. Це були традиційні проводи нявок з поля до лісу (перед цим їх виряджали з води на ниви). Це було вельми урочисте дійство, в якому брали участь усі жінки села й чимало чоловіків. Прикрасившись квітами та галузками з дерев, всі йшли в поле, наспівуючи:

Ой проведу я русалочок до бору,
А сама вернуся додому,
— Ідіте, русалки, ідіте
Да нашого жита не ломіте...
Да наше житечко в колосочку,
Да наші дівоньки у віночку.

Поверталися в село пізно ввечері з піснями.

Натомість на Поліссі — регіоні, де найповніше збереглися ці реліктові обряди — ще в кінці минулого століття був у активному вжитку звичай проводів русалок, в якому брали участь і дівчата. Вони плели віночки й вибирали з-поміж себе стрункУ юнку — «русалочку». Її заквітчували квітами та стрічками. Коли ж сходив місяць, гуртом, у білих сорочках та намистах, взявшись за руки, виходили вервечкою за село: у кожної дівчини на голові мав бути віночок, а волосся розплетене. Попереду йшла «русалка». Такий похід нагадував відому гру у «ворота» — перша пара зводила вгору руки, через які попарно проходили інші учасниці. Весь процес супроводжувався особливими русальними піснями.

Потім на леваді чи в полі розпалювали багаття і перестрибува-
ли через нього. До дівчат приєднувалися й хлопці. Цей сюжет на-
гадує купальські забави, але з тією різницею, що свої віночки юн-
ки кидали не у річку, а на парубків і розбігалися геть. У цей час
«русалка» намагалася впіймати котрусь з подруг; якщо їй щасти-
ло це зробити, то лоскотала. Дійство закінчувалось опівночі.

В інших регіонах за русалку правила солом'яна лялька. Таке опудало зодягали в жіночу сорочку й виносили в поле, де росло жито, там його роздягали, сорочку розривали на шмаття, а солому розкидали довкіл.

Подібним дійством і завершували русалії. Після спільної трапези дівчата розходились по полях з віночками на розплетеним волоссі, співаючи:

Проводили русалочок, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,
Та нашого житечка не ломили,
Та наших дівочок не ловили.

Перед ворітьми долина,
А в тій долині калина.
Ой там Галиночка гуляла,
Жемчуг-намисто обірвала.

Ой туди їхав нелюбий,
Став з коника злізати;
Став з коника злізати,
Жемчуг-намисто збирати.

— Не зсідай, нелюбий, з коника,
Не з тобою гуляла;
Не з тобою гуляла,
Намисто порвала.

Ой туди їхав миленький,
Став з коника злізати;
Став з коника злізати,
Намисто збирати.

— Збирай, збирай, миленький,
З тобою я гуляла;
З тобою я гуляла,
Дороге намисто порвала.

Через тиждень після проводів русалки остаточно поверталися до своїх постійних місць-угідь, де перебували до наступного Нявського Великодня. Як бачимо, трійчанські празники зберегли дохристиянський обряд культу природи і предків, який характерний, як уже згадувалося, для багатьох європейських народів.

Християнство чи не найворожіше ставилося насамперед до русалій. В Іпатіївському літопису, зокрема, читаємо: «И нарекоша игры ть русалія». Але, незважаючи на церковні заборони та анафеми, в народі досить довго оберігали цей прекрасний обряд, окремі фрагменти якого дійшли й до нашого часу.

МАЛА НІЧКА-ПЕТРІВОЧКА

Із Зеленими святами тісно пов'язаний один з найоригінальніших постів — Петрівка, Петрівський піст. Припадає він на другий після Трійці тиждень і триває до Петра (12 липня). Ці запусти можуть бути або короткими, або довгими,— залежно від того, ранніми чи пізніми випали Зелені свята.

У народі побутує кілька цікавих гіпотез щодо його походження. Ось одна з них. Ранньолітній піст, начебто, встановив святий Петро (а звідси й його назва) на прохання жінок, чоловіки яких на сінокосах (саме в цей період починається косовиця трав) поїдали всі молочні продукти (скопи), що збіднювало сімейний стіл.

Щоправда, в народі не дотримувалися особливих засторог. Зважаючи на тяжку фізичну працю, селяни все-таки вживали молочні продукти. Крім того, в Петрівку дозволялося організовувати немало обрядових дій, як, скажімо, розигри, «гонити шуліку», «замочувати дійницю», Купала тощо. Нарешті, і це говорить про своєрідну демократичність запустів, з Петровим постом безпосередньо пов'язаний цілий пісенний цикл, так звані петрівочки. Як ми знаємо, під час заговин церква суворо забороняла будь-які розваги й пісні. Винятком була лише Петрівка.

Петрівський мелос вельми своєрідний і оригінальний. Він не має аналогів у інших народів. Його виникненню, очевидно, посприяло те, що на цю пору припадають сінокоси. Щоб якоюсь мірою полегшити тяжку фізичну працю, наш народ створив пісні з легким і невибагливим солоспівом, які виконувалися лише під час посту. Оскільки обрядові пісні-петрівочки, майже не досліджені фольклористикою, наведу два найцікавіших варіанти...

Мала нічка-петрівочка,
Не виспалась наша дівочка,
Не виспалась, не нагулялася,
Із козаченьком не настоялася,
У череді гнала, задрімала,
На пеньки ноги позбивала,
На густий терен косу порвала.
А вже телята пасут хлоп'ята,
Да уже вівці на крутій гірці.

Уже Петрівочка да наступає,
Дівочий голосок да прибуває.
Уже Петрівочки дві неділочки,
Нема голосочку половиночки.
Уже Петрівочки да не дня й не дня,
Уже голосочку да й нема, нема.

Переконалися, ці пісні напрочуд поетичні й призначаються переважно для одного голосу. Виконували їх здебільшого в полі за роботою.

З Петрівкою, як правило, співпадають і сінокоси. Їх розпочинали в перший вівторок запустів. Напередодні в понеділок намагалися не працювати. У деяких регіонах у цей день справляли обряд «полоскання зубів» (якщо пам'ятаєте, подібну обрядодію влаштовували й на початку Великого посту). Кілька сусідок — заміжніх жінок, зібравшись у гурт, йшли до шинку, «щоб прополоскати зуби на запусти». Але найпопулярнішими були все-таки розигри, «замочування дійниці», «гонити шуліку», «похорон Ярила» чи «Коструб онька». Але то окрема розповідь. Скажу тільки, що у «Стоглаві» суворо осуджувалися обряди, пов'язані з першим днем Петрівки. Звичай ходити в гаї вважався — «бісовські потіхи діяти», проти яких потрібно вживати найсуворіші заборони, щоб не поклонялися люди «елінським біснованням і прелестю бісовською».

Церква виступала і проти обряду пускати на воду клечальні вінки. За традицією, дівчата на Петрівку йшли до річки і сплавляли водою віночки, які заготували на Зелені свята. Вважалося, що в цей день справляють свої розигри й звірі, що водяться в лісах та полях.

З Петрівкою пов'язано чимало прислів'їв та приказок.

У Петрівку мухи роблять на панів, а в Спасівку (19 серпня) — на себе.

Захотілося йому у Петрівку льоду (...мерзлого, ...печеної криги).

Тепер не Петрівка, щоб казати разів кілька, а зима — сказав та й нема.

Петрівка — на хліб голодівка.

Пішло вже мені з Петрового дня.

Хліб на Петрівку ощаджуй.

Паршивому поросяті і в Петрівку холодно.

Хто в Петрівку сіна не косить, той зимою і в собак їсти просить.

Проводжали Петрівку такою піснею:

Ой коли Петрівочки дожидали,
То ми її в русу косу заплітали.
Тепер же ми Петрівочку проведемо,
Ми ж її русу косу розплетемо.
Уже ж тая Петрівочка минається,
Зозуля в капусту ховається.

Дійсно, в цей час ця птаха замовкає, «бо, як кажуть у народі, вона ячмінним колосом здавилася». В одному з текстів мовиться:

Куй, зозуленько, куй.
Недалеко Петро гуй.
Хоч будеш та й літати,
То не будеш вже кувати.

З Петрівкою співпадають найкоротші ночі. З цього приводу казали: «У Петрівку день як рік», тому й «Мала нічка-петрівочка, не виспалась наша дівочка...»

ОЙ ТИ ВОДО, ПРЕЧИСТАЯ

Пригадую популярну в свій час жартівливу пісню: «Без води і ні туди, і ні сюди». Справді-бо, весь довколишній рослинний і тваринний світ завдячує їй життям. Візьмемо для прикладу хоча б таке: людина може значно довше прожити без їжі, ніж без води. Тому в усіх народів побожно ставилися до живих джерел.

Це ж стосується й наших пращурів. Скажімо, дайбожичі, окрім гаїв і правічних дерев, вважали святими місцями криниці, джерела, річки й озера; їх ретельно охороняли, біля водних артерій влаштовували ритуалізовані дійства та сценізовані обрядодії. Навіть до нашого часу дійшов звичай: дівчатам суворо заборонено чепуритися над водою, особливо питною, бо «від того обличчя зарябіє». Вода мала не тільки практичне, а й ритуальне значення: нею, особливо свяченою, лікували різноманітні хвороби, використовували при шептах та примовляннях, їй приписували магічну силу від різноманітних пошестей тощо.

Живим джерелом енергії вважався й дощ. Тому селяни завше в'язували свої статки з небесною вологою. Якщо вона вчасно зрошувала землю — панував добробут у родині, а коли випадало посушливе літо,— чекали голодомору. Наші предки знали, що кількість опадів залежить від наявності річок та озер. Про це навіть побутує повір'я: якщо після невеликого дощу з'являється на небосхилі веселка, «то вона воду п'є з річки, щоб знову зволожити землю».

Відтак до природних животоків у народі було особливе ставлення. Їх обсаджували вербами, постійно цямрували криниці та копанки, очищали джерела від намулу. Заборонялося, особливо дітям, гратися поруч з ними. «Хто смітить і плює в криницю,— остерігали дітлахів,— у того болячки на язиці з'являться!»

Чимало обрядів, пов'язаних з очищенням води, перейшло і в християнські вірування. Один з таких — освячення криниць та річок. Тричі, а то й чотири рази на рік — на Водохреща, на Юрія, на Купала і на Спаса — відбувалися сакральні походи до живих джерел, пов'язані з їх очищенням і освяченням.

Окремі дійства вчиняли і на Зелені свята. Передовсім це стосувалося польових криниць. До них ставилися по-особливому. Чиста й прохолодна джерельна вода вгамовувала спрагу жниварям, пастухам і мандрівникам під час спекотних днів. Щоб убезпечити їх схоронність, на трійчанські дні або на початку Петрівки організовували хресні ходи до польових криничок. Біля таких джерел священик освячував воду, читав молебні й відправляв панахиди «за упокій душ полеглих чи померлих».

Крім криниць, освячували також і драговини — небезпечні місця, розташовані переважно у пониззі річок та на болотах. Вони здавна відлякували людей своєю загадковістю й непередбачливістю. Існує безліч легенд та переказів про топкі місця. В одних випадках там живе нечиста сила, яка заваблює до своїх нетрищ лю-

дей і тварин, щоб засмоктати, в інших — невизначене «єство» — господарь драговини. Щоб умилосердити його, організовували святочні ходи.

У кожному регіоні були свої, чимось відмінні обряди. На жаль, переважна їх більшість не дійшла до нашого часу. Окремі фрагменти ще подекуди побутували в середині минулого століття. В одних місцях «єству драговини» приносили жертви — кутю, молоко та крашанки, в інших — освячували водою, обходили хресним ходом з вогнями (пізніше зі свічками, хоругвами та образами), співали священні пісні, читали Євангеліє і обкурювали кадилом; якщо в цих місцях були випадки загибелі людей, то справляли панахиди.

У давнину драговинні місця обсаджували вербами. Дерева попереджали людей, що тут небезпечне місце, і одночасно були прихистком для душ покійників — русалок та мавок, що витають тут і опікуються сільськими осідлами. Хресні ходи відбувалися під супровід музик, співів, танців та специфічних замовлянь.

Під цю пору організовували хресні ходи і до живих джерел, які в народі називали безоднями. Це переважно природні животоки, які не замерзають за найлютіших морозів. Нерідко такі глибинні живограї були оповиті легендами та переказами про надприродну їх силу (деякі джерела збереглися і до нашого часу). Вважається, що жива (свята, цілюща) вода здатна виліковувати найрізноманітніші недуги, у тому числі параліч, глухонімоту, втрату зору тощо. До таких місць і нині під час хресних походів привозять тяжко хворих людей з найвіддаленіших куточків.

У перші дні Петрівки освячували й броди. За відсутністю в давніші часи спеціальних пристроїв — поромів, катерів та мостів складних конструкцій — люди користувалися переважно бродами-перебродами. Для цього вибирали зручні мілководні місця. Але нерідко під час повеней броди завдавали поселянам великого клопоту, а почасти й становили небезпеку для життя. Тому людей, які вирушали в далеку дорогу, напучували: «Хай вас Бог рятує на кожному броді й переході!».

Найбільше таких місць було на Дніпрі, Дністрі, Десні, Бузі, Прип'яті й Тетереві. Люди вірили, що перебродами опікуються водяники. В одних місцях їх вважали доброю силою, в інших — недобрими. Аби задобрити опікунів, біля бродів з обох боків ставили кам'яні баби. Може, первісно ці кам'яні баби, що густо розкидані по Україні, і були поставлені на честь дайбозького бога доріг.

Звичай освячувати комунікаційні місця зберігся й за християнства, перетворившись у чисто церковний ритуал,— спочатку священик освячував місця громадського користування, а потім, якщо дозволяли умови, люди всім селом переходили воду у брід. У глухіших місцях цю роль виконував вершник, що на коні перепливав річку, розкидаючи по воді татар-зілля та нечуй-вітер. Останній обряд вочевидь є залишком дайбозьких вірувань.

Під цю пору припадало також очищення, освячення та заворожування річок і ставків — так зване «ходіння на воду». Раніше люди вірили, що в заростях річок і ставків живуть надприродні істоти — водяник та очеретяник (болотяний), що персоніфікував-ся з чортом. Якщо водяник вважався покровителем і наглядачем русалок, то очеретяник опікав потерчат, наказуючи їм заманювати людей у свої володіння і вчиняти над ними наругу.

Їхні житла знаходилися переважно в тих місцях, де стояли водяні млини. Народна демонологія зберегла чимало легенд про утаємничені сили, котрі при відсутності мірошника вчиняли всіляку шкоду: крутили колеса, свистіли, перегукувалися, здіймали сварки та бійки. Такі оргії здебільшого відбувались уночі напередодні Великодня, Зелених свят та Купала. Щоб застерегтися од нечистої сили, такі місця освячували.

Напередодні зорганізовували толоку: чоловіки йшли до греблі, очищали їх від задавнілої зарості — очерету, укріплювали береги, ремонтували лотоки, розширювали русла, по яких стікала вода до загат та коліс. Після того (в одних випадках на Зеленому тижні, в інших — у перший понеділок Петрівки) до сходу сонця збиралися на вигоні чи на перехресті доріг і під супровід пісень, магічних ігор і танців, йшли до ставу чи річки. Назустріч з хлібом-сіллю виходили власник млина та його дружина, виголошували ритуальні слова про роль і святість води, яка дає людям життя, зверталися до добрих духів за поміччю, а лихим силам наказували йти геть «на болота і в очерети, куди півнячий голос не доходить».

Після цього співали пісень, виконували ритмічні танки та розігрували обрядові сценки. Господар клав хліб-сіль на стіл, застелений святковою скатертиною; поряд знаходився ще один, де стояла освячена вода і колово.

Після освячення млина робили ритуальний обхід. На верхній частині ставу чи річки ходаків зустрічали «водяники» — переодягнені односельці. Після відповідної обрядодії вони вдавали, що «йдуть в очерет». Присутні кидали кілька ложок колова у воду, решту споживали самі.

Ця високопоетична, позначена давніми віруваннями обрядодія мала не тільки символічний, а й практичний сенс: у такий спосіб люди не лише віддавали шану живосиллю води, спогадували добрих духів, умилостивляли водяника й русалок, а й очищали та лагодили ставки, русла річок, греблі й млини.

Із зеленосвятськими обрядами тісно ув'язується ще один сюжет. У народі він називався «очищення ополонок-копанок». Його святкували лише молодиці, «бо це жіноче свято». Як засвідчує С. Килимник, це свято відбувалося в перший понеділок або вівторок Петрівки.

Як відомо, у кожному селі для прання білизни, купання дітей і напування тварин, а почасти й зрошення городів, копали гуртові копанки. Раз на рік їх годилося чистити. Напередодні чоловіки їх лагодили, робили свіжу огорожу, цямрували. Жінки визначали день, коли будуть їх очищати. При цьому намагалися не виконувати будь-якої важливої роботи, окрім готування їжі. До сходу сонця випалювали піч, складали в корзинки, які призначалися для освячення пасок, наїдки та запасний святочний одяг, і, взявши з собою дітей, вигонили за село корів. Після цього пускали по колу чарчину, але не закушували, «бо чистити копанку годиться натщесерце».

Розвеселившись, починали співати пісень — веснянок, русальних та петрівочок. Приходили до своєї ковбані, розпалювали вогнище, всаджували біля нього дітей, і, взявшись за руки, під супровід пісні обходили по сонцю вогнище і копанку, обтикали її спеціально приготовленим плетінням і приспівували:

Посаджу я вербицю, посаджу я сухую,
А виросте вербиця, а з'явиться криниця.
Вербиця зеленая, криниця погожая —
Наша русалонька — дівонька пригожая...

Одна з жінок раптом вигукувала:

— Ух-ух! — і всі кидались до води, обливалися джерелицею й учиняли інші обрядові ігри.

По закінченню брали заступи й коновки, виливали воду й вичищали намул; якщо ж ковбаня була великою, то прокопували ще одвідну канавку для стікання води. Нерідко на допомогу приходили й чоловіки.

Впоравшись з роботою, жінки вилазили з копанки, переодягались у запасну білизну. Переодягання, як правило, супроводжувалось ритуальною грою-боротьбою з чоловіками, але вона тривала недовго. Зодягшись у сухий одяг, одні молодиці готували обрядовий обід, решта обсаджувала копанки вербами, притрушувала довкола татар-зіллям. За святочною їжею співали пісень, жартували, організовували веселі ігри. Так тривало, доки з поля не поверталися корови. Під супровід петрівочки жінки розходилися по домівках:

Не стій, вербо, над водою,
Бо холодна вода під тобою!
Та стань, вербице, на улиці,
Де челядонька збирається,
Де рута-м'ята кохається,
Де хрещатий барвіночок,
Та де запашний василичок!

Крім наведених вище обрядів, проводились обходи полів та сіл. Ці та подібні їм дійства безпосередньо пов'язані з дохристиянськими віруваннями. Пізніше церква значною мірою нейтралізувала їх, додала чимало своїх сюжетів, а відтак і змінила первісну символіку. Але, незважаючи на відповідну християнізацію дійств, все ж чимало елементів їх залишилося в побуті. Це насамперед ритуали, пов'язані з ушануванням предків, очищення й убезпечення від злих сил, задобрення охоронних духів і освячення джерел. Не випадково один з дохристиянських апокрифічних псалмів несе на собі слід давнього світогляду: «Ой ти, водо, пречистая...»

ПОМЕР, ПОМЕР НАШ КОСТРУБОНЬКО

Чи не найбільше ігрових дійств, пов'язаних із Зеленими святами, в яких брали участь заміжні пари, припадає на перший день Петрівки — так звані Понеділкові заговини. До запровадження християнства це, мабуть, був обряд «похорони Ярила». З цього приводу О. Воропай писав: «Ярило, як відомо, поганський бог, що

уособлював собою родючу силу весняного сонця. Наші предки уявляли собі, що в цей час Ярило ходив ночами по полях у білому покривалі з вінком маків і хмелю на голові, а в руках носив серп та дозріле колосся жита і пшениці. Перед Петрівкою Ярило ніби помер — плодюча енергія землі й сонця досягла своєї кульмінаційної точки і пішла на спад. Похорони Ярила в перший понеділок Петрівки символізують це явище».

Такі забави супроводжувалися різноманітними ритуалізованими дійствами. Щоправда, в окремих випадках цим правом користувалися лише заміжні молодиці. Згодом давній обряд «похорону Ярила» розчленився на окремі дійства, котрі в кожному регіоні мали свої назви: розигри (розгари, розори), «дядини», «замочувати дійницю», «гонити шуліку» (шуляка), «хоронити Коструб онька» та ін.

Особливо цікавим і по своєму оригінальним було свято «гонити шуліку». Найповніше воно збереглося на Поділлі, частково на Волині та Поліссі. Нині важко відтворити первісне значення цієї назви. Ймовірно, в прообразі хижого птаха (шуліки) відтворювалася смерть або ж злі чорні сили. Що б там не було, але обряд, який зберігався до середини минулого сторіччя, заслуговує на відтворення в повному обсязі.

У кожному регіоні були свої строки відзначання. В одних випадках обряд справляли в кінці травня, в інших — у середині червня, а ще — у перший понеділок Петрівки. Рано-вранці, зготувавши сніданок, господиня скликала до хати курей, ситно годувала з певними заговорами-примовками, клала на порозі сокиру чи ножа і відгонила птиць геть, «щоб шуліка не хапав». По обіді, одягшись святково і прихопивши з собою страви, йшла на вигін, де збирались однолітки. Хором заспівували:

Ой, шуляку, чорна птахо,
До нас не літай,
Ой, шуляку-шулячисько,
Людей наших не лякай,
Ой, шуляку, чорна птахо,
Курей наших не хапай...

Пісню супроводжували помахами руки в бік лісу. Після цього розстеляли скатертини, виставляли їжу і пускали по колу келишок. Кожна з присутніх мала виголосити тост приблизно такого змісту:

— Дай же, Боже, нам здоров'я, щоб нас чорні птахи не знали, щоб нам кури-гуси родились, а курчата лупились і шуляки губились!

Пригощаючись, жартували, співали пісень, не обходилось без сороміцьких. Тому до гурту не запрошували ні дітей, ні молодь. Невдовзі жіноче товариство перевідували чоловіки, несучи на тичках убитих шуляків та ворон. За давнім звичаєм у цей день дозволялося полювати на птахів, які вчиняли шкоду господарствам. Відтак мисливців запрошували до гурту і пригощали за обрядовий подарунок.

Потім гурт з високо піднятими тичками вирушав до лісу. Дорогою співали обрядову:

Ой, шуляко-розбишако, крильми не махай,
Ой гай, гай, крильми не махай!

Ой, шуляку, чорна птахо, людей не займай.
Ой гай, гай, людей не займай!
Ой, шуляку-злодіяко, курей не хапай.
Ой гай, гай, курей не хапай!
А ми тебе заб'ємо!
Ой гай, гай, заб'ємо!
Тобі курей не дамо.
Ой гай, гай, не дамо!

Слова підкріплювались різноманітними жестами, рухами, окриками. На лісовій галявині хід зупинявся, жінки розходились, прикрашали себе галузками та квітами, знову збирались докупи, роздивлялись, чи не летить, бува, хижа птиця. При цьому співали:

Ой, лісу, лісочку,
Ой, гаю-гайочку,
Не плодь яструбочка!
Ой, лісу-лісочку,
Ой, гаю-гайочку,
Ой, вітре-вітрочку,
Діточок з гнізда поскидай,
Шуляченька занехай!

Якщо ж ненароком неподалік з'являлася птиця, окрикували:

Птице чорна, смерте наша,
Ти нас не займай, май.
Гай, гай, гай, гай, гай!
Птице чорна, смерте наша,
Ти нас не займай — обминай! —

і розбігались, немов курчата, проклинали шуляка-яструба, ловили одна одну. Невдовзі біля галяви з'являлися мисливці з новими шуляками, і жінки, намагаючись відібрати у них підстрелених птиць, вчиняли своєрідну гру-боротьбу. Завершувалася вона викупом: чоловіки віддавали птиць. Довкола галяви з чотирьох сторін ставили чотири віхи з чучелами птахів, обтикували довкола клечанням. Потім сідали обідати, а рештки їжі чоловіки спалювали на вогнищі. Обід супроводжувався співами й обрядовими діями на заклинання шуляків.

По трапезі починали обряд «поховання шуляка». Чоловіки на вогнищі урочисто спалювали кількох птахів, а жінки поряд викопували «могилу» — невелику яму. Коли «могила» була готова, брали одну птицю, зв'язували їй ноги й пеленали голову. Три чотири жінки — з головешкою, водою, грудкою землі та зеленою гілкою — ставали довкола і разом з іншими відтворювали обряд похоронів. Він супроводжувався примовлянням:

Умер наш шуляк,
Умер наш чорний.
Його закопали,
Його поховали!

Чорний ворон птах
У землі, у землі,
А ми, люди, при житті,
При житті!

Символічну «могилу» засипали землею, притоптували ногами й танцювали на ній. Після цього, залишивши на галяві решітки їжі, з піснями поверталися в село, щоб зустріти череду корів.

У різних регіонах були свої різновиди розигрів. Скажімо, на Полтавщині (Зіньківський повіт) жінки, зготувавши обід, потайки від чоловіків несли його в сад, і, поївши, покрикували: «Га-га-га!». Це означало, що в такий спосіб гонять «до Бога шуліку, який мусить передати їхнє прохання, щоб Всевишній продовжив строк інтимного життя». У Канівському повіті петрівчанські розигри називалися «замочувати дійницю» для великого молока. В обід гурт жінок ставив на подвір'ї нову дійницю, потім сідали довкола неї і пускали по колу чарку, виголошуючи різноманітні побажання:

— Щоб дійниця не текла,
А хазяйка весела була!
— Щоб хазяйка не доспала
До корови рано вставала!
— Щоб корова стояла,
Да багато молока давала!

До речі, подібний обряд я нещодавно зафіксував як діючий на Вінниччині. Його справляють лише заміжні жінки.

Не менш цікавими були й інші форми розигрів. Найстаршу в родині жінку садовили на зелену гілку «з маю», що збереглася від трійчанського клечання, і тягли через усе село до корчми. Бабуся, що удостоїлася такої честі, купляла могорич. Цей обряд символізував літо в образі бабусі, яке ввозили у село.

Поряд з жартівливими сценками, розігрувалися й обрядові. На Поділлі у перший день Петрівки жінки, у котрих народжувалися неживі немовлята або ж помирали нехрещеними, сходилися на цвинтар, де справляли «обід для дітей». Вважалося, що в цей час над цвинтарем літають їхні душі і «просять хреста». Обряд називався «справляти дітям весілля».

Загалом термін «розигри» безпосередньо пов'язаний з конкретним обрядом — проводжати (хоронити) весну, а відтак зустрічати літо. Про те стверджують найдавніші сюжети. Скажімо, на Новгород-Сіверщині в цей день молодь ішла до лісу, вирубувала кілька гілок берези, прибирала квітами і несла їх з піснями в село, обходила його, а потім кидала те гілля в річку.

Якщо на Правобережній Україні дуже популярними були дійства, пов'язані з «гонінням шуліки», то на Лівобережжі — «похорон Кострубонька». Найповніший його опис зафіксував свого часу М. Максимович. Він, зокрема, наводить свідчення, що в цей день наші далекі пращури хоронили солом'яну ляльку у вигляді чоловіка, яка називалася Кострубоньком (чи не назва це одного з давніх дайбозьких божеств?). Гурт жінок імітував обряд поховрон, вчиняв ритуальні голосіння та причитання:

Помер, помер наш Кострубонько,
Сивий, милий голубонько,
Зісталася хатка
І ще сінажатка,
І ставок, і млинок,
Ще й вишневенький садок.
Ще й ставку купатися,

А у млинок проспатися,
А у садок погуляти —
Коструб'онька поминати!

Згодом, на думку вченого, цей обряд перейшов до весняних дійств. Збиралися на луці дівчата, водили танок довкола «Коструб'онька» — однієї з них, що стояла посеред кола, наспівували:

Помер, помер наш Коструб'онько,
Помер, помер наш голуб'онько!
Кобила ж наша білобокая,
Не впади з моста,
Не вмочи хвоста.

Дівчина-Коструб'онько схоплювалася, а решта голосно співали:

Ожив, ожив Коструб'онько,
Ожив, ожив наш голуб'онько!

В інших регіонах дівчина, взявшись за голову, приспівувала:

Що ж я, бідна, учинила —
Коструб'онька не любила?

В Західній Україні, як засвідчив В. Гнатюк, подібний обряд, що перетворився у гру, виконували на Великодні свята. Гра мала назву «Коструб». Дівчата брались за руки, утворювали велике коло. Одна з них ставала посередині і голосно вигукувала:

— Христос Воскрес!

— Воістину воскрес! — відказували усі інші.

— Чи не бачили мого Коструба? — запитувала ведуча.

— Бачили, пішов у старости! — відказували їй.

Після таких діалогів дівчата починали коловий танок, співаючи:

Бідна моя голівонько,
Нещаслива годинонько!
Що я собі наробила,
Чом Коструба не злюбила?
Приїдь, приїдь, Коструб'оньку,
Станем рано до шлюбоньку,
Рано, рано, пораненьку,
На білому камінейку!

Зупинялись, дівчата христосувались поміж собою. Під час танку ведуча ставила запитання: «Чи не бачили де мого Коструба?», а інші відповідали: «Поїхав по квітку», «Поїхав по напій», «Слава», «Вже вмер» і наостанок — «Вже повезли на цвинтар». Забий», вершальним акордом гри була пісня:

Слава тобі, Божий царю,
Що мій Коструб на цвинтарю!
Лежи, лежи, як колода,
Я молода, як ягода;
Лежи, лежи, щоб не встав,
Бо до мене інший пристав;
Ніженьками затоптала,
Рученьками заплескала.

Я. Головацький, що також зафіксував свого часу опис обряду, подав інший пісенний варіант:

Слава тобі, Христе Боже,
Коструб встати вже не може!
Нехай лежить, як колода,
Я молода, як ягода.

Про цей унікальний, не до кінця ще вивчений обряд, що побутував лише в Україні, писали й російські вчені, зокрема О. Афанасьєв і Є. Анічкін. У одних випадках (О. Воропай) вчені вважають, що з «похороном Коструб онька» пов'язане дійство поховану зими, в інших (С. Килимник) — весни або ж чорних (злих) сил, а дехто стверджував, що дійства обрядових розигрів суголосні з давнім «похороном Ярила». Щоб б там не було, але вся сюжетна канва ритуалів сягає в дохристиянську добу. Вона спільна для всіх розигрів: дівчата йшли до річки й пускали на воду клечальні віночки, виготовлені на Трійцю, але остерігалися ходити лісом, «бо на перший день Петрівки відбуваються звірячі розигри». У цей день годилося ситно підгодовувати домашніх тварин, особливо корів, «щоб краще доїлися».

Як бачимо, крім символічних дійств, з розиграми ув'язуються й практичні форми господарювання. Це наштовхує на думку, що первісна форма обряду мала значно глибшу символіку, яка протягом наступних століть розчинилася, зберігши лише обрядову структуру.

ЛИПЕНЬ

У липні день одбуває, а жара прибуває.
Липень-пеклиця на зиму робить, а зима з'їдає.
У липні літо маківкою повито.
Липень не тільки полудень літа, а й року.

ЗІЙДИ, СОНЕЧКО, НА ІВАНА

Здається, жодному з дайбозьких свят християнство не приділяло такої пильної уваги, як Купалові. У багатьох літописах та митрополичих посланнях суворо засуджувались і піддавались анафемі «бісівські ігрища». Тодішні церковні приписи забороняли відзначати «сатанинські дійства». Згадаймо, як середньовічний полеміст і проповідник християнства І. Вишенський закликав: «Купала на Крестителя утопите и огненное сказание отсечите...», а «Стоглав», подаючи опис русалії, стверджував: «Против празника і вночи на самый праздник, весь день і до ночи чоловіки, жінки й діти по домах і на вулицях, і над воду ходячи, забавляються всякими грами... й іншими способами і паскудними образами; тут хлопці і дівчата безчестяться...»

Не одне століття висів дамоклів меч над одним з найпоетичніших обрядів, котрий дійшов, хоч і видозмінено, до нашого часу. Навіть сучасні атеїстичні «полководці» силоміць розганяли людей, коли ті збиралися біля річок на купальські вогні, а культпрацівникам було суворо заборонено організовувати свято Купала.

Склалася дивна ситуація, коли над обрядом однаково збиткувалися ворогуючі між собою церковники й атеїсти. Нині Купальський обряд знову повертається до села, але, будемо відвертими, від барвистого, яскравого свята залишилися, як кажуть, тільки ніжки та ріжки. Традиційний сюжет знівельовано. До нього долучені штучні персонажі — Водяника, Нептуна, Мавку тощо. А десь його навіть перетворили у підзвітні заходи з рапортом. Все це разом розмило народне дійство, а ті, хто б хотів довідатися про первісність свята, не мають змоги скористатися фаховою літературою. Такої практично у нас нема.

Яким же було Купало? Щоб відповісти на це, мусимо докопатися глибинних джерел, з яких народжувалося потужне річище цього високохудожнього дійства. Єдиного чіткого сюжету у нас, на жаль, нема, оскільки кожний регіон, навіть окремі села, вносили в нього свої специфічні відмінності. Я ж зупинюся на найбільш характерних.

День Купала, який припадає на 7 липня, збігається з літнім сонцеворотом. У давніх слов'ян Дажбог — бог Сонця — був найшанованішим серед інших міфологічних святих. Наші пращури вважали, що саме він дарував усьому життя. Відтак Сонце було прообразом свого покровителя, а тому його річний цикл співпадав з певними ритуальними дійствами, серед яких Купало знаменувало літній сонцеворот, тобто найвищий культ Сонця.

Християнство не змогло остаточно знівелювати обряд, тому до нього «долучили» свято Різдва Святого пророка Предтечі і Хрестителя Господнього Івана. Ось так і з'явилося християнізоване дійство з подвійною назвою — Іван Купало.

Основним стержнем, довкола якого відбуваються дійства, є купальський вогонь як символ Сонця. Він мав горіти цілу ніч. Щоб підтримувати вогонь, парубки заздалегідь заготовляли хмиз. Зладнавши сплетений із соломи, рогози чи дубців козубок, тягли його селом, і кожен господар мав подарувати «на розпал» якусь річ, що вийшла з ужитку чи пару дровин. Деінде їх годилося красти з дворів, де жили дівчата. Бувало, навіть йшли в ужиток плетені тини.

Зібране відвозили на леваду, до річки чи до ставка, і складали в купки. Тут, власне, й відбувалося дійство.

Окрім купальського вогню, зі святом пов'язані два найголовніші персонажі — власне Купало і Марена. Досі нема чіткої думки щодо їх походження. Різні вчені по-різному трактують генеалогію цих персонажів. Густинський літопис стверджує: «Купало, якоже мню бяше богъ обилія, якоже у еллинъ Цесер, ему-же безумныи за обиліе благодареніе приношаху в то время, егда имяше настати **жатва**». Натомість український історик XVII століття І. Гізель стверджував: «Идол Купало, его же бога плодовъ земныхъ быти мяху и ему прелестью бѣсовскою омрачении благодареніе и жертву в началѣ жнивъ приношаху».

Була й інша думка, що в прообразі Купала маємо дайбозького бога земних плодів, котрому приносили в жертву хліб. Але повністю погодитися з цією думкою навряд чи можна: Купала, як і Марену, спалюють чи топлять у воді, а це не узгоджується з віруваннями, оскільки боги завжди безсмертні. Близький до такої думки і М. Грушевський: «Найбільш інтригувала дослідників загадкова й дуже неясна в нинішніх остатках містерія Купала й Марени: дві символічні фігури робляться парубками й дівчатами, а потім топляться або іншим способом нищаться».

Щоб там не було, але Марена й Купало — основні дійові особи обряду. Напередодні — 6 липня — дівчата збирались у лісі чи на луці і виготовляли потай опудало — Марену. Ляльку в зріст людини плели з соломи і вбирали наче живу людину: одягали вишиту жіночу сорочку, підв'язували плахту і фартуха, скріплювали однією чи двома крайками, а шию прикрашали намистом; на ноги зодягали сап'янці, а подекуди й каптур (так колись пов'язували ноги покійникам).

На Київщині в минулому столітті Марену готували в такий спосіб. Підбирали гілляку з вишні, на якій мали бути три сучки (один для голови, а два для рук), і увивали квітами, стрічками та намистом. Дівчина з вінком на голові мовчки несла опудало на вигін, а решта супроводжували її купальськими піснями:

Ходили дівочки коло Мареночки,
Зелені два дубочки — парубочки.
Червона калинонька — то дівочки.
Як пішли дівчата в ліс по ягодочки,
Та й прийшлося їм три річки брести,
Три річки брести і Дунай плисти.
Усі дівки Дунай переплили,
Дівка Марина в Дунаї втопилась.
На дівці Маринці плахта-чорнитка...

На леваді дівчата насипали купу жовтого піску, вправляли в нього Марену і водили хороводи. Невдовзі на місце розваг прихо-

дили хлопці. Вони тут же одбирали Марену, оточували її колом, пританцьовували та приспівували всіляких жартівливих пісень.

Дівчата у цей час готували іншу ляльку, і хлопці вдруге відбирали її. Дівчата не гнівались за такі витівки, шкодуючи лишень, що парубкам дісталась найгірша лялька, а вони, мовляв, зготують для себе кращу...

У давніші часи за Марену здебільшого правувала велика гілка, позодягнена в лахміття. Її встромляли у землю, прикріплювали поруч з нею свічку й запалювали. Під цей вогник водили хоровод, наспівували:

Зійди, сонечко, на Івана,
Стогни, земля, під Купалом!
Ой ти, наше дитя,
Прийми нас під своє накриття!

На Полтавщині Марену називали Марою. Біля Мари клали великий жмут жалкої кропиви й босоніж перестрибували через неї. У кінці дійства Мару несли до річки й топили, а віночки розвішували на деревах. Дехто брав цей убір з собою, щоб прилаштувати в хаті чи у стайні як оберег від нечистої сили.

В окремих селах не виготовляли солом'яних опудал, а зрубували гілку з листям і під нею садовили дитину, заквітчували її віночками та живими квітами. У такий спосіб об'єднували Марену (гілку) та Купала, роль якого виконувало дитинча. Дівчата у хороводі приспівували:

Ой Купалочка купалася,
Та на берегу сушилася,
Та й тому люди дивувалися.
Ой не дивуйтеся сему, люди,
Бо я бачила дивнішеє:
Щука-риба красно ткала,
А рак на байрак цівки сучить,
А муха-горюха діжу місить,
Комар пищить, воду носить.

Наостанок несли Марену до річки й топили.

Такі чи подібні дійства, пов'язані з Мареною, влаштовували майже на всьому терені України. Як правило, хлопці намагалися знищити опудало. Вони зненацька накидались на дівочий гурт, одбирали ляльку, розривали її на шмаття чи топили у воді. Дівчата у цей час зачинали жалібно співати, на зразок:

Утонула Маренонька, утонула,
Наверх кісонька зринула...

Парубки у свою чергу готували інше опудало — Купала. Це була в зріст людини лялька з соломи. Для цього тичку з перекладиною обкручували кулем, поверх зодягали штани, сорочку, бриля, до рук приправляли батога або кия, робили вуса та бороду. Нерідко, щоб опудалові надати виразніших форм, голову виліплювали з білої глини і висушували на сонці. За очі правили вуглини, щоки розфарбовували яскравими барвниками. Такі ідоли справляли на присутніх особливе враження.

Вчинивши «самосуд» над Мареною, гуртом ішли до Купала, який мав стояти неподалік на пагорбові й «спостерігати за діями».

Біля нього лежав хмиз. Розпалити багаття годилося найміцнішому юнакові, котрого поважали в селі. Це була одна з найкульмінаційніших дій. Розгорявся вогонь, хлопці й дівчата брались за руки, ходили за сонцем навколо Купала. Після хороводу організовували ігри. Ловили дівчат, тягли їх до води, обливали. Не відставали від хлопців і дівчата, бо «негоже на Купала сухому бути».

Натомість розпочиналися ігри біля вогнищ. Спочатку хлопці по старшинству — поодинці й попарно — перестрибували багаття, а як воно трохи прижухало, то це робили й дівчата. Вважалося за честь кожному «очиститись вогнем» — тричі перестрибнути через нього. Якщо парубкові вдавалося стрибнути якнайвище, це віщувало гарний врожай на родинному лані, щонайспритніше — прибуде здоров'я, а якщо скочить у вогонь — протягом року трапиться нещастя, зачепить ногою дрова — накличе в оселю неладки. Коли ж вдало перестрибнуть багаття юнак з дівчиною, то неодмінно пошлюбляться і в злагоді проживуть свій вік. Тому цим іграм, в яких крім молоді брали участь чоловіки та молодиці, надавалося особливого значення.

Традиційно на купальське свято сходилося все село — від дітей до літніх людей. Найменші учасники також розпалювали невеличкі багаття або ж зносили на купу кропиву й перестрибували. У деяких селах молодиці приносили з собою вареники, а чоловіки й парубки — напої. Розділившись на гурти, простеляли скатертину й частувалися.

Непомітно надходила північ, поступово догоряли вогнища. Але перш ніж погасити їх, хлопці мали під супровід жалісливих пісень спалити чи втопити свого Купала:

Ой купався Іван та в воду упав.
Було ж тобі, Іваночку, не купатися,
Зі старими бабами розпрощатися,
З молодими дівками цілуватися.

Залишки від вогню заливали водою, а вугілля і попіл розмітали навсебіч, «бо то є чарівні амулети»; якщо упирі, відьми чи вовкулаки скористаються ними, то неодмінно заподіють людям якусь напасть. Дехто навіть брав попіл у вузлик із собою, щоб по дорозі додому не наздогнали відьми, які в цю ніч збігаються на свої оргії. При цьому не годилося «оглядатися й думати про хвостатих нечестивців».

По цьому дівчата пускали на воду заготовлені віночки. Як правило, кожна виплітала їх по два — для себе і судженого. Запалювали прилаштовані зверху свічечки і спрямовували вінки за течією. Якщо вони пливли в парі, то цього року молоді поберуться, а коли уроздріч — не судилося бути разом. Хлопці в таких дійствах участі не брали, а лише здаля або з протилежного берега уважно спостерігали за діями дівчат. Дехто непомітно кидав камінці, щоб віночки спарувалися, інші чекали, коли вони пристануть до берега, щоб взяти собі на пам'ять. Таких щасливців називали переємцями.

Поступово згасали вогні, зникли з очей віночки і настала глибока купальська ніч. Поволі розходився народ... То там, то там перегукувалися протяжні голоси. Тільки найсміливіші хлопці в своїх гуртах не полишали левади — обмірковували, куди краще піти, щоб побачити, як цвіте папороть і зірвати таємничу чар-квіт.

ку. Вважалося, кому пощастить це зробити,— «обов'язково віднайде закопаний у землі скарб, йому відкриються і таємниці провідництва, а рука, яка доторкнулася квітки, матиме чудодійну силу — легко зачарує найкращу дівчину, одводитиме град, грім і бурю»...

Я не описуватиму легенд, пов'язаних з квіткою папороті в ніч на Купала. Ця тема знайшла широке висвітлення в нашій національній культурі. Скажу тільки, що, крім хлопців, у ліс ходили і найбільш відважні дівчата, щоб одшукати загадкове тирлич-зілля — «чарівне зело кохання».

На Іванову ніч мало хто лягав спати. За народною уявою, в цей час усе оживає і бенкетує, з'являються на світ злі й добрі духи — домовики, мавки, русалки, потерчата, упирі, мольфари, водяники, лісовики, польовики, мерці. Відьми ж збираються на своє улюблене місце — Лису гору, щоб заховати місяць, викрадений напередодні та розпочати свій верескливий шабаш. Ось чому ще з вечора господарі обтикали хати, корівники та пасіки пучками полину та осиковими кілочками, біля воріт і на порозі залишали сокиру або ножа, жінки обкурювали торішнім купальським зіллям корів, а дівчата прив'язували до поперека зубок часнику, «щоб убезпечитись од нечистої сили». Протягом ночі намагалися не згадувати нечисту силу, аби нечароком не накликати її.

Вважалося, той, хто не спав усю ніч, міг зустрітися з добрим Ладом — опікуном господарства й роду. Саме цієї ночі найяскравіше запалюють свої ліхтарики трав'яні світлячки, яких у народі називали іще «івановими хробаками».

У цю пору оживали і розмовляли між собою польові та лісові струмочки і всілякі рослинки; якщо уважно прислухатись, то можна почути, про що вони говорять. На Івана Купала кожне зело, вода і навіть роса наповнювались чарівними та цілющими властивостями. Тому цей день — 7 липня — вважається найкращою порою заготівлі лікарських рослин.

Сходу сонця, а отже, й початку дня Івана Купала, люди чекали з особливим нетерпінням. Удосвіта матері будили своїх доньок, аби вони принесли цілющої води. Кожна намагалася першою добігти до криниці, щоб набрати повне відро та подивитися на свою вроду. Воду намагалися нести додому так, щоб нікого не зустріти по дорозі, особливо небажано було побачити дівчат. Посмакувавши та вмившись купальською водою, дочка віддавала відро матері, яка наповнювала коновку і ставила на стіл. Тим часом дочка йшла на город, рвала любисток, чорнобривці та м'яту, а ненька до сходу сонця заварювала їх на купелю для волосся.

Після цього всією родиною ходили босоніж по росі, «щоб змити всілякі хвороби й парші», а мати з дочками навіть качалися по траві. Жінки збирали з листків капусти росу в пляшечки. Нею промивали рани і лікували хворі очі. Під обід дівчата йшли до лісу за чарівним тирличем.

Як підтверджують наукові джерела, раніше всюди в Україні лікарські рослини заготовляли лише на Купала. Вони вважалися [illegible] цими, бо «їх сіяли і доглядали для своїх власних [illegible] і інші «лісові планети». Навіть на Буковині, де не [illegible] Купала, їх збирали у цей день, що мав назву Івана Зількика.

Здебільшого цим займалися дідусі й бабусі. Виходили на про-

мисел удосвіта, о п'ятій годині. Збирати трави намагалися так, щоб ніхто на бачив. До кожної рослинки були свої примовляння та молитви. «Святоянське зілля» — так називали купалівські трави — не годилося брати голіруч, «бо силу втратить». Найцілющим вважалося таке зело, котре віднайдене до сходу сонця або «при росі». На Полтавщині побутувало повір'я: той, хто відшукає цвіт переліт-трави, буде в усьому щасливий. Цікаво, що таку назву мають кілька видів трав в Україні, але жодна з них не квітує.

Заготовлені трави пов'язували в пучечки і вішали під сволоком, де вони зберігалися до наступного сезону. Окремі з них ще освячували в церкві на Маковея та Спаса.

В обід до лісу йшли дівчата, щоб назбирати барвінку для двох віночків, які сплітали так, щоб не бачили хлопці. В одних випадках віночки пускали на воду, в інших — розкидали по поляні, приспівуючи:

Віночка сплету, на воду пущу:
Хто віночка пійме, той мене візьме!

За спогадами етнографа Н. Петрова, в другій половині минулого сторіччя на Київщині існував цікавий звичай. Ранком до сходу сонця дівчата брали довгу тичку з мітлою на кінці й бігли вулицею, помахуючи нею та приспівуючи жартівливі пісні на адресу хлопців:

Купала Івана,
Сучка в борщ упала,
Хлопці витягали,
Зуби поламали,
Дівчата граблями,
А хлопці зубами,
Дівчата палками,
А хлопці руками...

Парубки, почувши такі клини, кидалися на дівочий гурт, одбирали мітлу, ламали її й виспівували не менш дошкульні куплети на адресу дівчат. Невдовзі по обіді дівчата знову збиралися в гурти, плели віночки і виготовляли солом'яне опудало. Його несли чотири юнки, а решта навколо співали й танцювали. На вигоні ляльку втикали у грунт так, щоб вона була при самій землі. Потім довкіл неї водили хороводи й співали купальських пісень. Але хлопці й тут знаходили дівчат — одбирали їхнє опудало і знищували його.

Проте одним з найцікавіших, як на мене, був звичай саджати дівчину до ями (деінде це робили і на Русальчиному тижні). На Херсонщині, Полтавщині та Чернігівщині цей обряд виконували лише на Купала. Опис його є у П. Чубинського і С. Килимника.

Напередодні свята хлопці викопували в лісі чи поряд з водою яму, посеред якої мав бути зелений трон з дерну — своєрідне підвищення для сидіння. Стінки ями прикрашали квітами та зеленими гілками. Дівчата в свою чергу плели по два віночки — один напередодні, а інший в день Купала. Першого висушували на сонці. Перед обідом з піснями прямували до зеленого трону, де, власне, і відбувалися усі ігри. Юнки вибирали з-поміж себе найудатнішу дівчину, яку називали Купалочкою-Фортуною. Під супровід пісень їй зодягали віночок, оздоблювали обличчя й голову квітами,

та зеленню, скроплювали водою й урочисто супроводжували до ями по влаштованих у землі східцях. Потім зав'язували їй очі і обводили довкіл стіп, на яких висіли прив'ялені і свіжі віночки. Посадивши Купалочку на зелений трон, зверталися до неї піснею:

Купалочко-Фортуно, ти є там?
Подай сюди вінець щастя нам!

Фортуна мала наосліп зняти зі стінки якийсь віночок і подати нагору. Хтось з присутніх підходив і брав його; якщо втрапляв свіжий, то вважалося, що невдовзі його власниця вийде заміж, а коли зів'ялий — прийдеться ще рік чекати на сватів. Кожного разу гурт припрошував Фортуну:

Вийди, вийди, Фортуно,
До нашого Лада — гай!
Подаруй віночка нам,
Подаруй віночка нам!
Ой, Купало-Купалочка,
Віночка подай,
Віночка подай!

Так тривало, поки Купалочка-Фортуна не обдаровувала всіх присутніх. Обряд цей, очевидно, прийшов з прадавніх часів. Це підтверджує згадка дайбозького Лада — охоронця родинного вогнища.

З купальськими дійствами, про що, на жаль, мало мовиться у фаховій літературі, пов'язані численні ворожіння. Вони стосувалися не тільки дівочої долі. Скажімо, якщо напередодні Купала призахідне сонце не ховається за хмари, а день був ясним, то і рік буде веселим, бо «сонце не розгніване»; якщо вода протягом дня «як сметана» — тепла, то ще йтимуть дощі на добрий врожай; побачиш на Купала досвіткове яскраве сонце — матимеш статки протягом року; якщо купальські вогні враз спалахують — село обминуть хвороби, а коли полум'я женеться вгору — на високий врожай; щоб була повна зав'язь і гарний врожай, потрібно кинути в огірки шматочок поламаного вільця од Марени; якщо дівчина першою набере в громадській криниці води і подивиться на себе — хлопці її любитимуть; до сходу сонця накопає тирлича і змиє ним волосся — вийде заміж за свого любого; парно пропливуть два віночки — здійсняться задумані мрії; хто вдало перестрибне (очиститься) тричі через купальський вогонь, того чекатиме вдача; лагідно проведеш увесь день — цілий рік матимеш добрих друзів; якщо ненька зробить купелю з купальських квітів для немовляти, то воно буде здоровим, розумним, його любитимуть і воно не хворітиме...

Відтак купальське свято об'єднувало чимало дійств, пов'язаних з побутовим та громадським життям. Це чи не найпоетичніший обряд нашого народу. Не вдивовиж, що свято, незважаючи на постійні заборони з боку християнства і войовничих атеїстів, все-таки збереглося. Його високий поетичний і моральний струмінь постійно наснажував чутливу душу хлібороба.

Я зупинився на найвідоміших сюжетах, хоч їх було значно більше. Час зробив свою невдячну справу — чимало вже призабулося, багато втратилось на історичних перегинах, не все ще потрапило в поле зору дослідників. Але й те, що залишилося в народній

пам'яті, красномовно підтверджує: наш народ витворив сукупну систему купалівських дійств. На особливу увагу заслуговує і багатющий пісенний мелос як унікальна сторінка музичної культури України.

Іноземні дослідники щиро захоплювались високою вивершеністю сюжетної і словесної поетики купальських пісень, їх безмежним розмаїттям. Цій темі присвячено чимало наукових розвідок, вона широко використовувалась відомими поетами й письменниками, драматургами, композиторами, художниками...

Купальські пісні. Цей унікальний культурний пласт, тісно переплетений з обрядами, оспівує красу природи, молодість, високі почуття, шляхетність, дівочу вроду і жіночу доброту. Тут і журливі наспіви, і дотепні пісні, які завжди були характерними для м'якої української вдачі та теплого гумору. Про це можна було б вести довгу розмову. Я ж завершу свою розповідь либонь однією з найкращих пісень купальського циклу, що дійшла до нас з незапам'ятних часів. Вона нагадує баладу-думу, у ній наша історія, наше світосприйняття духовних начал:

Як пішла Ганна в Дунай по воду,
І ступила Ганна на хитку кладку,—
Ганна моя панна, ягода червона!

Кладка хитнулась, Ганна втонула,
Як потопала, тричі зринала,—
Ганна моя панна, ягода червона!

Ганнина мати громаду збирала,
Громаду збирала — усім заказала,—
Ганна моя панна, ягода червона!

Не беріть, люди, у Дунаї води,
У Дунаї вода — Ганнина сльоза,—
Ганна моя панна, ягода червона!

Не ловіть, люди, у Дунаї щуки,
У Дунаї щуки — Ганнині руки,—
Ганна моя панна, ягода червона!

Не ловіть, люди, у Дунаї сомів,
У Дунаї соми — Ганнині ноги,—
Ганна моя панна, ягода червона!

Не ламайте, люди, по луках калини,
По луках калина — Ганнина краса,
Ганна моя панна, ягода червона!

Не рвіть, люди, по луках терену,
У лузі терен — Ганнині очі,—
Ганна моя панна, ягода червона!

Не косіть, люди, по луках трави,
По луках трава — Ганнина коса,—
Ганна моя панна, ягода червона!

СВЯТИЙ ПЕТРО ЗА ПЛУГОМ ХОДИТЬ

На літо, як ви помітили, припадає найменше свят. І це цілком природно, адже настає найвідповідальніша пора у хліборобів — жнива. Відтак часу для розваг залишається обмаль: «Один літній день рік годує».

На липень припадає лише три свята — Купала, Петра і Павла та Прокопа. Серед них особливе місце належить двом первоверховним апостолам — Петрові та Павлові, котрих святкують 12 липня, що на переважній території України збігається з початком жнив.

До Петропавлового дня (у народі його йменували ще святом Петра, або Петровим святом) готувалися заздалегідь. Жінки білили хати, прикрашали рушниками стіни та ікони, святково споряджували подвір'я і виготовляли обрядове печиво — мандрики. Ці смачні пампушечки пекли з сиру та борошна, замішених на сметані та яйцях. З цього приводу в народі побутує прислів'я: «На Петра зозуля мандрикою вдавилася». Відносно цього існує легенда.

Апостол Петро, мандруючи по світу, вирішив перепочити під кроною дерева. Поклав поруч себе торбинку та й заснув. Тим часом непомітно підкралася зозуля, зазирнула в неї, побачила мандрику і вкрала. Проте як тільки почала її їсти, одразу ж вдавилася. У такий спосіб Бог покарав нечестиву птаху. Ось чому, стверджує легенда, після Петрового дня зозулі перестають кувати. І це дійсно так. Однак якщо ж кування чути і по Петрові, то це, за народним віруванням, віщує лихо.

Як вже зазначалось, свято Петра і Павла символізувало початок жнив. До цього дня годилося зжати бодай один сніп, адже «як зажнеться, так і обжнеться». М. Грушевський відзначав: «...діло св. Петра жито зажинати. Він з'являється сторожем поля, майбутнього врожаю, бджільного взятку,— він же заорює, очевидно, на озиме. Ця тема розробляється на різні способи в піснях величальних (колядках), легендах, оповідках».

Особливо шанували Петра як покровителя жнив на півдні України, де початок косовиці зернових наставав значно раніше. Дореволюційний дослідник Херсонського краю І. Бассараба записав у Таврійській губернії цікаву легенду, як Бог з Петром людей парували. Цей переказ безпосередньо пов'язаний з жнивами. Наведемо його повністю.

«Якось йшли вони удвох полем. Немилосердно пекло сонце, навколо стояли стіною хліба. Обіч ниви вони побачили дівчину, яка не розгинаючись жала збіжжя. Петро зупинився біля неї й порік:

— Боже, поможи тобі, дівчино!

Звела на мить очі, подякувала — і знову за роботу.

Незабаром вони підійшли до сусідньої ниви. Сиротіла там оди-

нока полукіпка, а під нею в холодку солодко спала аж похрипую-чи дорідна молодиця.

Подивилися на неї обоє, стенули плечима й пішли далі. Непо-далік під розпряженим возом, нап'явши з віття холодок, спочивав парубок.

Апостол було вже замахнувся ціпком, щоб провчити лінивця, але Бог зупинив його:

— Не займай, Петре, ходімо далі!

Йдуть вони та йдуть. Пшениця, як ліс стоїть. Коли це бачать: раз у раз змахуються над нивою жмутки збіжжя. Наблизились, і вдоволено усміхнулись — молодий юнак, обливаючись потом, по-спішав дожати гінку.

— Боже, поможи тобі, хлопче! — побажав йому Петро.

Господар ниви підняв голову, відкланявся щиросердно, і знову за працю.

Одійшли вбік, зупинилися. Петро й пропонує Богові:

— Спаруй, Боже, цього парубка й оту дівчину, що так само жне, і тих ледацюг спаруй!

— Хоч ти, Петре, і старий,— відповідає йому Бог,— та дур-ний. Якщо цих ледацюг спарувати, то вони з голоду помруть. Цього парубка треба одружити з ледачою дівкою».

Так воно, мовить у кінці легенда, й буває на світі: якщо чоло-вік роботяга, то жінка ледащо, а як жінка моторна, то чоловік вай-ло...

До зажинків у селі готувалися заздалегідь: назубрювали сер-пи, стругали цурки (юрки), якими в'язали снопи, крутили з около-ту перевесла для пшениці, вівса та ячменю.

Зажинок починали вдосвіта і обов'язково на легкий, тобто жі-ночий день (середу, п'ятницю, суботу). Вмившись та помолившись, йшли в поле, щоб, доки зійде сонце, зробити жнив'яний почин — обрядовий сніп. У цей день усім годилося бути чемними: не свари-тись, ввічливо звертатись один до одного, не згадувати сумних історій, навіть на худобу не підвищувати голосу і ситніше її годува-ти, «щоб жнивам не наврочити».

Перед початком роботи розстеляли на узбіччі білу скатертину, клали на неї хліб-сіль, свячену великодню цілушку від паски та інші страви. Ставали обличчям до сходу сонця, і господар читав молитву:

— Сонце праведне, святі Петре і Юрію, наші святі душечки, виростили ви хлібець Божий на ниві, внесіть його в наші руки... Докотись, хлібцю святий, житечко наше, у наші клуні-стодоли... Хмари дощові, буряні, громові-блискавиці, і ти, граде б'ючий,— обходьте ниву нашу стороною й до нас не наближайтесь...

Присідали довкола скатертини і після зосередженої мовчанки на кілька хвилин починали готуватися до роботи. При цьому сер-па годилося вішати на ліве плече, а цурку затикати жінці за край-ку, чоловікові — за очкур. Після цього всі ставали обличчям до лану, чоловіки знімали головні убори. Господар статечно кланяв-ся і промовляв:

— Боже, благослови!

Зажинок завжди починали господар поля або найстаріша жін-ка. Нажавши дві жменьки збіжжя, складали їх навхрест. Це був так званий зажинковий хрест, що символізував почин жнивар-ської пори. Після цього готували **непарну** (3, 5 чи 7) кількість сно-

пів (інколи стільки, скільки членів у родині), ставили їх в коло колоссям догори і клали посередині ще один зажинковий хрест, потім сідали їсти. При цьому дорослим годилося випити по чарці, згадати торішні жнива та покійних батька або діда, неньку чи бабусю, «щоб їм добре ікнулося на тому світі».

Після їжі дорослі лягали на землю й потягувались, щоб під час жнив «спина не боліла». Можна було навіть подрімати. Повертаючись з ниви, брали з собою кілька колосочків, при потребі два снопики. З них, якщо в родині були дівчата на виданні, годилося спекти коровай чи почати осінній засів. Серпа та цурку першого дня залишали у полі під снопами на цілу ніч «на добрий почин».

У цей день ніякої іншої роботи, крім зажинків, не починали. Вся сім'я у білому празниковому одязі до самого вечора святечно проводила свій час; сусідам, які приходили за позичками, годилося відмовляти.

Напередодні зажинок селяни часто-густо обходили свої ниви й освячували водою майбутній врожай, щоб його не понівечили грім, град, буря, злива чи пожежа. Такий обрядовий обхід очолював батюшка, за ним несли хоругви. Окремі люди вдавалися до різноманітних заклинань та молитов, яких існувало безліч.

На Гуцульщині ще до недавнього часу вірили в існування мольфарів-чарівників, які можуть, якщо їх задобрити, убезпечити ниву від напасті. З цією метою влаштовували навіть ритуалізовані міфологічні обряди.

Практично на всій території України існував звичай закруток-оберегів. Їх робили для того, щоб уберегти ниву «від бурі, граду та злих очей». Напередодні зажинок господиня ще до сходу сонця чи пізно ввечері, щоб ніхто не бачив, виходила в поле, скручувала на обочині кілька жмень стебел і зв'язувала їх у химерне плетиво. При цьому годилося приказувати всілякі заклички і прокльони тим, хто зазіхав на її добробут. Закрутки робити всліпу, тобто так, щоб самій не бачити, як закручуватиметься збіжжя (нерідко до закруток ставали спиною).

Крім закруток-оберегів, були і закрутки-напасниці. Якщо між односельцями виникали сварки, родинні чи сусідські незлагоди, що нерідко переростали у ворожнечу, то в таких випадках дехто вдавався до магічних дій — серед яких були закрутки-напасниці. У народі до них ставилися надто ревно: якщо раптом помічали їх на своєму полі, то з панічним страхом намагалися чимскоріш знищити, адже така закрутка, наслана чорним чоловіком, принесе сім'ї лихо: падіж скота, знищення посівів вихором, градом чи пожежею, всілякі хвороби і навіть смерть. Їх зжинали серпами чи косами і одразу ж спалювали. Збіжжя не брали голими руками, бо «хвороба перейде і на людину».

Під час експедиції уздовж Тетерева, мені доводилося майже в кожному поліському селі чути оповідки з вуст літніх людей про побутування закруток. А матеріали, зібрані Етнографічною комісією у 20-ті роки, містять свідчення про те, що святий Петро вважався у народі і оберігачем нив та ланів від закруток-напасниць.

У Закарпатті, де тваринництво посідало в господарській діяльності особливе місце, найурочистіше Петрів день святкували на стухи. Власники тварин організовували святковий обхід (Петрівку) на вигоні. Гуцули, скажімо, приносили для відпасувачів по-особ-

ливому виготовлені мандрики (перевертаники), влаштовували для них різноманітні змагання, розваги, танці. У цей день юним пастухам дозволялося забрати весь удій собі та вигідно його продати. Виручені гроші йшли на власні потреби.

Нещодавно на Івано-Франківщині я почув вислів: «А ти сьогодні копав Петра?» Коли ж поцікавився, що це означає, то виявилось, що й дотепер на Прикарпатті існує давній звичай «копати Петра».

Напередодні свята пастухи та підлітки викопували на толоках канавки навколо попередньо розміченого квадрата такої глибини, щоб можна було спустити в них ноги. Землю скидали поряд валком і прикривали дерном. Середину обкопаного місця, яке правило за стіл, застеляли скатертиною і клали на неї принесені з дому продукти (переважно пиріжки з капустою, сиром та зеленню), а також безалкогольні напої. Кожен намагався почастувати інших домашнім їством. Всі сідали навколо імпровізованого столу, спустивши ноги у канавку.

Брати участь у цих дійствах було для підлітків за велику честь. До товариства приймали не всіх і вважалося великою ганьбою залишитись поза гуртом. Тому ображені намагалися засипати канавки і за ними потрібно було вести постійний нагляд.

Петропавлове свято мало і свій пісенний цикл. Ось, наприклад, така співаночка:

А на Петра вода тепла,
Лиш би ся купати,
Ой, на Петра личко біле,
Лиш би цілувати!

Ой, на Петра вода тепла,
Лишень її пити.
— Який, мамцю, Петрусь файний,
Лиш би го любити.

Цікаво відзначити, що наступного дня, себто 13 липня, відзначали свято Полупетра. Деякі вважали, що свято названо так на честь Петрового батька, інші пов'язували його з тим, що свято «на половину менше, а тому й Полупетра». Як би там не було, але в цей день також вшановували пастухів і худобу. На Слобожанщині з цього приводу різали трьох півників і готували борщ у трьох горшечках — на ознаку того, що святий Петро тричі відрікся од Христа. Крім того, в цей день сільські пастушата не пасли худобу, тому казали: «На Полупетра щаслива дітвора».

Отже, свято Петра-Павла співпадало з початком жнив. Землеробський його характер відбився у знайомій колядці:

Святий Петро за плугом ходить,
Святий Павло волоньки водить.
А сам Господь-Бог пшеничку сіє,
А святий Ілля заволочує.—

а також у численних прислів'ях та приказках:

До Петра молочка відерце, а по Петрові глек і той неповний.

До Петра не сподівайся тепла, а по Петрові та й по теплові.

Від Петра красне літо.

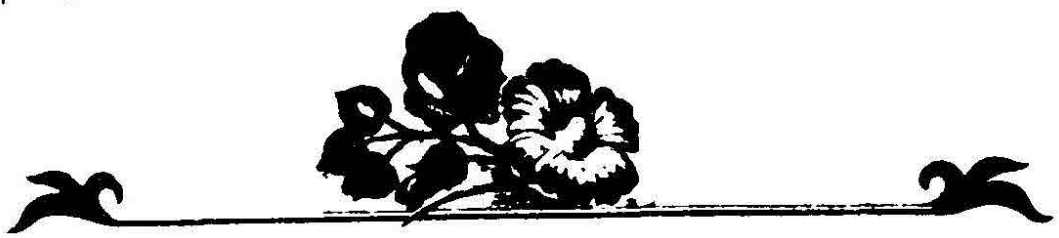
За Петра Афонського сонце повертається на зиму, а літо на жару, а з Спиридона Сонцеворота (25 грудня) сонце повертає на літо, а зима на мороз.

По Петрові на дворі пусто, а в полі густо.

Як хліба вродили, то ні Петро, ні Павло їх не віднімуть.

Коли на Петра сльота, то буде в літі багато болота.

Якщо на Петра один дощ — врожай непоганий, два — добрий, а три — багатий.

ПРОКІП НАВ'ЯЗАВ СІМ КІП

Ще з дитинства запам'яталася мені хатня розмова. Якось мама, повернувшись з городу, мовили до тата:

— Жито вже майже дозріло, скоро й жнива, а ти й досі не вистругав цурку!

Батько загадково усміхнувся:

— А ти краще спитай у Прокопа, коли жнива починаються...

Тоді чомусь мені здалося, що тато мали на увазі нашого сусіду, який чи не найпершим у селі починав косовицю зернових, оскільки його садиба знаходилась на пагорбі, де найраніше достигало жито. Згодом я дізнався, що у нас на Поліссі полудень жнив завжди співпадав зі святом Прокопа, яке відзначають 21 липня.

У різних регіонах України були свої строки дозрівання зернових: на Півдні, скажімо, вони збігалися з Петропавловим днем, на південному сході з Юрієм, а в інших місцевостях на Іллю, Пантелеймона, Анну Тріскучу чи Курилика-Вітрогона. Масова косовиця у кожному окремому випадку залежала від географічних умов та біологічного дозрівання збіжжя.

Проте на основному терені найкульмінаційніша пора жнив все ж співпадала зі святом Прокопа. Це підтверджують і численні прислів'я: «На Прокопа приготуй плечі для снопа», «На Прокопа вже є в полі копа» чи «На Прокопа жита копа».

Як відомо, жнива поділяються на три періоди: зажинки, власне жнива та обжинки. Про зажинки вже йшла мова в попередньому матеріалі, присвяченому апостолам Петрові та Павлові. Відтак, якщо «Петро жито зажинає», як мовиться у відомому прислів'ї, то «Прокіп нав'язав сім кіп», тобто жнива досягли свого апогею.

За термінами і значимістю цей період можна порівняти хіба що із сівбою, але це порівняння буде відносним, адже сівбу залежно від погодних умов можна певною мірою пересувати, а жнива — ні. Цей факт навіть зафіксовано у хліборобських приказках: «Весняний день рік годує», а «Жнив'яну годину й роком не поправиш». Тому селянин, відклавши всі нагальні справи, брався за будь-якої погоди збирати зернові, бо «День прогавиш — рік бідуватимеш».

Про жнива існує безліч оповідей як у художній, так і у науковій літературі. Ця важка, але водночас і радісна праця завше ощедрювала селянина оптимізмом і сподіванками на добробутний рік: «Як вродиться жито, то й будемо жити».

Жнива для селянина — це все: статок у господарстві, затишок у родині, щаслива пісня й веселе свято. Один з дослідників жниварського циклу С. Килимник писав: «Увесь рік селянин ждав на те велике свято — на ЖНИВА, цебто на збір урожаю. З острахом поглядав господар на небо, на хмари, спостерігав напрям вітру... Його турбує і надто гаряче сонце, і зимновата погода, і буйний вітер. Кожна чорна хмара — то страх — зливи, бурі, граду... І, дійсно, одна година нещаслива й може пропасти вся річна праця господаря, і може він залишитися на цілий рік без засобів до життя».

Здається, жодна сільськогосподарська діяльність людини не позначена такою багатющістю обрядових дійств та фольклорної творчості, як жнива. Якою б тяжкою не була праця в полі, її неодмінно супроводжували піснями. В українському мелосі годі знайти більш поетичний, тематично різноплановий і художньо довершений пласт пісенної культури, ніж жниварські співанки. Зранку і до пізнього вечора дзвеніла милозвучна пісня. Вона супроводжувала женчиків під час косовиці, в'язання снопів, складання їх у копи, транспортування збіжжя. Гуртовий спів був своєрідним каталізатором настрою, знімав втому, вселяв радість трудовитому селянинові. І це цілком зрозуміло — хліб завжди опредметнювався зі святістю в домі, був одвічним мірилом добробуту і неперервності сімейних традицій. Здавна вважалося: якщо буде хліб, дзвенітимуть пісні, житимуть традиції, стверджуватиметься мораль.

Але щоб його святенний запах наповнював оселю, потрібно вчасно зібрати збіжжя. Якщо воно обсиплеться або виляже під дощами й почорніє — лиха не оминути: родину неодмінно переслідуватимуть нестатки...

Хлібороби ретельно стежили за дозріванням зерна. Найвиразнішим способом було спробувати його на зуб: якщо збіжжя мало тугий прикус, то одразу приступали до жнивування. Цей сезон, як правило, співпадав з дозріванням чорниці.

У давніші часи зернові збирали переважно серпами. Селяни вважали, що лише в такий спосіб їх можна вижати без найменших втрат, не залишивши в полі жодного колосочка.

Робочий день починався утрадиційненим ритуалом. Приладнавши у затінку їжу і барильце з водою, женчик вклонявся ниві й проголошував:

— Господи-Боже, поможи легенько, добренько, щоб вижати хутенько!

— Дай Боже, час добрий і пору в доброму здоров'ї пожать та й на той рік дождать!

Вижате збіжжя надвечір пов'язували в снопки. Перший сніп — так званий «коляда», «воєвода» чи «зажинок» — мав неабияке ритуальне значення: якщо в родині була дівчина на виданні, «воєводу» тримали для того, щоб із змелених зерен спекти коровай та прихорошити його цими ж колосками; коли ж у цьому не було потреби, то «зажинок» ставили на покуть, де він зберігався до початку осінньої сівби; з розім'ятих колосочків починали перший засів.

Снопи в'язали перевеслами. Для озимих жита й пшениці ще

крутили з щойно зжатих стебел: два жмути складали колос за колос, і робили зашморг. Вузол в'язали так, щоб колосся при цьому не м'ялося. Перевесла на снопах скручували за допомогою дерев'яної цурки. Для ярих культур (ячменю, гречки, проса) перевесла заготовляли напередодні жнив.

Вив'ялені снопи згодом складали в бабки (10 снопів), п'ятнадцятки, полукіпки (30 снопів) та копи (60 снопів). Кожна мірка мала свою особливість. Скажімо, бабку формували так: сім снопів ставили гузирями долі, а з трьох робили «кришу», п'ятнадцятки й полукіпки складали з перехресних снопів колоссям всередину сонця.

Як сонце ховалося за горизонт, втомлені женчики (вправний жнець міг за день нажати півтори-дві копи) поверталися додому.

Ой заспіваймо, хай дома почують,
Хай нам вечерять готують.
Утомила нас та широкая нива,
Що тепер нам і вечеря не мила.
Ой не так та нива, як високії гори,
Ой не так гори, як велике жито,
А вже ж нам спину, як кілком перебито.

Але не всі мали можливість вчасно оджнивуватись. Переважно це одинокі літні люди, сироти, вдови та каліки. За християнським звичаєм, у таких випадках обов'язково годилося прийти на поміч. Найпоширенішою формою колективної допомоги були толоки.

Господар, у якого було чимало збіжжя, також оголошував толоку, — запрошував сусідів і родичів допомогти зібрати врожай. Як правило, помічникам не платили, а лише ситно годували.

Читачі, очевидно, пам'ятають, що у давнину починали першу оранку у вдів та сиріт. Цей обряд називався «вдовиним плугом». Подібне дійство мало місце і на жнивах. Впоравшись із своєю нивою, люди домовлялися між собою про «вдовині жнива», право на яке мали лише сироти, вдови, сім'ї рекрутів та немічні. З цього приводу казали: «Допоможи вдові-сироті раз, Бог тобі допоможе десять раз!».

Толокувати йшли без попереднього узгодження з господарем. Нерідко вони про це довідувались лише тоді, як нива вже була припорана. Працювали, звичайно, без винагороди і на власних харчах. Ті, хто мав гужовий транспорт, звозили снопи до стодоли, навіть і тоді, коли цієї роботи ще не зроблено у власній господі. Прекрасно описав таку толоку Михайло Коцюбинський у новелі «Харитя».

Так звані «вдовині жнива» свідчать про високі моральні якості нашого народу — щедру, милосердну душу, добре, чуйне серце, бажання допомогти один одному в скрутну хвилину, прийти на поміч знедоленому.

Хоч Прокопів день у народі практично не святкувався, але люди з шанобою ставились до нього: зодягалися в чисту білу одіж, а жінки випікали свіжі перепічки з нового врожаю. З цієї нагоди приповідковували: «Добрий Прокіп приніс у хату новий хліб».

СЕРПЕНЬ

У серпні серпи гріють, а вода холодить.
У серпні спина мліє, а зерно спіє.
Як у серпні дбаєм, так зимою маєм.
Серпневого дня зимовим тижнем не заміниш.

СВЯТА МОКРИНА ОСІНЬ ПРИНОСИТЬ

Так уже, очевидно, задумано природою: починається косовиця сіна, і тут же настигає мокровиця — затяжні дощі, що нерідко зводять нанівець селянську працю, і навпаки — тільки-но пішли в ріст кволі сходи — нестерпно запряжить сонце...

Але найбільше остерігались мокречі жниварі. Вони уважно стежили за сонцем, місяцем, зірками, зміною вітру, повадками свійських тварин та комах, придивлялися до рослинного царства. За довголітню історію наші пращури навчились у багатьох випадках безпомилково завбачувати погоду. Скажімо, лише за виглядом місяця вони уміли визначити наступну днину: якщо місяць у кружку, то несе воду в ріжку, коли повний — бути сонцю, щербатий — незабаром задощить, відквасив черево — на затяжне непогіддя, круті ріжки в молодика — невдовзі чекай мокви, а положисті — віщують гожі дні тощо.

Але від того, що знатиме хлібороб про день завтрашній, йому не легше, бо жнива, як мовить прислів'я, ні свят, ні негоди не визнають: «Дозріле зерно, як породілля,— пора прийшла і ради нема». Недарма мовиться: «Дощ іде не там, де ждуть, а там, де жнуть, не там, де просять, а там, де косять» чи «Дощу тут ждуть, а він іде, де жнуть».

У цей час неспокійна хліборобова душа, болить чутливе серце, адже тяжка, виснажлива праця може зійти нанівець. Затяжні та забивні дощі з градом і вітром на очах можуть знищити житостій, прибити його до землі, а вижаті чи скошені покоси, якщо їх не зібрати в стайки, можуть швидко почорніти, зопріти або ж прорости. Як то дивитися на таке сільському трудареві, що снив дорідним урожаєм протягом року?!

Окрім щоденних завбачень, у набутку селян були й довготривалі прогнози, так звані річні, або сезонні. Один з таких робився у день Мокрини, який припадає на 1 серпня. Вважається, що під цю пору найчастіше гостює негода. Тому селяни намагалися до цього святця не тільки викосити, а й обов'язково зібрати збіжжя в копи. З цього приводу побутувала така примовка:

Не розгинаймо спини —
Жнімо до Мокрини,
Бо Мокрина без дощу,
Як обід без борщу.

Якщо до цього часу стайки складали без особливих надбудов від негоди, то тепер намагалися вивершувати копички спеціальними «шапками». На менших стіжках, як-от п'ятнадцятках, ставили на маківку капелюхоподібного снопа гузирем угору, а колосям униз. Рівномірно розправлені стебла опоясували стінки стіжка, завдяки чому вода без перешкод стікала вниз, не потрапляючи в стайку.

Полукіпки та копи навершували одним або двома снопками,

переламавши їх посередині. Добре вкладені стайки і вправно вивершені «шапками», вони практично не боялися будь-якої негоди. Тому, зробивши свою справу, жниварі співали:

Та поставим копки, копки,
Та ударим гопки, гопки!

Ті, хто вчасно впорався із жнивами, мав змогу спокійно спостерігати в цей день за погодою, щоб запрогнозувати, якою буде осінь. Адже вважалося, що Мокрина «закриває на ключ останній день літа». Після неї вже починається осінь. Тому й казали: «Свята Мокрина осінь приносить».

Відтак, якщо зранку йде дощ, то початок осені буде дощовим, задощить опівдні — занегодить середина, а якщо дощ паде надвечір, то буде з дощами кінець осені. Похмурий день також застерігав: наступного року вродять жита, але через негоду їх важко буде збирати.

Ще одна прикмета, пов'язана з цим днем: «Як на Мокрини дощ, то горіхи повимокають, а як сухо — бджоли повилітають».

Отже, якщо вас цікавить, якою буде нинішня осінь, 1-го серпня стежте за погодою. Мокрина рідко коли не дотримує своєї обіцянки.

НА ІЛЛІ НОВИЙ ХЛІБ НА СТОЛІ

У нашому селі, як і в багатьох інших, побутувало прислів'я: «Після Ілля купається тільки свиня». Мене дивувало: на вулиці ще тепло — свято пророка Іллі припадає на 2 серпня,— а мама з татом загадують, аби не смів купатися в річці, бо, якщо не потягне на дно утопленик, то неодмінно на спині вербові гілки виростуть...

Правду кажучи, ми, сільські дітлахи, не вельми вірили в такі застороги. В обідню днину, коли біля ставків майже не було дорослих, похапцем знімали одіж і шубовськали у воду. Купалися звичайно не довго — все ж підсвідомо тяжіла думка про мерців-утоплеників та вербові пагони, які, дивись, і виростуть на спині. Та й вода вже віддавала прохолодою: як-не-як, а таки повернуло на останній місяць літа і, отже, похолоднішали ночі.

Власне, саме цими повір'ями і пам'яталося з дитинства свято пророка Іллі. Згодом в одній з експедицій мені пощастило записати легенду, чому під цю пору заборонялося дітям купатись. Начебто, в цей день Ілля бере під свою опіку воду і дозволяє раювати в ній лише праведним душам, себто таким, що вже одійшли з цього світу, а також «обмити грішникам свої гріхи».

За іншими віруваннями, після Іллі всі духи-душі оселяються у горах, скелях, водах і лісах, але після жнив Ілля проганяє їх з полів, оскільки він є опікуном житніх кіп та їх захисником, одним словом — покровителем збіжжя. Ця роль Іллі наштовхувала ба-

гатьох дослідників на думку, що християнство замінило язичеського Перуна — бога блискавок та грому — на Іллю Громовержця.

Щоб повніше уявити дайбозькі вірування, мусимо пригадати наше давнє божество і його функціональну роль. У дохристиянській міфології Перун вважався одним з найпочесніших богів. Ще Прокопій Кесарійський у VI столітті писав, що анти і слов'яни «признають владикою всіх єдиного бога, який насилає блискавку, і жертвоприносять йому корови та всяку іншу жертву». І Костянтин Багрянородний у книзі «Про правління імперією» (946—953 рр.), описуючи про Хортицю, відзначав, що русини, йдучи походом до Царгороду, зупинялися на острові, щоб поклонитися Перунові: «Там стоїть великий дуб. Під ним приносять у жертви живих птиць, також втикають навкруги стріли, а інші кладуть шматочки хліба та м'яса, що у кого є, за своїм звичаєм».

Перунові капища здебільшого стояли на пагорбах. Це були переважно кремезні дуби. У багатьох літописах (907, 945, 971 рр.) мовиться, що наші пращури, укладаючи угоди з греками, присягалися «на Перуна». Зокрема, подано таку сценку: Ігор, запросивши послів, сам вийшов на Київську гору, де стояв Перун, а за ним і вої, що перед цим склали зброю, щити та золото. Київська знать щиросердно обіцяла грекам: «Да будетъ клятъ отъ бога и отъ Перуна, яко преступи свою клятву».

Відтак Перун вважався найвищим і найшанованішим божеством у дайбожичів. Коли київський престол обійняв Володимир Великий, він розпочав будувати пишний пантеон. Про це говорить і «Повість врем'яних літ»: «И нача княжити Володимеръ въ Киевѣ единъ и постави комиры на холму вид двора теремного: Перуна древяна, а главу его сребену, а усъ златъ...».

Проте невдовзі — парадокс історії — той же Володимир Святославович, котрий так ревно сповідував Перунові, з прийняттям християнства жорстоко наглумився над своїм кумиром: Перуна за його наказом прив'язали коневі до хвоста і тягли до Дніпра, а дванадцять людей сікли буковими різками, викрикуючи всілякі прокльони, в яких ганьбили «істукана, що обдурював їх».

Натомість, скинувши ідола в Дніпро, князь писав: «Коли завержиться де (ідол), відтручуйте його від берега, доки не переплине порогів, а потім полишіть його!». Кияни ж, усупереч наказам, все ж бігли берегом, волаючи: «Видибай, видибай, наш міцний Боже». Як стверджує переказ, місце, де Перун начебто і справді сплив останній раз, названо Видубичі, на честь «видибання» Перуна. Так воно зветься й дотепер.

Ось такі короткі історичні свідчення про найосновнішого бога язичеських вірувань. Йому в давніх джерелах відведено найбільше уваги. З прийняттям християнства Перунові «обов'язки» перебрали інші святі. З цього приводу В. Гнатюк відзначав: «Прикмети Перуна перейшли головним чином на Громовика, Бурівника й Паликопу, з одного боку, та на святих Іллю, Пантелеймона і Гавриїла, з другого боку. Головне місце зайняв після Перуна св. Ілля. Він управляє громами і убиває чортів, управляє духами, градом урожаями».

Таким чином, християнізований пророк Ілля виступає в кількох іпостасях. Він, по-перше, відає дощами та зливами: «Як прийде Ілля — наробить гнилля» — під цю пору припадає найбільше зливних дощів та горобиних ночей. Дехто вважав: коли зернові

зібрано, то Ілля вже не навідує ниви, а полює за дідьками в небі. Вони ховаються від нього у воду, та святий студить її, а тому «Пішов Ілля водою і тепло повів за собою», «Урожай зібрано і тепло відібрано» чи «У серпні сонце серпи гріє, а Ілля воду холодить».

По-друге, він розпоряджався громами та блискавками, тому його в народі ще називали Громовержцем. В одному з переказів мовиться, що коли чорти постали проти бога, то він наказав Іллі ганятися за ними на небі.

По-третє, Ілля є опікуном кіп та збіжжя: «Куди махне — жито росте, жито-пшениця, всяка пашниця». Тому світські богомази здебільшого зображували пророка на іконах як старця з довгою сивою бородою, довжелезною пугою і в кожусі; він, як правило, сидить на громіздкій, яскраво розмальованій колісниці, упряженій чотирма білими кіньми з розкішними гривами та хвостами, з ніздрів яких палахкотять вогненні снопи. В одному з переказів розповідається, що пророк їздить також колісницею по небу, збирає пшеницю, перемелює її на борошно і пече з неї калачі. А щоб діти не боялися грому, то їх заспокоювали: «То Бозя чемним діткам калачі везе».

В одній дитячій оповідці стверджується, що святий Ілля засіває з неба ниви золотими зернами. Якщо господарі працьовиті і шанують свого пророка, то він таких ощедрює гарним і чистим збіжжям; коли ж нехтують ним — засіває ниви кукілем і стоколосом...

Нарешті, Ілля вважався найосновнішим оберігачем усіх трьох етапів жнив — зажинок, власне жнив та обжинків. На переважній більшості України це свято співпадає з обжинками. З цього приводу казали: «На Іллі новий хліб на столі» чи «То не газда, що на столі нема свіжого хліба на Іллі», а в одній обрядовій пісні є слова: «Святий Петро жито зажинає, святий Ілля в копи складає». У деяких селах, завершуючи косовицю, залишали на обочині поля жмут колосся, яке називали «бородою Іллі». Цьому була присв'ячена пісня:

Ходе Ілля по межі,
Дивується бороді...
— Диво мені з сеї бороди...
Ой, чия ж то борода
Да золотом улита,
Чорним шовком обвита?

Згадка про бороду не випадкова. Традиційно в Україні зажинки завершували поетичним дійством — в'язанням «бороди». Наприкінці ниви женчики залишали на межі клапоть незжатих стебел. У різних регіонах і в різний час це мало свої назви: «борода», «Прокіп'я», «людська доля», «дідова борода», «цапова борода», «Іллі на бороду», «перепілка», «коза» тощо. Згодом на основному терені утвердився найпоширеніший термін — «Спасова борода», оскільки жниварський сезон співпадав також зі святом Спаса — покровителя врожаю.

В одних випадках господар, а в інших — найстаріша жниця підв'язували пучечок житостою червоною стрічкою, оздоблювали квітами, а вершок надламували, щоб колосся схилялося долі, як подяка щедрій ниві. Воно й справді нагадувало старечу бороду, яка первісно символізувала главу роду — діда-ладо як родовідно-

го опікуна й пошанувача культу покійників, а згодом поєднувала риси поважних старійшин. М. Грушевський з цього приводу писав: «Сей звичай зав'язування недожатої купини збіжжя стоїть в очевиднім зв'язку з широко розповсюдженими поза східнослов'янськими краями назвами останньої недожатої купини або останнього снопа «цапом», або «козою»: це доволі правдоподібно пояснюється як останній притулок польного духа, представленого в виді цапа (сатира)».

Що б там не було, але цей своєрідний вінець жнивам дуже символічний і поетичний, він сягає своїм корінням у далекі дохристиянські часи. Зробивши «бороду», в її підніжжі клали окраєць хліба й дрібок солі, а поряд засівали вим'ятим з кількох колосочків зерном подзьобаний кінцем серпа клаптик землі або ж розкидали зерно по ниві, приказуючи:

— Сійся-родися, жито-пшениця, всяка пашниця, краща, ніж торік!

Присутні зверталися зі словам подяки до сонця, неба, поля, до добрих птахів, що не клювали зерна та до духів-покійників, що допомогли вчасно зібрати врожай. Подяку завершували гуртівною піснею:

Ой, задзвеніли стодоли, стодоли,
Що неповні сторони, сторони,
— Ой, не дзвеніте, стодоли,
Будуть повні сторони.
Скільки на небі зірочок,
Стільки у полі копичок,
Зіроньки небо освітили,
Копоньки поле укрили...

У північно-західних районах Полісся, крім «бороди», робили ще й «бабу» — останній вижатий сніп зодягали в жіночу сорочку, зверху пов'язували хустину. Вертаючись з поля, «бабу» несли попереду женчиків і віддавали господареві, який відносив її до стодоли.

Упоравшись з «бородою», молодь, молодші жінки й чоловіки влаштовували невеличку забаву: дівчата намагалися побороти хлопців, щоб вони «вклякли біля «бороди» — силоміць ставили їх на коліна. Все це супроводжувалося жартами, дотепами, штовханням та пісенними перепалками:

— Наше жито вже в кінця,
Нум, дівчата, до вінця!
— А вже пшениченці на ниві кінець,
Будемо плести нашій княгині вінець!

Після цього жінки-женчики йшли до полукіпок, витягували з кожної по колосочку і робили з них Квітку-китицю, Сніп-рай або ж плели Колосяний хрест і несли в село. Ці атрибути ставили, як правило, на покуть — місце, де мають перебувати душі покійників та добрі польні духи. Сніп-рай виконував нерідко роль Дідуха на різдвяних святах.

Крім Снопа-раю, женчики плели й вінок, який навершували на полукіпок. Потім, ставши колом, співали:

Котився віночок по полю,
Просився в господаря в стодолу:

— Пускай, господарю, в стодолу,
Вже я набувся на полі:
Вже я на полі набувся,
Буйного вітру начувся,
Ранньої роси напився!
Я недовго полежу —
Знову в поле побіжу...

Наприкінці влаштовували ще одну цікаву сценку, пов'язану з наступними жнивами. Женчики вішали серпи на ліве плече, відходили від полукіпки на кілька кроків і, стоячи до неї спинами, наодмаш кидали їх: якщо серп вцілив у полукіпок і застромився, то він і наступного року «буде гуляти по полю». На Поліссі серпи кидали в землю, приказуючи:

— Іди, серпе, в поле і загонь долю в стодолу!

Потім дівчата вибирали з-поміж себе найкращу дівчину — «княгиню»: вона ставала в коло, клала на ліве плече серпа, брала у праву руку цурку і опускала голову. Тим часом найповажніший жнець обв'язував її перевеслом з житніми колосками, одягав на голову вінок, а дівчата приспівували:

Ой, добраніч, широкеє поле,
Широкеє поле, жито ядренеє,
Добраніч, на здоров'є!

Всі учасники обжинок — у кожного на плечі обв'язаний колоссям серп і цурка при боці — повільно залишали лан. Далеко лунала пісня:

Сидить ворон на копі,
Дивується «бороді»:
Ой, чия ж то «борода»
Сріблом-золотом обвита?
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!
Сріблом-золотом обвита,
Красним шовком обшита —
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!
Нашої пані «борода»
Сріблом-золотом обвита —
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!
Сріблом-золотом обвита,
Красним шовком обшита —
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!
А чужої пані «борода»
Мочалкою обвита!
Ой, чуй, пані, чуй:
Вечеряти нам готуй!

Господарі, які раніше повернулися з поля, щоб приготувати ситну вечерю, вже чекали женчиків біля свого обійстя, винісши до воріт застелений скатертиною стіл з хлібом-сіллю і моторичем.

Біля воріт гурт заспівував:

Ой обжинки, наш господарю, обжинки,
Дай нам меду й горілки!
Несем вам полон
Ізо всіх сторон,
І з гір, і з підгір'я
На господарське подвір'я,
З подвір'я до стодоли,
Зі стодоли до комори,
З комори на нивоньку,
В щасливу годиноньку!

Господарі низько вклонялись добрим помічникам, дякували їм за працю. Після символічного торгу між женчиками й господарями всі заходили до святково прибраної оселі. Довгозна частувалися, веселилися, співали пісень, серед яких була й така:

Ой, вип'смо, родино,
Щоб нам жито родило,
І житечко, і овес,
Щоб зібрався рід увесь,
І пшениця, і ячмінь,
Щоб нам жити смачній!

Так закінчувалось свято врожаю, але турботи селян на цьому не закінчувалися — потрібно було готуватися до осінньої сівби.

На Іллю жінки до схід сонця йшли на городи в одній сорочці й стискали голівки капусти, приказуючи:

— Святий Ілля, складай головки тугі та білі так, як я!

У цей день дехто не випускав у поле тварин, «бо гади всюди ходять», не вживав картоплі, бо «то великий гріх». Кажуть, у цей день «нечиста всіх комарів з'їла». Воно й справді так: під цю пору вже зникають ці надокучливі комахи.

На початку серпня спостерігається найактивніший зорепад. Якщо на Іллю зірка падає і згорає, то одні вважають, що то «відьма підхопила її і сховала у глечик», а інші стверджують, що то «Україна втрачає дівчину».

З Іллею, який на основній Україні завершував жнива, пов'язано чимало прислів'їв та приказок:

Жнива кінчаються — осінь починається.

В цей день до обіду літо, а по обіді осінь.

Як запрядеш кукурудзи до Іллі, то будеш у млині.

Тільки до Іллі добрі рої, а по Іллі — повісь роя на гіллі.

До Іллі мужик купається, а після Іллі й на кущі не сохне.

Ілля на полі копи лічить.

Хто на Іллі парить, той з горбою шарить.

А народний календар у цей день збагачується новими завбаченнями на майбутнє та прикметами:

Якщо цього дня хмари з'являються зрання, то наступного року **вродить хліб на ранніх посівах**, в обід — середніх, а ввечері — пізніх.

Цілий день сонячно — на недорід.

До Іллі хмари ходять за вітром, а по Іллі — проти вітру.

До Іллі дощ ходить за і проти вітру — як накаже пророк, а після Іллі тільки за вітром.

Як бачимо, свято це тісно пов'язане з врожаєм, з достатками селян, адже «На Іллі новий хліб на столі».

НА ПАЛИКОПА ПИЛЬНУЙ СНОПА

Здається, ні чого так не страхувалися люди, як вогню. Історія констатує: лихі пожежі знищували не тільки ліси, поля, окремі будівлі, а й цілі поселення, міста з храмами, фортецями. Полум'я безжально спалювало безцінні скарби, заповідані нащадкам рукописи, книги, художні шедеври, позбавляючи наступні покоління історичної пам'яті. З джерелознавчих посвідок ми знаємо, що від пожеж постійно потерпали і кияни. А в XIII столітті місто над Дніпром було спалене майже вщент.

Пожежі, зважаючи на те, що житло у нас зводили переважно з дерева, були явищем непоодиноким. Окрім навмисних підпалів чи недбалого поводження з вогнем, дитячих пустощів або необережності, чимало неприємностей завдавали людям і грози. Особливо частими були пожежі в період так званих активних гроз, який припадав на кінець липня — початок серпня. В Україні в цей час починаються горобині ночі.

Люди намагалися всілякими засобами відвести небезпеку.

Але ускладнювалось це тим, що доросле населення постійно перебувало в полі і не встигало вчасно прибігти у село. І тоді вогонь з однієї будівлі безперешкодно перекидався на інші.

Вже за моєї пам'яті в пообідню пору — наші батьки якраз виїхали на колгоспний лан збирати жито — нагло насунула чорна хмара, раз-по-раз скресуючи блискавицями та лунками розрядами грому. Од переляку ми сховалися в одну з хат, але невдовзі помітили ядучі клубки диму — горіла сусідська оселя. Переборюючи острах, ми вибігли на вулицю і почали кликати на поміч дорослих.

Доки збіглися з далеких окол односельці, чотири хати згоріло дотла. Буревій люто розносив жевріючі віхті, і вони, попадаючи на сусідні солом'яні покрівлі, блискавично підпалювали їх.

Важко сказати, чим би закінчилася та неприємна історія, якби не сільська мудречиха — так у нас називали богомільну тітку Одюшку, яка зналася на чаклунстві. Вона, як переповідали старші люди, могла зупинити градобій, одігнати горобців, аби ті «не пили проса і соняшників», відшептувала укус гадюки, переляк у дітей тощо. Тітка Одюшка поспіхом принесла зі своєї хати опоясану вишитим рушником ікону святого Пантелеймона, тричі обійшла з нею палаючу оселю, проказавши свою молитву-заклинання, і на подив усіх вітер невдовзі змінив напрямок, а згодом притих.

Не беруся судити, чи то завдяки тітці, чи ще якісь інші обставини посприяли, але великої пожежі не сталося. У селі ця історія набула розголосу, і про неї ще довго згадували, приписуючи чудотворство віруючій жінці і святій іконі Пантелеймона.

Переглядаючи численні матеріали з цієї тематики, я постійно натикався на свідчення, зафіксовані етнографами, про такі чи подібні історії. Про них не раз доводилося чувати і в експедиціях. У часи войовничого атеїзму, звісна річ, ці свідчення сприймались насторожено, їх вилучали з наукових видань. Тому користуватися ними, не кажучи вже про використання чи наукове оперування, практично не було змоги. Відтак вони осідали мертвим багажем в архівах чи залишалися поза увагою дослідників. Навіть експедиційні записи доводилося залишати в домашніх папках, бо ними практично не цікавилися рукописні фонди наукових інституцій. Готуючи цей матеріал, я нарешті скористався прижухлими від часу власними записниками.

Літні люди авторитетно підтверджували, що майже в кожному селі були ясновидці, що могли зупинити пожежу. І найчастіше в таких випадках користувалися іконою святого Пантелеймона. Крім того, у кожній родині на покуті постійно стояла страсна свічка, освячена в церкві на Чистий четвер (напередодні Великодня) чи трійця — найбільш шанована свічка, яку виготовляли на Спаса. Як тільки насувалася грозова хмара, їх запалювали біля божниці, читали відповідні молитви та клали біля порога кочергу, «щоб грім не влучив у хату».

У дитинстві мені не раз доводилось й самому засвічувати страсницю, оскільки мама вважали, що «від дитячої руки вогонь помічніший». Щоб там не було, проте блискавка, дякувати Богові, завжди обходила нашу оселю...

У попередньому матеріалі про пророка Іллю вже частково йшлося, що Перунові «повноваження» з прийняттям християнства перейшли до трьох святих — Іллі, Пантелеймона і Гавриїла. Отже, другим його намісником на землі був Пантелеймон, або, як його іще називали в народі,— Паликопа чи Палій. Свято це тримається постійного дня — 9 серпня.

Святий Пантелеймон здавна вважається охоронцем людей і збіжжя од вогню, спричиненого блискавками. Такі пожежі люди пов'язували «з божою карою» (з цього приводу казали: «Як Бог запалить, то чоловік не погасить»), а тому загасити їх можна лише за допомогою покровительської ікони святого Пантелеймона та Смоленської божої матері, яку відзначають днем пізніше, тобто 10 серпня. При цьому гасити вогнище годилося кисломолочними продуктами.

У давніші часи, коли збіжжя зберігали у копах та стіжках, блискавки часто влучали в них. Люди вірили, що це трапляється тоді, коли господарі не дотримуються святих приписів — працюють на великі празники, порушують обітницю під час постів. А тому святий Пантелеймон у такий спосіб карає грішників (звідси й народна назва святого — Паликопа, Палій).

Щоб не розгнівати Паликопу, люди намагалися ушанувати його — запалювали перед іконою свічку і не працювали, особливо не звозили з полів збіжжя, бо тоді «Палій обов'язково вцілить блискавкою». З цього приводу побутувало чимало застережливих переказів. Один з таких записано на Полтавщині.

«Якось поїхав чоловік возити снопи. У полі він зустрів незнайомця, що ходив поміж копами. Чужинець запитав його:

— Що ти тут робиш?

— Хліб звожу...

— А хіба ти не знаєш, що сьогодні Паликопа?

— Ось як завезу копи,— відповів господар,— отоді й взнаю, що це за Паликоп такий!

Не встиг він підійти до воза, як небо несподівано затягли грозові хмари, загримів грім, вдарила блискавка, і все жито згоріло. А від незнайомця й слід простиг».

Але не тільки збіжжю загрожували блискавки. Були випадки, коли вони влучали у полі і в людей. Покалічену грозовим розрядом людину відходжували у такий спосіб. Її закопували у вологу землю й тримали доти, доки «сировиця не витягне з тіла блискавки». Нерідко так тримали кілька діб, аж поки людина не подавала ознак життя. Це був досить поширений спосіб «зцілення од громовиць».

На свято Пантелеймона знахарі заготовляли лікарські трави, якими зцілювали свійських тварин. На Закарпатті з цього дня вже можна було збирати білі коноплі.

Непомітно, але впевнено відкочується літо. На полях відчутно затихають голосні перегуки жниварів, над левадами частішають прохолодними досвітками серпанкові тумани. І тільки зненацька грозові хмари з розкотистими громами оповіщають про останній місяць напруженої жниварської пори. У народі на цей випадок кажуть: «Це Пантелеймон нагадує, що пора звозити копи з полів»; хто ж спізниться, то неодмінно пожалкує, бо «На Паликопа пильнуй снопа» — він немилосердний до лінькуватих господарів.

КРИНИЦЮ СВЯТИЛИ НА САМОГО МАКОВІЯ

Кінець літа і початок осені приносили селянинові особливу радість: зібране в стіжках і стодолах збіжжя радувало душу, веселило родину, а по видолинках тим часом уже дозрівала городина — часник, цибуля, пузатилась сизими качанами капуста, мов козацькі булавиці, погордно возвеличувались коронованні голівки маку.

Традиційно в Україні не було жодної родини, де б не висівали цю давню і вельми шановану в народі рослину. Її широко використовували для приготування повсякденних і обрядових страв. З маком робили різноманітні печива — книші, струделі, коржі, пироги, вареники, ним оздоблювали бублики, калачі, паски тощо. Але найбільш популярними були маківники (макорженики) — коржики, випечені з товченого і приправленого медом маку, а також шуліки, що вважалися найласовішою дитячою їжею. Її готували так: спеціально випечені борошняні коржики ламали на дрібні шматочки, скидали в макітру, перемішували з медовою ситою і розтертим маком.

На жаль, нинішня дітвора позбавлена цього традиційного їст-
на. Нині мак став не тільки реліктовою рослиною, а й шельмова-
ним — його заборонено вирощувати. Та чи його провина в тому,
що дехто використовує рослину в зловісних цілях? Не одне сто-
ліття він був бажаним на людських городах, приносив радість і
задоволення, а ось тепер потрапив до «карних злочинців»...

Хоч народна мудрість твердить, що «Сім год мак не родив і го-
лоду не було», але каже й інше: «Нема цвіту цвітнішого від маківочки, нема роду рідшого від матіночки», відтак у кожній роди-
ні висівали мак. Коли ж він зацвітав яскравим різнобарв'ям, зве-
селяючи око, казали: «Цей світ, як маків цвіт».

Та макове цвітіння скоротечне. «Він одійшов,— казали про
нюсь передчасну смерть,— як маків цвіт». Під кінець літа з'яв-
лялися буруваті голівки, немов складені докупи дитячі долоньки.
І хоч як не кортіло дітлашні поласувати маківками, батьки засте-
рігали: «Зачекайте до Маковея».

Серед слов'янських народів, у тому числі й серед українців,
свято Маковія (Маковея), що припадає на 14 серпня,— одне з най-
поетичніших і вельми шанованих (у народі його іще часивали пер-
шим Спасом чи Спаса на воді). Значною мірою цьому, очевидно,
посприяла цікава біблейська оповідка про сім святих мучеників —
братів Маковеїв та їхню матір Соломію. Всі вони з її благословен-
ня загинули за свою віру.

Така героїчна святописна історія була духовно близькою для
українських неньок, сини яких також вмирали на бранному полі
за волю й національну незалежність. Звідси, отже, і та особлива
вошана до свята, яке у давніші, дохристиянські часи приурочува-
лося до освячення квітів, городини та криниць. Зрештою, прий-
нявши християнізовану назву, люди зберегли давню традицію —
у цей день дівчата та підлітки ще до сходу сонця йшли до церкви,
щоб посвятити квіти та мак.

Напередодні свята виготовляли «маковійську квітку» перева-
жно з городніх і частково лісових квітів. Букет мав бути різнобарв-
ним: з чебрецю, чорнобривців, кудрявців, настурцій, рути-м'яти,
васильків, нагідок, маточника, польових сокирок, лугової мате-
ринки, роман-зілля тощо. Крім того, до «квітки» додавали і голів-
ку невеличкого соняшника, і все це пов'язували червоною стріч-
кою. Дехто додавав кілька стеблин конопель чи льону. Бувало
голівки маку в'язали в окремий букет (щоправда, так робили
рідше).

У такому букеті кожне зело мало свій символ: рута-м'ята мала
оберігати від усякої напасті і додавати здоров'я, ласкавці — щоб
у родині була ласка, злагода і щирість, кудрявці — аби у хлопців
в'юнились кучері й любили їх дівчата, маточник освячував плодо-
витість бджіл, а сонях уособлював небесне світило, щоб воно було
завжди ласкавим і милосердним для людей, тварин та рослин.

До кожної рослинки господиня зверталася з поетичними при-
мовками. Особливо колоритними вони були для льону: «Рости ви-
ще по коліна, щоб нікого з нас голова не боліла; білися біло, щоб
хустками твоїми нашій (ім'я дівчини) весільну голову покрило;
білися міцно в широці, щоб старостам перев'язала плечі» та для
конопель: «Щоб рушники весільні, скатерки настільні, сорочки
святочні натільні та штани-холоші чоловічі пригожі, полотна біді-
гожі...».

Після цього дівчата збиралися в гурти і плели віночки, у яких йтимуть до храму. Рано-вранці церковні дзвони сповіщали про свято. Ненька будила дітей, оздоблювала «маковійську квітку» намистом, повивала червоною стрічкою, обгортала рушником, приказувала:

— На, доню, квітку цю, щоб ти була така гарна, багата й пригожа, як ця квітка, щоб тебе хлопці любили, як люблять люди квітку...

Менші хлопчики й дівчатка вибігали в квітник, робили й собі свіжі букетики і разом з усіма йшли до церкви. Після недовгої молитви священик виголошував світсько-повчальну проповідь для дітвори: аби були чемними, пошановували батьків і старших, не лихословили, добре вчилися, допомагали по господарству, були охайними тощо. Це чи не єдина церковна відправа, участь у якій переважно брали підлітки; вони навіть несли хреста й хоругви при обході храму.

Потім усі ставали в коло, і священик освячував квіти, а за годину-другу поверталися додому, де їх чекав святковий стіл з пісним сніданком (у цей день починався Успенський піст). Серед страв мали обов'язково бути шуліки, коржики та пиріжки з маком.

«Маковійську квітку» підвішували до сволока або ж до божниці, де вона висіла протягом року. З квітів при потребі готували ліки чи купелі, дівчата вплітали їх у коси, «щоб не випадало з голови волосся». З маківок дехто робив навар від безсоння, зерном начиняли кукли (соски-смоктунці) і обсипали обійстя, «щоб відьми не доїли корів і не приносили вроків».

Оскільки Маковій вважався дівочим та дитячим святом, то юнь у цей день не працювала. Підлітки гралися на луках у різноманітні ігри: «Стукалки», «Гусей і вовка», «Кота й мишки», «Короля», «Завіяло» тощо. Молодь тим часом збиралася на свої гулі в лісі, щоб повеселитись і поспівати так званих спасівських пісень (оскільки наступав піст, то в селі церква забороняла це робити). Хлопці у цей день жартівливо називали дівчат макодзюбками чи маковійками.

Крім посвяти квітів, з Маковієм пов'язаний ще один не менш цікавий обряд. Колись він був вельми урочистим і обов'язковим для кожного села. Це освячення води, зокрема криниць. Є свідчення, що кілька століть тому до Києва в цей день збиралася силання людей з усіх усюд. Свято проходило на місці сучасного Хрещатика (тоді тут ще були яруги та непрохідні хащі з численними джерелами). Все чоловіче населення мало бути зодягнене в козацький одяг. Очевидно, з цим пов'язана якась конкретна дія, про яку до нас не дійшли спогади.

Посвячення криниць — глибинний звичай наших пращурів. Він сягає ще язичеських вірувань у живу силу води. Всім животокам і джерелам у давній слов'янській міфології приписувалась надприродна сила. Тут проводили різноманітні ритуально-обрядові розваги, шлюбно-весільні дійства, влаштовували жертвоприношення. Про це, зокрема, мовиться і в «Повісті врем'яних літ», як древляни «кладезем и езером жертву приношаху».

Проте особливо вшановували природні і рукотворні криниці. З ними тісно пов'язано все громадське й побутове життя селян. Згадаймо, скільки створено про них пісень, легенд, переказів. За

народним звичаєм, найбільшим святотатством, яке суворо засуджувалось суспільною мораллю, було знечистити або сплюндрувати криницю. Свята кринична вода завше дарує людині силу, здоров'я і наснагу. «То не біда,— підтверджує відоме прислів'я,— коли п'ється вода» чи «Нема голода, коли ся п'ється вода».

Віддавна місце під криницю, як і під оселю, вибирали дуже ретельно. Викопані толоками гуртівні колодязі обов'язково освячували й обсаджували вербами. Вважалося, що саме це дерево найкраще оберігає джерелицю в літню спеку, бо біля верб, начебто, люблять оселятися добрі духи вод і опікуни людського роду. Адже за повір'ям уночі напередодні Водохрещ, Юрія, Купала та Маковія з'являються лихі сили, які насилають хвороби на людей і тварин і особливо люблять вони ті місця, де немає верб.

Селяни чотири рази на рік освячували всі гуртівні животоки. Кожен обряд мав свою відмінність і ритуальне призначення: водохрещенський — очищення для людей, юріївський — для тварин, купалівський — для жнив і маковійський — знову для людей. Найурочистіше проводили посвяту на Маковія (спасівський похід). Перед посвятою, як годиться, парубки з чоловіками вичищали днища, лагодили застаріле цямриння, упорядковували огорожі. Дівчата тим часом плели віночки і прикрашали ними обляміївки криниць, обвішували їх татарським зіллям, папороттю та волошками, а в воду кидали лепеху та любисток, щоб вигнати свідтіля злі сили і дати змогу оселитися добрим духам.

Напередодні сакрального походу в центрі села збиралося все населення — від дітей до літніх мешканців. Під супровід троїстих музик та сопілок гуртом йшли до криниці; попереду, калатаючи в маленькі дзвіночки, бігли діти. Похід супроводжували церковні дзвони. Це була особлива, святочна для села подія.

Біля криниці вже стояли застелені святковими скатертинами два столи; на одному хліб-сіль та запалена свічка, на другому — свічка, свячена вода і колово (кутя). Ця обрядова страва призначалася для добрих духів та предків. Після посвяти хлопці обсаджували джерело деревами, а коли в цьому не було потреби, то робили символічне клечання — втикали обіч свіжі галузки.

Можливо, у дохристиянські часи освята й ритуальні обходи криниць відбувалися по-іншому. На жаль, описів про це майже немає. Маємо лише окремі згадки, що язичники розпалювали біля джерел два вогнища, обкурювали дивограї димом з цілющих трав, улаштовували різноманітні ігри, забави, співали обрядових пісень, причитували магічні заклинання. Певна дещиця з дайбозьких вірувань збереглася і в християнізованих обрядах, зокрема освячення джерел. Пригадаймо Шевченкове:

На те літо
Криницю святили
На самого Маковія,
І дуб посадили

З Маковієм, як бачимо, пов'язані цікаві світські обряди. Крім того він приносив радість насамперед дівчатам та дітворі. Адже було чи не єдине свято, яке належало підліткам, що його прозвали в народі празником квітів.

ПРИЙШОВ СПАС — ПІШЛО ЛІТО ВІД НАС

До найбільших серед дванадцяти річних празників християнського календарного циклу належить і Преображення Господнє, або Спас (Великий Спас), що припадає на 19 серпня. Він вважається третім після Різдва та Великодня святом, хоч за церковним календарем є три Спаси. Згадаймо Шевченкове: «У Межигірського Спаса тричі причащалась».

Перший Спас, як ви пам'ятаєте, співпадає з Маковеєм, тобто 14 серпня, а третій збігається з післясвятом Успіння (29 серпня). Але ні перший, ні третій не відігравали такого значення, як Великий, вони лише визначали межі Успенського посту, що зветься іще Спасівським чи просто Спасівкою.

За Біблією в цей день Ісус Христос разом зі своїми учнями піднявся на маківку гори. Посеред ночі довкола нараз спалахнуло дивовижне світло: їхній учитель у блаженному сяйві здіймався на небеса. Усі почули голос всевишнього, який возвістив, що Ісус є намісником Бога на землі. Саме це і переконало присутніх у надприродній місії Христа — об'єднанні земних і небесних начал. Звідси й назва свята — Преображення Господнє.

Однак у народі празник Спаса мав і світське значення, пов'язане із святом врожаю. Це дає підставу вважати, що його первісне коріння сягає дохристиянських вірувань. Адже майже в усіх давніх народів існували урочисті свята врожаю. Найпоетичніше вони проходили в Єгипті. Наші далекі пращури також широко відзначали закінчення жниварської пори.

Красномовним свідченням того, що Спас символізував свято врожаю, яке згодом використало в своїй обрядовості християнство, є звичай освячувати в церкві дари природи: яблука, сливи, груші, обжинкові вінки, бджолині стільники тощо. Іноді на Спаса несли до церкви також мак, моркву, цибулю, коноплю-материнку, лікарське зілля, зокрема васильки та чорнобривці. З васильків дівчата опісля робили віночки, які клали в подушку жінці-покійниці, обвішували труну. З чоробривців робили купелі для немовлят.

З особливим нетерпінням чекали Спаса пасічники. Кожен бджоляр за два-три дні до свята «підрізав бджоли» — робив ревізію, щоб визначити, скільки меду взяти собі і скільки залишити бджолам на перезимівок, вилучав пусті вощини, об'єднував малочисельні сім'ї. Годилося напередодні Спаса дати порційки меду сусідам, приятелям, вдовам, сиротам та немічним людям.

На цей період припадає і колективна обрядодія — братчина. Оскільки про неї загалом майже нічого не відомо, то я коротенько розповім, що це таке.

У давніші часи був дуже високим суспільний статус меду. Коли хтось позичав у сусіда чи родича якусь важливу річ або гроші, то давав своєрідну клятву: «Ставлю на мед» чи «Роблю наставу на мед». Це означало, що позичальник [illegible] вчасно повернуте, а при

порушенні обітниці відборговане ще й медом. Цим статусом, ма- буть, викликана і братчина. Якщо якась родина бажала мати добрі стосунки з іншою, то один господар приносив іншому бджо- линий рій і казав: «Це на братчину». Протягом літнього сезону сім'ї почергово доглядали за ним, а напередодні Спаса збиралися родинами і порівну ділили мед. За спільним обідом кожен учас- ник, а в братчині могло брати участь і кілька родин, давали клят- ву: приходити на поміч один одному, допомагати в скруті, навіть брати опіку над дітьми, якщо вони, борони Боже, стануть сирота- ми. Після цього починали звертатись один до одного на «Ви» (як це маємо з кумівством). Нерідко з братчиного вулика розростала- ся ціла пасіка.

Обряд братчини мав насамперед глибоке символічно-духовне значення, він засвідчував шляхетність, колективізм, моральні ви- сокості нашого народу і був близьким до білоруського сябрства. До речі, братчину використовували і для покращання взаємин, якщо між родинами були натягнуті стосунки.

Відтак зі Спасом тісно пов'язані пасічницькі турботи. Перед тим як приготувати щільники для посвят, газда читав молитву перед іконами Зосима та Саватія — покровителями бджільництва, що часто знаходились на пасіці. Найкращі щільники відбирав для церкви, а решту складав у кадубок або ж стоплював, ретельно пе- рем'явши дерев'яним макогоном вощину. Віск, що спливав наверх, йшов на виготовлення свічок, а барниця — залишки стопленого меду — на обрядовий напій конун.

Увечері напередодні Спаса господар і господиня бралися за найвідповідальнішу роботу — свічникарство. За звичаєм, господа- реві годилося сукати страсні свічки, громничі, великодневі, свят- вечірні, хрещенсвятські, покійницькі, церковні, сирітські, вдовині та для роздачі бідним. А родильні, що використовувалися при по- логах, весільні, хрестильні, бабські та дідівські уже робила друж- на. З особливою урочистістю готували трійці. Для них майструва- ли спеціальні підсвічники, оздоблені мистецьким різьбленням та інкрустацією. Саме ці свічки мали бути в кожній родині як обере- ги від всіляких бід, напастей тощо.

При їх суканні господиня вносила зеленосвятське або ку- пальське чи маковійське зілля, а також квіти з пасіки. Господар, виробивши першу свічку, обгортаючи її зіллям, приказував:

— Пресвята родюча земле наша, ниви, сади, огороди — світ сонця вам!

Беручись до другої, мовив:

— Праведне сонце, місяцю ясний, зорі світлі, небо пречисте! Будьте милостиві до людей і до худібки!

І, нарешті, до третьої:

— Ліси, води, повітря чисте, всі душі праведні, лада наші, му- хи Божі — всім вам на добро, на пожиток!

Зібравши у вузлик овочі, фрукти, мед, збіжжя, трави і трійцю (якщо такої не було, то звичайну свічку) господарі вранці йшли до церкви. Після відправи починалася посвята принесених продук- тів. Особливо чекали, коли освятяться яблука, адже до цього дня їх не їли. Ця заборона стосувалася переважно жінок, у яких по- мерли діти, і дівчат, що залишилися без матерів.

З цього приводу існує кілька апокрифічних сказань. Одне з них стверджує, що на Спаса Пресвята Діва на тому світі розда-

діткам золоті яблука. Діти тих матерів, котрі дотримувались обітниці, одержують їх і з радістю ласують ними, а ті, неньки яких обітниці не дотримали, стоять і плачуть, на що мати Божа їм говорить:

— Ваші яблука з'їли свині.

На жаль, нема чіткої відповіді, чому саме жінкам заборонялося їсти до Спаса яблука. Може, це пов'язано з тим, що Єва в раю звабила Адама посмакувати недозволеним плодом, і цим плодом було саме яблуко? За її гріх і розплачуватися жінкам.

Повернувшись із церкви, господар з трійцею обходив пасіку і запрошував родину до столу. Спасівський обід складався переважно з борошняних та овочевих страв і холодної риби. Спочатку їли яблука та мед, запиваючи виноградним або яблуневим вином, «щоб садовина родила», а потім переходили до інших страв.

Зі Спасом співпадає Успенський, або Спасівський, піст. Про його походження існує цікавий народний переказ, начебто Спасівка є продовженням Великого посту, який відзначають напередодні Пасхи. Спочатку Бог розпорядився відзначати Великий піст не сім, як маємо нині, а дев'ять тижнів. Стомлені довготривалим постінням, люди звернулися до Бога з проханням зменшити його. Всевишній змилостивився і розділив Великий піст на дві частини — сім тижнів звелів говіти перед Пасхою, а два — в кінці літа. Ось чому за народними віруваннями на Спасівку слід дотримуватись таких же суворих приписів, як і на Великий піст.

Як відомо, під час постіння церква забороняла будь-які світські розваги та пісні. Одначе в Україні це табу було певною мірою пом'якшене. Більше того, наш земляк Дмитрій Ростовський написав спеціально для Спаса пісню-псалом «Ісусе, мій прелюбезний». Оскільки про Дмитрія Ростовського ми майже нічого не знаємо, варто зробити невеличкий екскурс в історію.

Данило Савич Туптало (1651—1709 рр.) народився в містечку Макарові, що на Київщині, в родині козацького сотника. Закінчивши Києво-Братську колегію, невдовзі постригся в ченці, прибравши ім'я Дмитрія. Свого часу він подорожував по Литві й Білорусії, а повернувшись в Україну, був ігуменом кількох монастирів.

Під час царювання Петра I Дмитрій потрапив у немилість і був силоміць вивезений з України. Помітивши унікальні письменницькі й організаторські здібності цієї неординарної людини, всевладець Російської імперії замінив північний висилок на посаду митрополита Ростовського, де Дмитрій вів величезну освітянську роботу, зокрема організував у Ростові загальнодоступну народну школу і написав чотиритомну книгу житій святих «Четьї-Мінеї».

Пісня-псалом «Ісусе, мій прелюбезний» виконувалася не лише при культових обрядах, в Україні її співали й поза церквою, зокрема лірники на спасівські свята. Відчуваючи близьку смерть, Дмитро Ростовський заповів на своїх похоронах виконати лише його псалом. До речі, Т. Г. Шевченко неодноразово використовував у своїй творчості поетичні рядки нашого земляка.

Зі Спасом, який символізує завершення основних хліборобських жнив, співпадає і початок храмових свят. Традиційно в Україні кожен населений пункт мав свій іменний престольний празник, званий храмовим. До нього готувалися заздалегідь усі родини. До кожного села на храмове свято з'їжджалися всі роди-

чі, де б вони не проживали. По селах до цієї дати, а вона визначалася днем посвяти церкви (храму, тому й храмове свято), готувалися особливо урочисто. Щоб надати цій події більшої значущості, на престольний празник приїздили священики з сусідніх приходів і вчиняли пишну відправу, на яку збиралися люди з інших сіл. Після служби біля церкви чи каплиці розстеляли скатертини, ставили їжу і односельці запрошували всіх присутніх на колективний святковий обід.

Священики і братчики виголошували повчальні промови, вирішували громадські справи, збирали кошти на громадські потреби. До столу запрошували старців та убогих, частували їх, а наостанок щедро напаковували їхні торбинки. Гостей з сусідніх сіл почергово запрошували до осель, де свято тривало кілька днів.

За традицією, на храмові свята обов'язково мав бути і розпродаж питного меду. Для цього братчики — найшляхетніші чоловіки — заздалегідь закупляли щільники і готували з них медовуху. У день свята у центрі села йшла жвава торгівля конуном. Щоб розпродаж був веселішим, наймали музик.

Найактивнішими учасниками свята була молодь. Хлопці запрошували на конун дівчат, пригощали смачним напоєм, особливо тих, хто дарував їм на Великдень писанки, замовляли танок. Гроші від розпродажу питного меду йшли на потреби церкви, громадські справи, на поміч багатодітним родинам і немічним.

Оскільки сучасники майже нічого не знають про традиційне медоваріння в Україні, варто детальніше зупинитися на його історії. Кому з нас не доводилося чути надзвичайно точні й поетичні прислів'я, приказки чи порівняння, які стосуються одного з найулюбленіших у народі продуктів — меду. Якщо хочуть підтвердити гарні спонукання, то кажуть, що «Медом води не попсуєш» чи «З медом і долото проковтнеш», коли ж наголошують на чиємусь мужньому вчинкові, неодмінно приказують: «Думка воду п'є, а одвага мед», «Або мед п'є, або кайдани тре» і нарешті — «Солодше меду тільки сон».

Наведені прислів'я стосуються питного меду, початки виготовлення якого сягають сивої давнини. Іноземний мандрівник Ібн-Руста, побувавши в IX столітті на руських землях, писав, що дайбожичі на рік по небіжчикові беруть кухлів по 20 меду, несуть на могилу і всією родиною розпивають. Але медові напої використовувалися не лише в поминальній обрядовості. За твердженням літописця Нестора, до Володимира Великого напередодні прийняття християнства приїздили численні іноземні посли, щоб запропонувати князеві однієї з наймогутніших країн Європи прийняти їхню віру. Серед таких представників був і «повпред» від магометанства. Вислухавши гостя, який якомога привабливіше змальовував переваги своєї віри над іншими, київський князь з огляду на те, що магометанство забороняє вживати будь-які традиційні для Русі, у тому числі й медові, напої, відхилив пропозицію посла: «Руси есть веселье питье, не можем без того быти».

Згодом, коли Володимир офіційно ствердив прийняття християнства, медоваріння набрало ще більшого розвитку. Відтепер будь-яка військова перемога чи спорудження значних у суспільному житті будівель, у тому числі й церков, не обходилися без пишної учти, на яку готували «триста медових проварок».

Вибродженний і вже готовий до вжитку напій зберігався в льохах — холодницях протягом кількох років. Кожна проварка (тобто разовий процес ситення) мала чітко визначений об'єм. Про це згадується і в «Повісті врем'яних літ». Недарма здобувши чергову перемогу над половцями і розпорядившись на її честь збудувати у Василеві церкву, «Избыв же Володимеръ село, постави церковь, варя 300 провариъ меду».

Вже став хрестоматійним той факт, коли Красне сонце, як образно називали Володимира Святославовича, наказував на великі свята влаштовувати загальноміські трапези; міщани на спеціальних возах доставляли мед до далеких околиць, частуючи чернядь і калік: «и повелеле пристроити кола, и въсладше хлебы, мяса, рыбы, овощь разноличный, медъ в бчелках (у бочках — В. С.), а в других квас, возити по городу, въпрашающим: «Кде болнии и нищь, не моги ходити?» Медові напої, отже, крім ритуальних обрядодійств, використовувались і як ліки.

Традиційний напій був також і предметом торгівлі. У Києві, що стояв на гомінкому шляху з варяг у греки, 1018 року, як засвідчує Титмар Мерзебургський, було вісім торжищ; на них постійно продавали знамениту руську «медоуху». Кожен торговець мав за честь скуштувати уславленого напою, даючи в обмін шовкові тканини, зброю, різні прикраси, плоди цитрусових тощо. Медовий трунок був надійним засобом поновлення сил, додавав бадьорості, виліковував од простудних та шлункових хвороб. Ці та інші факти, як відзначав відомий історик М. Костомаров, сприяли тому, що всі без винятку мандрівники, які побували на Русі, «одноголосно визнавали достоїнство нашого меду і розславили його в далеких країнах».

Виготовлення знаменитої руської медівки завше трималося в секреті. Працюючи в рукописних архівах, мені пощастило натрапити в Ленінграді на один давній рукопис українського священика, в якому було зафіксовано кілька старовинних рецептів приготування питного меду. З огляду на їх оригінальність, а відтак і практичність (бо і тепер можна було б скористатися цим досвідом), подаю кілька з них.

До однієї мірки чистого меду додавали вісім рівних їй частин свіжої джерельної води. Розведену в казані суміш підігрівали, помішуючи на помірному вогні доти, доки не з'явиться піна. Шумовиння легенько знімали дерев'яним ополоником. Якщо напій призначався для швидкого вжитку, то варку на цьому закінчували; коли ж медовиця призначалася для довшого зберігання, її варили аж до загустіння. Остуджену до теплоти парного молока патоку переливали, додаючи дріжджів, у дерев'яні бочки, залишаючи в кожній трохи вільного місця й невеликий отвір. Коли процес бродіння повністю закінчувався, посудину наглухо закорковували і бочки переносили на постійне зберігання в льох. Для поліпшення смакових якостей у період бродіння додавали гвоздику та інші пряноші.

За іншим рецептом, до однієї частини меду додавали шість порцій води і підігрівали на легкому вогні. Коли ж рідина закипала — вкладали торбину з двома пригорщами якісного хмелю й тримали, доки не вариться. Опісля, знявши піну, занурювали торбинку з пряношами й грузилом. Через 15—20 хвилин варіння масу трохи остуджували, додавши дріжджів, виносили в льох. Че-

рез 3—4 тижні мед готовий до вживання, але чим довше вистоювався, тим був смачнішим.

Два попередні рецепти стосуються так званого столового медового напою. Був у вжиткові й міцний трунок. Його готували так. Один пуд патоки розводили зі двомастами п'ятдесятьма фунтами річкової води і варили, доки не лишалася половина вмісту (досвідчені медовари використовували лише м'яку воду — річкову, дощову чи зі снігу). Остуджену рідину зливали в бочки, стінки якої були вимащені кислим житнім тістом, додавали дріжджі, а згодом, як перебродить, трохи кориці, гвоздики, перцю, імбиру. Вистояний протягом зими напій розливали в пляшки.

Було б зайвим стверджувати, що питний мед не належить до міцних напоїв. У багатьох фольклорно-літературних джерелах згадується про тих, хто «упився на меду» чи «сп'янів, як од питного меду, бо перший келишок, як по льоду, другий, як по меду, а третій не питай, лише давай». Адже відомо, що надмірне вживання будь-чого шкідливе, навіть «зайве змедить — шлунку завредить». Проте «упивалися на меду» переважно тоді, коли окремі медовари в пізніші часи, порушуючи традиційні звичаї, стали фальшувати цей благородний напій, додаючи надмірну кількість дріжджів, спирту та інших міцних компонентів, що, звичайно, не відповідало його первісному призначенню. Адже недарма казали: «Якщо не в міру, то і мед в гіркоту». Такий напій називали мед-пиво, мед-вино: «Тут і весілля відгуляли, мед-пиво кружляли, і я там сидів, мед-пиво пив, по вусах текло, а в роті не було».

Про особливість медового напою говориться і у відомій українській пісні: «Пили горілку, пили наливку, ще й мед будем пить». Відокремлення чи наголошення «ще й мед будем пить» утверджує своєрідність і нетотожність цього напою зі спиртними. Отже, питний мед у своєму первісному традиційному значенні символізував цілком доцільні форми людського співжиття й побутових стосунків і не мав нічого спільного з алкогольними напоями. Тому, ратуючи за традиційне вживання питного меду, відомий дослідник і популяризатор пасічництва Н. Іойриш відзначав: «Я сподіваюся, що читач не звинуватить мене у пропаганді алкоголізму, оскільки рекомендуючи медовий напій, тим самим виступаю проти пиятики».

Спасом завершувався й літній сезон. Тому:

Прийшов Спас — бери рукавиці про запас.

Спас — усьому час.

Перший Спас час припас, Петро і Павел — два добавив, Ілля-пророк — три поволок.

Як прийде Спас, то комарам урветься бас, а як прийде Пречиста (28 серпня) — забере їх нечиста.

Спасівка — ластівка, а Петрівка — голодівка.

До Спасівки бджола робить на пана, а після Спасівки на себе.

Кусючий, як муха у Спасівку.

Святий Спас приготував усього про запас: і дощ, і вітер, і холод, і тепло.

Цікаво зауважити, що не всюди в Україні свято відоме під назвою Спас. Скажімо, в Міжгірському районі, що на Закарпатті, празник іменується тільки як Преображення. Тут не святять ні страв, ні овочів, хоч і святкують досить урочисто — проводять мирування. Священик у церкві свяченою водою накладає мирянам хрестики на чолі.

У природі після Спаса вже досить відчутним стає подих осені. Тому й мовиться: «Прийшов Спас — пішло літо від нас».

ПЕРША ПРЕЧИСТА ЖИТО ЗАСІВАЄ

Останній календарний місяць літа завершується одним з найпошанованіших християнських празників — Успінням Пресвятої Богородиці — 28 серпня. Проте в народі його знають насамперед як перша Пречиста. До Успіння годилося закінчити всі найосновніші польові роботи. Якщо з якихось причин хтось не встиг цього зробити, організовувались громадські толоки. На Закарпатті після цього свята вже розпочинався вільний випас худоби на всіх полях.

Від першої Пречистої майже на всьому терені України починали сіяти озимину і завершували цю важливу роботу на Семена (14 вересня) або на другу Пречисту (21 вересня).

На сьогодні засів озимини вже не супроводжується давніми обрядами. У давніші часи осінній, як і весняний початок засіву, відбувався досить урочисто. Підготувавши до сівби насіння, господар брав жменьку збіжжя з обжинкового вінка та залишки зерен, прибережених од новорічних посівальників, змішував їх у засіку з рештою, примовляючи:

— Руками діда сію в мішок, щоб його руками сіяти в полі.

Потім лантухи з насінням переносив з комори на віз. При цьому обов'язково мали бути присутніми всі члени родини.

Виряджаючи в поле господаря та помічників-підлітків, дружина давала торбинку з полудником, в якій мали бути варені яйця, сир зі сметаною, коржик з маком, овочі, хлібина з дрібком сол окраєць свяченої паски, спеціально прибереженої од великодн вих свят, та пасхальна писанка. На Поділлі господиня, кр цього, одчиняла навстіж усі ворота, брами в клуні та двері у хл вах і запалювала трійцю.

У полі господар розстеляв рушник або скатертину, клав хліб ну, цілушку від паски і наїдки.

Всі присідали на зняті з воза мішки. Після цього господар пол символічно скроплював їх свяченою водою, розв'язував мішок наповнював коробок зерном.

Засів починали з кінця поля. Взявши в праву жменю зерно, по сівальник під помах руки приказував:

— Руками діда-прадіда мого і моїми сію святий хліб на то й тобі, моя дідівська ниво! Сійся, родися на щастя, на здоров'я,

новий рік, щоб хлібець був за цей рік! Боже, благослови ниву мою насіння це прийняти!

Слідом за батьком йшов хтось з підлітків і мітив соломинками межі посіву, аби він не загущувався чи не утворювались огріхи. По закінченні роботи найменшому синові годилося обсіяти зерном батька, а той у свою чергу скроплював збіжжям юного помічника і коней, приказуючи одну з різдвяних колядок. Після цього всі сідали за полудник. Кришки од хліба та шкаралупи від яєць господар розкидав по полю, а рештки їжі клав на межу.

Розсіяне зерно регельно скородили боронами. Закінчивши, господар прощався з полем до наступного року. При цьому годилося залишити в кожному мішку по кілька зернин «для розплоду».

Як бачимо, осінній засів був менш поетичним, ніж весняний. Але й тут простежуються давні залишки хліборобської магії. Скажімо, господарі намагалися не голитися доти, доки не обсіються. А це нерідко тривало тиждень і більше.

До Успіння Божої Матері годилось також повністю (окрім пізніх сортів) зібрати і садовину. Цим переважно займалися дівчата. Беручись за роботу, юнки наспівували:

Пречиста по груші ходила,
Пречиста мішок загубила,
А Спас ішов — мішок знайшов.
— Спасику-братику[1],
Віддай мій мішочок —
Не буду ходити у твій садочок.

Згадка про Спаса тут не випадкова. Мова в даному контексті йдеться про третій Спас, який припадає на 29 серпня (його іще називають післясвято Успіння).

З першою Пречистою пов'язаний ще один цікавий обряд — заготівля калини. Як ми знаємо, ця рослина правічно символізувала Україну, і дотепер залишається нашою національною емблемою. Важко уявити подвір'я, де б не зростав бодай один кущ калини. Шанували її не лише за плоди (з них виготовляли різноманітні наливки, джеми, варення, ягодою лікували простудні захворювання тощо), вона виконувала символічну роль у багатьох обрядах, зокрема в поховальних і весільних. Проводжаючи людину в останню путь, труну обвивали її цвітом або кетягами; калина прикрашала весільний коровай, нею оздоблювали вінець молодої, як ствердження дівочої недоторканості і цнотливості. Згадаймо лише одну з весільних пісень:

Ой під лісом битая доріженька,
А серед степу рублена криниченька,
Коло криниці червона калинонька.
Ой туди їхав Юрасько з боярами,
Йому калина дорогу заступила.
Вийняв шабельку, став калину рубати,
Та стала йому калина промовляти:
— Ой не для тебе ця калина саджена,
Тільки для тебе Маруся наряджена...

[1] В іншому варіанті — *батьку*.

Таке широке її використання у побуті спричинилося до того, що образ України безпосередньо уособлюється з калиною. Недарма ж мовиться: без верби і калини нема України. Відтак у кожній родині, де були дівчата на виданні, намагалися вдосталь наготувати калинових пучків. Усі знали: де під стріхою висить калина — туди можна засилати сватів. Тому, починаючи з Пречистої, дівчата постійно ходили в «похід по калину». Але найчастіше бувалося це на Успіння Божої матері.

Після церковної відправи, зодягшись у святкове вбрання, дівчата гуртом йшли в ліс чи на луг. Похід цей супроводжувався різноманітними обрядовими дійствами — піснями, іграми, хороводами. Юнаки у ньому участі не брали, але підліткам, як хлопчикам, так і дівчаткам, дозволялося супроводжувати дівочі гурти.

С. Килимник подає такий опис обряду: «Прийшовши на луг чи до лісу, дівчата знаходили там перший кущ калини — «первака», співали та водили хороводи навколо цього куща, проводили ігри. Потім усі разом тут полуднували. А набирали з собою на луг чимало смачної святочної їжі, якою пошгували й дітей, що були з ними. За їжею та під час ігор проводились жарти, загадки та співи любовного змісту зі згадуванням імен своїх хлопців».

По полуднику дівчата кидалися («нападали») на кущ зо всіх боків. З першої зламаної гілочки кожна брала по дві ягідки в рот, приговорюючи чарівні слова про кохання та свого хлопця. Наламавши пучків, водили довкола куща хоровод з піснями, почергово піднімаючи та опускаючи грона з ягодами; їх перекладали з однієї руки в іншу, притуляли до щік. Виконувались переважно спасівчанські пісні і спеціальні, приурочені до цієї оказії.

Так робили і з іншими кущами. Запасшись калиною, збігалися в гурт, розмальовували одна одну ягодами. Прикрашали свої віночки і коси свіжими гронами. Повертаючись додому, співали:

Дала мене моя мати замуж,
Дала мене за Дунай бистрий.
Дала човник плисти,
Дала мені й веселечко:
— Пливи, доню, моє сердечко!
Дала мені калинову вітку:
— Заткни, доню, за білу намітку.
Щоб калину да не поломити,
Ягідок да не подавити,
Свого роду не прогнівити...

На півдорозі на них уже чатували хлопці. Як тільки гурт наближався, парубки зненацька кидалися до дівчат, намагаючись одібрати пучечки. Юнки, захищаючись, розмальовували їх ягідним соком.

Отак разом — зі співами та жартами — молодіжне товариство входило в село, де їх зустрічали всі дорослі. Біля своєї оселі кожна юнка віддавала ненці калину, а та промовляла:

— Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до вінця! А ти, калино, будь гожою на коровай, гільце, квітки весільні та хрестинні, на здоров'я людям, на добро нашому двору...

Кілька гілочок вносили до хати, підвішували до образів, а решту прилаштовували під стріху, якщо в сім'ї була відданиця.

Символічна обрядодія, пов'язана з ходінням по калину на Пречисту, не випадкова — з цього дня вже можна було починати розглядини. Вважалося доброю ознакою, коли до дівчини приходили свати саме між першою і другою Пречистими (весілля ж справляли лише після Покрови — 14 жовтня). У цей період відбувалися зговори, оглядини, заручини, яких з нетерпінням чекали дівчата. Тому-то й мовиться: «Старости на Пречисту — в хаті речисто» чи «Як прийде Пречиста — стане дівка речиста» (себто говірка).

Варто насамкінець згадати й такий історичний факт. З Пречистою — Матір'ю Божою — Богородицею пов'язуються ще два празники, про які окрема розмова. На честь цих свят колись будували церкви. Одна з таких — Пирогоща, що на Подолі в Києві. Як засвідчує «Слово о полку Ігоревім», князь, повертаючись з полону, одвідав цей храм і в такий спосіб подякував Богородиці як опікунці полонених і загалом усіх воїнів. Оскільки Богородиця охороняла й ремісництво, то київські міщани в Пирогощі організовували свої найосновніші обряди.

Після Успення вже починається «молоде» бабине літо, що триває до 11 вересня. Якщо о цій порі гарна погода, то «старе» літо обов'язково має бути непогідним.

Отже, на останні дні серпня припадає одне з найбажаніших свят. З ним пов'язані початок шлюбних дійств (оглядини, заручини) та завершення осінньої сівби, бо «Перша Пречиста жито засіває...»

ВЕРЕСЕНЬ

Вересень весіллями багатий.
Садок у вересні, що кожух у січні.
Верещить вересень, що вже осінь.
Як вересніє, то й дощик сіє.

ЗАГРИМІВ ГОЛОВОСІК — ТЕПЛА ПРИБАВИТЬ РІК

У народі це свято відоме насамперед як Головосік (Всічення, Усікновення). У церковному ж календарі воно має назву Усікнення Голови святого Пророка Предтечі й Хрестителя Господнього Івана. Відзначають його 11 вересня. Хоч за релігійними канонами цьому святу не надають особливої уваги, в народі воно має магічну силу. Скажімо, літні люди й дотепер намагаються в цей день не вживати скоромини, а дехто взагалі не їсть.

У давнину це був єдиний день, коли остерігалися варити борщ. Ця заборона пов'язана з тим, що дана страва готується з капусти й буряків, а на Усікновення не годилося вживати будь-який овоч круглої або овальної форми, що нагадує людську голову.

З цього приводу в народі існує безліч легенд. Ось одна з них, що побутувала на Поділлі: «У цей день колись у давнину було велике свято. Ніхто не повинен був нічого різати ножем у городі, ані виходити з чимось гострим у город. Не можна було зачіпати ані цибулі, ані часнику, ні капусти, ні буряків і навіть маку. У святій землі Йорданській були люди великі грішники, в Бога не вірували й свята не святкували. А був там пророк Іван Хреститель. Цей пророк молився за всіх грішних людей і усовіщав їх покаятись. Вони його не слухали, грішили далі. Правив там цар Ірод, дуже великий грішник, якого Іван Хреститель усовіщав прилюдно, картав його. А лютий цар повелів скарати пророка й відсік йому голову. І та свята голова сказала до людей: «Покайтеся і в цей день не січіть ніякої голови, то й вас не буде боліти ніколи голова».

Під час експедиції на Полтавщині я зафіксував чимало різноманітних засторог, що стосуються цього дня. Старші люди остерігаються брати в руки все гостре — ножа, пилку, косу, заступа чи сапу. Хліб, скажімо, лише розламують, картоплю варять тільки в мундирах, а дехто взагалі не зважується виходити на город, щоб не накликати лиха. «Якщо зрізати головку капусти в цей день,— сказала одна старенька бабуся,— то може потекти кров...»

В етнографічній літературі чимало легенд-свідчень, у яких стверджується, що ті, хто порушив обітницю, начебто понесли Господню кару. П. Чубинський зафіксував легенду про чоловіка, який у цей день зважився різати вівцю і сам себе скалічив на смерть, а Є. Онацький подав переказ, що жінка, зрізаючи капусту, побачила голову своєї дитини...

Ці та подібні переповідки певною мірою формували громадську думку — люди намагалися дотримуватись канонізованих приписів. Ось ще одне свідчення, записане С. Килимником на Черніговщині.

«На Головосіка вранці всім мужчинам і дітям треба мити голови і гладенько причесати. День пісний, але одруженим жінкам і чоловікам до обіду взагалі не можна їсти. Де бували церковні престольні празники, ніхто не брався за працю, окрім того, що году-

вав худобу; якщо храмового свята не було, то виїздили в сусідні села чи на ярмарок. У цей день чоловіки не стриглися, не голилися, навіть не бралися за голову, остерігалися зазирати в люстерко і доторкатися до всього круглого. Хто цього не дотримається, то буде хворіти до смерті».

Ось з такими пересторогами і відзначали день Головосіка. Всі ці заборони пов'язані з релігійними віруваннями. Проте в дохристиянську добу це був, очевидно, окремий празник дозрівання овочів. Елементи язичницьких вірувань присутні і в забороні ходити до лісу. Існує повір'я, що буцімто в цей день повсюдно плазують лісові гади, шукаючи собі зручного місця для перезимівки. Тому на Головосіка небезпечно з'являтися в заростях. Щоправда, основне свято плазунів, коли вони остаточно ховаються у свої схоронки, припадає на Здвиження (27 вересня).

На Поліссі з цього дня починались колективні полювання на вовків, а народні травники збирали останній цвіт святоянівського зілля. Його настоювали на горілці й використовували протягом року як одне з найпомічніших ліків од багатьох недуг.

За народним віруванням, день Головосіка є останньою межею гроз. Грім у це свято віщував довгу й теплу осінь. Звідси й приповідка: «Загримів Головосік — тепла прибавить рік».

БЕРЕЖИ ЙОГО, БОЖЕ, НА ВСЯКОМУ МІСЦІ

Це малопомітне святце, здається, навіть не занесене до церковного календаря. Натомість у побутовому житті селяни пов'язували з ним конкретні обрядові дійства. Мова йде про Івана Воїна, що припадає на 12 вересня. В цей день за допомогою різноманітних молитов і провидців намагалися «розшукати злодіїв й повернути потрату». В цьому начебто допомагав сам Іван Воїн.

Якою б високою не була традиційна народна мораль, все ж траплялися непоодинокі випадки крадіжок. Особливо це стосувалося викрадання коней та видирання бджолиних гнізд. Такі вчинки вважалися тяжким злочином і відповідно карались як звичаєвим правом, так й офіційним судочинством. До речі, звичаєве право було не менш суворе, ніж офіційне. Присуд виносила сільська община. Є чимало джерелознавчих свідчень про покарання злодіїв, які для них нерідко закінчувалися трагічно. В одному з актових збірників мовиться, що на Поліссі траплялися випадки, коли спійманому на місці злочину крадієві бджіл живосилом виорізали пупа, прив'язували його до дерева й водили довкола, аж доки не витягувалися всі кишки...

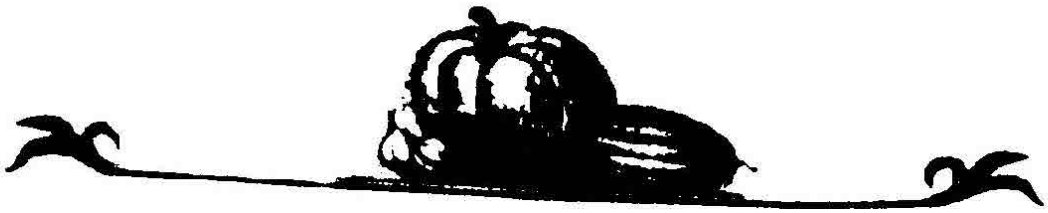
Звичайно, що такі жорстокі самосуди — явище рідкісне, хоч оповідки про них були вельми поширені. Вочевидь у такий спосіб люди хотіли застерегти ласих на чуже. Оповідаючи страхітливі історії, казали: «Це трапилося в сусідньому селі», не називаючи при цьому, в якому саме.

Найвідоміші форми самосуду в давнину — водити злодія через усе село. Зв'язавши руки й прив'язавши до шиї колодку та покражу, його змушували ходити вулицями села під оганьбливі окрики; нерідко крадій і сам сповіщав односельців про свій вчинок. Я пригадую випадок, що трапився в нашому Великому Хуторі в перші повоєнні літа. Пізньої осені, коли вже з'явилися приморозки, в одного з односельців хтось подер бджоли. Вранці хазяїн прийшов на пасіку і очам своїм не повірив: довкіл вуликів густо лежали мертві комахи. Кілька сусідів тут же кинулися шукати зловмисника.

Слід привів їх до лісу, де в глибокому окопі, притрушені опалим листям, лежали щільники. Біля них зробили засідку. На четверту ніч крадій прийшов за пограбунком. Ним виявився мешканець сусідньої Калинівки. Його одразу привели в оселю до пасічника і вчинили самосуд. Щодня протягом тижня злодія водили селом обв'язаного рамками. Не обійшлося, звичайно, і без рукоприкладання. На бджолодера приходили подивитися люди з сусідніх сіл. Ця неординарна подія розбурхала всіх і стала доброю наукою для багатьох, хто зазіхав на чуже добро. Історія стала живим уроком для дітей, яких батьки застерігали від подібних вчинків.

Народна мораль суворо засуджувала крадійство. Злодіїв нерідко позбавляли права жити поряд, їх виганяли з села, а недобра слава переходила на їхніх дітей та онуків. Варто, очевидно, згадати з цього приводу й відоме у нас прислів'я: «Лапа, як у поліського злодія». Так казали про людей, які мали великі ноги. А походить воно від того, що злодії, аби заплутати слід, обкручували ноги онучами. Як відомо, найголовнішим доказом причетності до вчинку було співставляти відбитки слідів. Якщо на когось падала підозра (в кожному селі знали, хто міг так вчинити), то таких запрошували «до слідства». Звідси, отже, й вислови: «натрапив на слід» чи «позамітав сліди».

Я так детально зупинився на цьому лише тому, що, незважаючи на суворі покарання та осуди, факти крадіжок все-таки мали місце, і це широко відбито в звичаєвій структурі. До особливо тяжких злочинів відносили й крадіжку коней, які в селянському господарстві відігравали особливу роль. На цьому «промислі» здебільшого «спеціалізувалися» мандрівні цигани. Оскільки не завжди щастило виявити злодіїв, то люди зверталися до різноманітних молитв й обрядодій, які з допомогою Івана Воїна начебто могли убезпечити від крадіжки.

ЛЮБИВ НА СЕМЕНА МЕД-ПИВО ПИТИ

Мабуть, жодне свято не позначене стількома цікавими і різнохарактерними обрядодіями, як Семена Стовпника (Странника), котре за церковним календарем іменується святом Преподобного Симеона Стовпника і матері його Марфи. За сучасним літочис-

ням воно припадає на 14 вересня. За християнським календарем це перший день осені, а у давнину — і початок нового року.

Щоправда, наші далекі пращури новолітування відзначали весною. Саме ця пора найкраще відповідала початку біологічного циклу — пробуджувалась, оживала природа, луки і дерева зодягалися в буйзелень, з вирію поверталися перелітні птахи, а відтак, на думку дайбожичів, і мав наступати Новий рік. Проте прийняття християнства змусило порушити правічну традицію — перенести початок нового року на осінь, як це було в Греції.

Щоб знівелювати усталені канони, церковникам довелося вести боротьбу не одне століття, і врешті-решт під силою законів і анафем людність України «прийняла умову» — новоріччя офіційно утвердилось у вересні.

Вже в XVII столітті у Києві пишно проходило «весілля свічки», яке ще називали і Святом свічки. Напередодні Семена на Контрактовому майдані звечора сходились члени братств та цеховики зі своїми знаменами, гімнами та професійними атрибутами. Кожне цехове товариство мало і свою свічку. З настанням півночі весь майдан спалахував безліччю вогнів. За свідченнями сучасників, це було неповторне видовище.

Кожен цех мав за честь показати присутнім вертепну виставу і проспівати свій професійний гімн. Такі дійства тривали до ранку, а коли розвиднялося, усі розходились по місту, щоб привітати киян з Новим роком. Крім того, на Семена в Києві відбувалося велике осіннє базарне свято, на яке з'їжджалися з інших міст та селищ. На велелюдний ринок виносили грубу воскову свічку та людиноподібну ляльку. Біля них збирався багатотисячний натовп міщан, щоб «оженити свічку». Відбувалося дійство за звичайним весільним сценарієм: поруч стояли «батько» і «мати», «світилки», «дружки», «бояри», «свахи» й «свати»; присутні на такому видовищі під відповідні рухи і дійства співали весільних пісень. Так тривало до пізньої ночі, а потім під супровід обрядових мелодій всі розходилися по домівках, де продовжували «весільні вечірки» за святковою вечерею. Молодь у цей день починала осінні ворожіння.

Традиційно до Семена годилося повністю обсіятись озиминою. «Як посієш мене до Семена,— казало жито,— то все будеш мати із мене, а як посієш по Покрові (14 жовтня), то будеш виводити по корові». З цієї нагоди на Поліссі в переддень свята влаштовували цікаву обрядодію — «женити комина» (за алегорією київської «свічки»). Закінчивши сівбу, господар вносив до хати кабицю — спеціальний пристрій, під яким знаходилась лучина, підвішував її до стелі і запалював скіпку; посвіт мав зберігатися в оселі аж до Великодня. З цієї нагоди родина влаштовувала святкову вечерю, на яку запрошували сусідів. Гості вітали господарів із закінченням сівби та запаленням родинного посвіту, частувалися домашніми напоями.

У цей день годилося також зробити «засиджини». Влаштовували їх переважно майстрові люди — шевці, кравці, стельмахи, бондарі, ковалі тощо. Вони вносили до хати свій інструментарій і на півгодини бралися за роботу — «засиджували місце», оскільки з жнивами й осінньою сівбою вже впоралися. «Засиджувати» можна було протягом тижня — од Семена і до другої Пречистої. Це для того, «щоб не дрімалося при роботі».

Цікаві дійства, пов'язані з «женінням комина» (деінде — лучника, свічки, каганця), записав свого часу А. Кримський на Звенигородщині. Вранці до однієї з хат сходилися сусіди, родичі, куми, щоб уквітчати свічку, запалити її й поставити на стіл. Після цього всі сідали за обрядову їжу. Господарі подавали страви, як на весіллі, навіть імітували випікання короваю свічці, співали обрядових пісень, танцювали під супровід качалки й рубля, а нерідко наймали скрипалів. Дійство тривало до перших сутінків.

Наступного дня запалену свічку несли в іншу оселю, і обрядодія продовжувалася. Так тривало цілий тиждень. Після цього жіноцтво запалювало посвіт од «женильної свічки», щоб удосвіта та ввечері працювати при його світлі.

Оскільки за народною уявою святий Семен опікувався вогнем, птахами та погодою, то на Лівобережжі в цей день господарі ввечері виганяли з хати мух та бліх, «щоб перевелася нечисть». Годилося це робити лише віником, виготовленим з полину. Під час вимітання примовляли:

Киша, мухи, до Степухи,
А ви, блохи, до Євдохи!

Віник залишали біля порога, «щоб назад не вертали», а долівку посипали крейдою від печі до хатніх дверей, «аби в оселі чисто було».

На Семенів день закінчувалось і літнє молодіжне дозвілля. Востаннє юнь збиралася на свої традиційні «вулиці» («колоди»), які започатковувала весною. Відтепер гулі проводили на вечорницях і досвітках. Це традиційна і вельми давня форма, якій притаманні сталі звичаї.

Досить цікавими, такими, що сягають своїм корінням в княжу добу, були обряди «пострижин» та «посадження на коня» сільських підлітків. Ще Лаврентіївський літопис (1190 р.) фіксує: «Біша постригти у великого князя Всеволода; того ж дні і на конь его всади; и бисть радость велика...». Цей звичай стосувався передовсім київських княжичів, котрих на Семенів день садовили на коней і з великими церемоніями везли до церкви, де після божої служби їх постригав сам єпископ.

Серед простого народу цей обряд мав дещо інший вигляд. Коли хлоп'яткові виповнювалося 5—6 років, його постригали. З цієї нагоди батьки готували святковий обід, на який запрошували родичів і сусідів. Перед тим як мали прийти гості, посеред хати ставили широкий стільчик, на якому влаштовували пікну діжу і покривали її вивернутим назовні кожухом. Коли ж усі були в зборі, винуватця урочистості садовили на діжу і, піднявши з чотирьох сторін стілець, гутали. Потім дідусь чи батько скроплював підлітка юр'ївською водою, одрізав пасмо волосся, загортав його в хустинку і відносив у комору. Після цього хтось з умільців під обрядову пісню робив пострижини, які в народі називали «по-козацьки».

Наступне постригання (постриг пастушка) відбувалося через один-два роки і, нарешті, третє — перед шлюбом. Очевидно, що подібні обряди мали місце і на Запорозькій Січі, коли новоприбулих посвячували в козаків, залишаючи їм знаменитий «оселедець».

З пострижинами тісно суголошується і обряд «посадження на коня» (в одних випадках їх об'єднували, в інших — виконували

окремо). М. Грушевський в «Історії української літератури» з цього приводу писав: «Хлопець, которого парубоцька громада ухвалила прийняти до себе, прийшовши на збори, віддає їм поклін; тоді парубки підносять його на руках, співаючи величальну пісню «Посіяли дівки льон...» Її зв'язок з цим моментом полягає у словах:

На коника удалець,
Що за диво та їздець,
Наш Івин молодець!

Парубок на коні — як рівноправний член воєнного братства, се та ідея, яку бачимо в церемонії садження на коня молодого князжича під час постригів, на знак його переходу з дитячих літ до воєнної верстви».

Якщо народна обрядодія мала утвердити «парубоцьке дозрівання», то в князівських родинах йшлося про інше — надання синові відповідної князівської влади. Згадаймо, коли древляни стратили київського князя Ігоря, то Ольга, щоб піти війною, змушена була освятити престолом п'ятирічного Святослава (як відомо, війну міг розпочинати лише князь). Оскільки за тодішніми законами жінці не годилося вести війська, то дворова верхівка всадовила на коня малолітнього сина, вручивши йому довге списове ратище, яке він ледве тримав. Кволо жбурнувши його, княжич цим самим дав право на трагічний для древлян похід київських воїв...

Наведені вище обряди якоюсь мірою пов'язані з християнством. Однак з Семеновим святом перегукуються дайбозькі вірування — день відльоту ластівок та покарання горобців. Легенди ці вельми поетичні, вони засвідчують давні уявлення наших пращурів, їхнє тісне співжиття з природою. Вони вважали, що на Семена збираються всі ластівки, щоб вибрати собі вожака. Тут же птахи пригадують, хто протягом минулого літа шкодив їм: одбирав і руйнував гнізда, заважав годувати діточок. Найбільше скарг припадало на горобців, які силоміць захоплювали їхні житла. Ці скарги передавали святому Семенові.

Разом з тим вони скаржилися своєму покровителеві і на тих нечемних дітей, котрі плюндрували їхні житла чи викрадали із гнізд яєчка. І хвалили тих, які не заважали ластівкам жити по сусідству. На такій спільній раді святий Семен, як їхній покровитель і розпорядник, давав свою настанову:

— Ви, вісники неба й весни, не повинні летіти повітрям, бо дуже стомитесь і зазнаєте небезпеки від шулік, а тому ви мусите хорватись у криницях, а відтіля ближче перелітати в підземне царство духів, потішити їх, а відтіля в ірій — царство праведних душ. А в раю-ірію вічне літо, тепло, зелено, врожайно, вічно гріє і світить там сонечко. А рай-вирій сполучається близько з небом, відкіля весною ви знову прилетите.

У такі чи подібні легенди народна мораль вкладала побожне ставлення до улюбленої і вельми шанованої птахи. Вважалося, якщо ластівка в обійсті звила гніздечко, то це знак, що тут живуть добрі люди. Дітям заборонялося зачіпати їхні гніздечка, бо «хто зруйнує його — обов'язково на обличчі з'явиться віспа». А оскільки провісниці весни (згадаймо з цього приводу прислів'я

«Ластівка прилетіла — тепло принесла») відлітають у теплі краї майже непомітно для людського ока, то і вважалося, що добираються вони через підземне царство. Ось чому в селах восени не вичищали криниць, аби не заважати ластівкам вчасно дістатися вирію.

Зовсім по-іншому ставились у народі до горобців. Оскільки ці птахи завдавали чимало збитків: пили просо, коноплі чи соняхи, клювали пшеничні зерна, псували плоди вишень тощо,— їх не вельми пошановували. З цього приводу навіть існує похідна легенда: коли мучили Ісуса Христа, то горобці своїми окриками «Жив, жив!» — оповіщали катів, що він іще живий. Відтак їх у народі прозивали «живчиками» та «ісусопродавцями».

Восени горобці збираються, як правило, великими зграями і гуртом нападають на посіви. Щоб убезпечитись од нашестя, селяни виставляли різноманітні опудала, вдавалися до молитов і заклинань. Господар, після того як засіяв ниву, без сорочки тричі оббігав поле, приказуючи: «Агу, горобець, і я молодець!» Після цього зупинявся біля сорочки і три рази жбурляв через себе по жмені землі. Ще брали паличку, якою зміряли тіло покійника, щоб виготовити потрібної довжини труну, і з нею тричі оббігали посів, буцімто, цей спосіб найкраще допомагав од горобячих нападів.

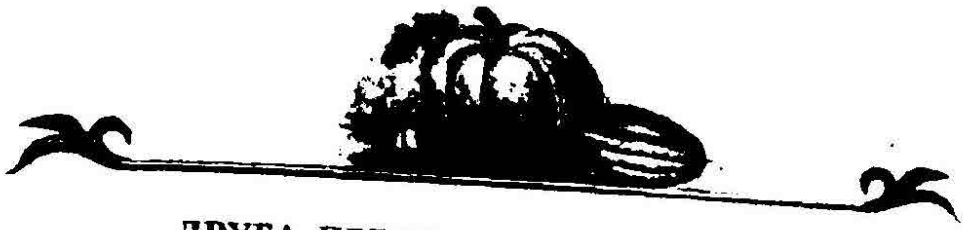
Ставлення народу до горобців відбилося в легендах та віруваннях. Один з найпоширеніших переказів оповідає, що начебто на Семена чорти збирають усіх горобців і міряють їх корцями. Ті, що в міркці, залишаються бісові, а що поверх — людям.

В іншому варіанті мовиться, що тих птахів, котрі лишилися в корці, нечистий використовує як їжу для свого перезимівку, а решту віддає своїм побратимам; останні в одну з грозових ночей (від того і зветься «горобїна ніч», що пізніше транскрибувалась у «горобину») збирають живчиків у очеретяних заростях для судилища. Кожному розбишаці і напасникові випадало зізнатися Семенові (в іншому варіанті — Очеретяному) за свої злі вчинки. На очній ставці були присутні і покривджені ластівки. Очеретяний гуртує грішників окремо і, перерахувавши їх, вітром відгонить на Лису гору до дідьків і відьом, а решту, перемірявши корцем, віддає Водяному...

Легенди легендами, але після Семена помітно зменшується горобячих табунів. Мабуть, у давнину цей день присвячувався птахам, але з християнізацією обрядовості дайбозькі структури розчинилися, залишившись тільки в окремих фрагментах повір'їв та легенд.

Від Семенового дня селяни починали масове копання картоплі. На городах хазяї розпалювали вогнища, пекли бульбу і гріли руки, «щоб не мерзли зимою». З цього дня бере свій початок і «старе» бабине літо, яке закінчується на другу Пречисту (21 вересня). Тому спостерігали, якою в цей день буде погода: якщо ясною, то осінь і зима порадують теплом і сонцем.

А подих осені вже відчутний усюди. Це змушувало селян поспішати з польовими роботами. А тим, хто захоплювався надмірним празникуванням, нагадували: «Любив на Семена мед-пиво пити — не лінуйся і робити!».

ДРУГА ПРЕЧИСТА ДОЩЕМ ПОЛИВАЄ

Народний календар, на противагу писаним, має суттєву відмінність: ті чи інші господарські роботи, біологічні зміни в природі чи обрядові дії визначаються не числами, а часовою відстанню між святами. Скажімо, Великий піст триває від Різдва до Великодня. Осінній час вимірювали від першої до другої Пречистої, від другої до Здвиження, од Здвиження до Покрови тощо. Селяни, наприклад, добре знали, що збирати калину і заготовляти чарівне зілля можна лише в період між першою та другою Пречистими. Цим терміном визначали й осінню сівбу зернових.

В одному з попередніх матеріалів я вже розповідав про свято Успіння Пресвятої Богородиці, котре відзначають 28 серпня, тобто першу Пречисту. Друга, себто свято Різдва Пресвятої Богородиці, припадає на 21 вересня. Його ще в народі називають «осениною». Є ще й третя Пречиста — так звана «зимова» (4 грудня).

З другою Пречистою безпосередньо пов'язана давня обрядодія — день Рожениць, або свято Роду-Рожаниць, котра збереглася ще з дохристиянських вірувань. Стосовно її походження існує кілька думок. Одні вчені вважають, що цей обряд пов'язаний з молінням до Богородиці, аби вона посприяла бездітним жінкам обзавестись немовлятами. З цієї нагоди замовлялась божа служба в церкві, після якої жінки запрошували до своїх осель на обід бідних людей, «щоб молилися Богородиці за їхніх дітей».

У цьому варіанті чітко простежується християнський вплив. Натомість мають рацію ті дослідники, котрі вважають, що свято Роду-Рожаниць пов'язане з дайбозькими віруваннями — подякою «польним духам», себто опікунам нив та врожаю, дідам-ладам, котрі спочатку засівали і пророщували зерно, а потім поливали. Не випадково у давнину ритуальними стравами для «польних духів» була кутя з медом та маком, яка виставлялась на вікнах.

Про давність цього дохристиянського обряду говорять і релігійні анафеми. У «Слові св. Григорія» автор докоряє тим священикам, котрі заради прибутків для «свого черева» співають тропар Богородиці. Богослов, зокрема, пише, що «посвятам крещені чреву роботни попове уставища тропар прикладати Рожества Богородиці к **рожаничной трапезе** (виділення моє — В. С.), откладали деючеша». Подібне зустрічаємо і в «Слові Христолюбія» (XII ст.), коли на честь «Роду й Рожаниць» влаштовують «кутю й інші тра-пези та законний обід».

Але незважаючи на суворий осуд давнього вірування, в обряді залишились відчутні елементи родорожальницького дійства. Воно стосується насамперед Різдва Пресвятої Богородиці. На її честь складали не тільки пісні, а й вірші. Один з них свого часу записав Г. Чубинський:

Похвалімо, похвалімо Царя Христа,
Прибитого, прибитого до хреста!

За нас, за нас страсти претерпівший
І від вічних мук, від вічних мук визволивший.
Похвалімо, похвалімо Матір його.
Та ізбудеш, та ізбудеш огню вічного!
Матір його, Матір його пречистая —
Зірка у небі, зірка у небі пресвятая!
Скорая, скорая нам помощнице,
У бідах і скорбях наша заступнице,
Поручниця, поручниця за нас грішних,
Визволить, визволить нас від мук вічних!
Алилуйя, воспіваймо,
Матір цареву, Матір цареву днесь величаймо.

З другою Пречистою пов'язаний останній термін заготівлі чарівного зілля. Вважалося, що зібрані між Пречистими приворотні трави мали особливу властивість привертати хлопця до дівчини (чоловіка до жінки) і навпаки. Тим-то і зумовлені останні походи по калину і барвінок. Однак дітям забороняли ходити польовими та лісовими дорогами, бо «на них вужі сушаться».

З цього дня (деінде з Семена) вже можна було засилати сватів до дівчат. «Прийшла Пречиста — принесла старостів нечиста». Для пасічників це був останній термін підготовки (утеплення) вуликів на зиму, а власники овець удруге завершували їх стрижку.

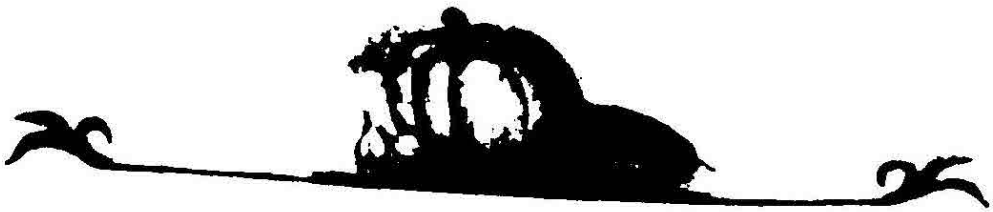
Під цю пору помітно псується погода, частіше гостять похмурі дні, тому й мовиться:

Прийшла перша Пречиста — одягла природа намисто, прийшла друга Пречиста — взяла комара нечиста, прийшла третя Пречиста — стала діброва безлиста.

Прийшла Пречиста — на дереві чисто, а прийде Покрова — на дереві голо.

Внесе нечиста — не винесе й Пречиста.

До другої Пречистої вже годилося повністю викопати бульбу («Пречиста,— казали з цього приводу,— картопля чиста») і засіяти пухку землю житом, бо «Перша Пречиста жито засіває, а друга — дощем поливає».

СВИТКУ НА ЗДВИЖЕННЯ СКИДАЙ, А КОЖУХ ОДЯГАЙ

Отак непомітно минув перший осінній місяць. Для селянина він особливий: нарешті припорано ниву — зібрано врожай, на полях уже проклюнулися брунатними списиками осінні сходи, помітно облисіли дерева, і сонце, змінивши свою траєкторію, в обідню пору черкає за дахи сусідніх хат; як-не-як, майже на чотири години скоротшав день і доточилося ночі. В садах і на луках за-

тихли пташині бенкети, і тільки де-не-де прокричать у призахідному небі спізнілі ключі диких гусей...

Природа вже налаштовується на зимовий спочинок. Особливо це відчутно в лісі. Шарудливе листя водночас чарує зір і навіває сум за тим, що вже промайнуло літо і все ближче холоди. Тільки вкрадливий постук дятла чи сторожке осіяння рудохвостої білки нагадають, що життя не завмерло. Он на узліскові, скрутившись у клубок, гріється на скупому сонці вужача родина. Але і їм, обітницям лісових хащ, доведеться незабаром розпрощатися з безтурботним життям, шукати надійний схоронок до наступної весни.

27 вересня за церковним календарем — Воздвижения Чесного і Животворящого Хреста Господнього, або, як кажуть у народі, Здвиження. З ним пов'язані напрочуд цікаві вірування і уявлення, котрі дійшли до нас ще з дохристиянської доби.

Прийнято вважати, що «На Здвиження земля движиться ближче до зими», чи «В цей день здвигається земля з літа на зиму». Тому-то птиці мають одлетіти у вирій, а все лісове гаддя збирається на останню раду, на якій кожен має одзвітуватись за свої вчинки. Ті, що не порушили даної ними обітниці, будуть спочивати до наступного Руфа (21 квітня), а потім знову вилізуть із землі; натомість ті, що жалили людей, висмоктували у корів молоко, їли пташенят, не мають права на відпочинок, бо «їх не бере земля», а відтак нечестивців засуджують на смерть і проганяють геть. Вони особливо небезпечні — нападають на людей, кидаються під колеса. Тому, вірячи в таку легенду, дітям забороняли ходити до лісу, щоб не зустрітися з «шатунами» або не провалитись у яму, де збираються зимувати плазуни. Якщо хтось потрапить туди, то буде цілу зиму лизати з ними «гадючий камінь».

На Житомирщині та Київщині, щоб застерегти дітей, оповідали таку легенду. Начебто на Здвиження всі гади сповзаються у велику яму і в ній лижуть камінь. Одна дівчинка не послухалася мами й пішла в ліс. Там вона впала в гадючу яму, вилізти з якої не могла, і так прожила всю зиму аж до весни. Гадюки смоктали з неї кров, а вона лизала гадючий камінь. На Руфа, коли все прокидається від зимового сну, а гадюки вилазять зі своїх ям, вилізла й дівчинка. Вона була така квола, що ледве дійшла до своєї хати. Вдома вона тільки розповіла про свою пригоду і вмерла.

Ці та інші легенди пов'язані з тим, що гадюки віддавна завдавали великої шкоди людям. Для убезпечення від укусів витворено чимало заговорів і замовлянь. Образ змії завше викликав острах, він уособлювався з такими рисами, як хитрість і зрадливість. Тому Здвиження — це день Підземного, до якого на віче з усіх сторін сповзаються, котяться і злітаються гади-змії.

Подібні суди відбувалися і серед птахів. Особливо це стосувалося зозуль, котрі протягом літа байдикували — не вили гніздечок, не вигодовували діточок, а свої яєчка підкидали іншим птахам. За це вони мусили останніми вирушати до вирію, щоб дорогою поїти і годувати стомлених птахів; якщо котрась з них приставала, то зозулі мусили нести її на собі. Щоправда, ми знаємо інше — першими до теплих країв вирушають саме вони, зозулі, від чого й поговірка: «У зозулі золотий ключ од вирію: вона першою відкриває його і останньою замикає». Та мораль у таких легендах інша: за свою безтурботність кожен має понести кару...

За церковними приписами на Здвиження не було особливих обрядодій. Щоправда, богомільні люди не вживали скоромної їжі, не виконували важких робіт, пов'язаних насамперед з деревом — не рубали і не кололи дров, не стругали і не пиляли дошок. У цей день годилося відвідати церкву та ярмарок, бо «Здвиження — день ярмарку і храмів». Зрання господарі виносили на подвір'я зерно і хлібні кришки для птахів.

На Закарпатті Здвиження було останнім днем заготівлі горіхів — «бо залишилися лише не червиві» — та яблук, котрі тримали на зиму.

Зі святом пов'язані й іменні прислів'я: «Хто не обсіявся до Чесного Хреста, той не варт собачого хвоста», «Свитку на Здвиження скидай, а кожух одівай». Справді-бо: осінь уже нагадує про себе першими приморозками.

ЖОВТЕНЬ

Жовтень ходить по краю та й виганяє пташок з раю.

Вересень пахне яблуками, а жовтень — капустою.

У жовтні гріє ціп, а не піч.

У жовтні вивореш мілко, весною посієш рідко, то вродиться дідько.

КУДИ ТРОХИМ, ТО Й ВОНО ЗА НИМ

У церковному календарі другий день жовтня не позначений особливими урочистостями. Лишень подаються імена кількох мучеників, серед яких Трохим, Савватій та Зосим-пустельник. Я назвав саме цих осіб, оскільки в народній уяві вони так чи інакше відповідали, а точніше буде сказати, опікали конкретні види побутового та господарського життя, себто виконували роль покровителів.

З особливим нетерпінням чекали цього дня пасічники. Адже віддавна Зосим і Савватій були оберігачами «мухи божої», як образно називали в народі бджіл. Практично на кожній пасіці висіли ікони цих духовних наставників найпоширенішого промислу. Вже ранньої весни, на Теплого Олексу (30 квітня), разом з вуликами виставлялись на пасіках й ікони. Здебільшого їх підвішували на фігуру, тобто хрест або на вікове дерево, де вони перебували весь сезон.

Жоден вид промислу не позначений такою кількістю різноманітних вірувань, як пасічницький. Власники бджіл протягом року вдавалися до всіляких апокрифічних дійств, про які ми вже не раз згадували. Скажімо, на Різдво чи Василі (старий Новий рік) було за обов'язок тричі кидати до стелі кутю: за кількістю прилиплих після третьої спроби зернин завбачували взяток та роїння; кутю носили і до вуликів, «щоб божа муха спом'янула Різдво Христове та щедрилась на медозбір».

На Водохрещі, коли святили воду, пасічники забирали із собою ті кілки, якими піднімали і тримали льодяного хреста; вважалося, якщо його застромити в пасіці, то бджіл не заїдатимуть сусідські комахи, і не руйнуватимуть гнізд ведмеді та інші напасники; багатші газди навіть спеціально наймали людей, щоб ті принесли богоявленської води з інших сіл «на велику взятку».

Весною, як починали роїтися бджоли, пасічники ввечері з четверга на п'ятницю, коли люди вже спочивали, йшли до криниці чи річки, хрестилися, читали молитву і, перш ніж набрати води, приказували:

— Я словом, а Бог з поміччю... Преподібні Зосим, Савватій і свята П'ятінка Парасковія...

Проказавши всі бажання, наповнювали відро водою і, не оглядаючись, несли його до пасіки, скроплювали вулики, причитуючи.

— Святі отці Зосим і Савватій благословляють!

Так звана «вечірня вода», на думку багатьох пасічників, «допомагає на пасіці сідати чужим роям, а своїм не тікати».

Серед численних молитов і заклинань, позначених особливою поетичністю, наведу лише одну. Щоби бджоли «були справниці» — роїлися і приносили багато меду,— газда брав покришку, насипав у неї шар та ладан і обкурював вулики з такою молитвою:

— Господе! Станься на поміч рабу божому і всі святії небесні сили, анголи, архангели, херувими і серафіми; я вас пускаю на білі цвіти, на всякі квіти, на чотири часті світа цього: на Схід, на Захід, на Полудень, на Полуночі — по всьому світу по густі меди, по часті роїі, Господу Богу на хвалу, господареві нашому на пожиток.

Я вас сьогодні, бджоли, пускаю і благословляю іменем Господнім, не сам собою, но з Отцем і Сином і Святим Духом, і Пречистою Богородицею, і зо всіма святими — ідіть на радістю і повертайтеся скорістю!

Але одзвеніло вже бджолине літечко. Липівки наповнено бурштиновим медом, підготовлено вулики на зимовий постій — залишено необхідну кількість продукту комахам, утеплено гнізда. Прийшла пора ховати їх до омшаників. Нині бджіл залишають зимувати на пасіці, а у давнину кожен господар мав для цього спеціальне приміщення. Воно чимось нагадувало давньоруську напівземлянку. Викопану (залежно від кількості вуликів) яму в ріст людини обносили дерев'яними стінками без вікон, а двосхилий дах робили з колотих деревин чи товстих дошок. У такому сховку, де температура весь час була сталою, бджоли зимували в повній безпеці. Ці зимівники були вкрай необхідними, оскільки традиційно вулики робили із соломи та рогози, змастивши стінки глиною (так звані солом'яники) чи видовбували з липових окоренків (липівки, пні).

Звісна річ, за холодних зим солом'яники не могли убезпечити бджіл од морозів; винятком були лише борті (гнізда в деревах) та колоди. Перед тим як перенести бджіл, придивлялися до вічок; якщо комахи їх старанно позаліплювали воском чи прополісом, то буде сувора зима, а коли злегка — помірна.

Основний термін стаціонування вуликів знаходився між 2-м і 10-м жовтня. Але найчастіше робили це на Савватія й Зосима. У цей день всі пасічницькі родини зодягалися в святковий одяг, скроплювали омшаник свяченою водою, виносили ікону, запалювали біля неї трійцю, помолившись, починали вносити бджіл. Цією обрядодія завершала пасічницький сезон.

На 2 жовтня припадає також день Трохима (до речі, в народі здебільшого так і називали це святце). Воно знаменне насамперед тим, що хлопці й дівчата «обирали одне одного». У глибоку давнину існував навіть спеціальний обряд, котрий, на жаль, не зберігся в усій повноті. Він пов'язаний з тим, що після Семена (14 вересня) вже можна було засилати сватів, а на Покрову (14 жовтня) — справляти весілля. Таким чином, Трохим начебто стояв на півдорозі між обома святами, нагадуючи, що «пора весіль» не за горами. Адже за традицією між заручинами і шлюбом обов'язково мало пройти не менше місяця. Це пов'язано насамперед з моральними канонами: за цей час засватана дівчина чи її батьки ще могли відмовитися від весілля (хоч народна мораль суворо засуджувала подібні вчинки). Таким чином, це був своєрідний «термін розумів» і водночас достатній час, щоб якнайкраще підготуватися до весілля.

Ось чому на Трохима хлопці й дівчата малі остаточно з'ясувати, чи будуть вони шлюбуватися в цьому році, а чи ще відвідувати вечорниці та досвітки. Звідси й поговірка: «На Трохима не проходить щастя мимо — куди Трохим, то й воно за ним».

НА ПРЕДТЕЧІ ТУЛИСЯ ДО ПЕЧІ

Спорожніли городи, затихли голоси на полях і нивах, порідшали садки, скинувши барвисту одіж, а на густих отавах ранками сизіє срібна паморозь. Віднедавна високе небо низько прихилилося над головами, сплакуючи прохолодними сльозами і ховаючи від людського ока скупе на ласку сонце. Чимраз частіше приходять на пам'ять мінорні Малишкові слова: «Цвітуть осінні тихі небеса...».

Справді-бо, осінь остаточно прибрала належні їй права, а позаяк часто-густо можна почути похідну примовку: «Туди тень, сюди тень, і минув день». Як-не-як, а під цю пору він уже коротший від ночі. Тому в сільських оселях чимраз раніше спалахують вікна, і господарська праця зосереджується в хатньому затишку.

Віддавна осінньо-зимовий сезон належав рукодільництву. Як ви пам'ятаєте, на Семена, себто 14 вересня, чоловіки вже «засиділимісце» — внесли до хати господарські снасті бондарі, шевці, кравці тощо. Настигла, отже, пора зробити це і жіноцтву. Таким днем було Зачаття пророка Івана (Іоанна) Предтечі, котре припадає на6 жовтня.

З цього часу в сільських оселях мали з'явитися прядки, гребені, веретена та інше похідне причандалля. Адже хліборобські турботи вже одійшли на другий план, хіба що залишилося дошатковати капусту, перенести до поклітця пізній овоч, утеплити на зиму копці з насіннєвою картоплею чи змастити на зимові свята зовнішні стіни оселі...

Жіноцтву, як бачимо, осінньо-зимовий сезон не приніс перепочинку — настигли інші, не менш важливі клопоти, пов'язані з рукодільництвом. Потрібно було до початку весни напрясти ниток і виткати полотно. Під цю пору коротка осіння днина скликала господинь на стелища, де вилежувалась льоносоломка, та до ставків і копанок, у яких вимочували конопляні стебла. Потім їх сушили, м'яли на терницях, тіпали, вичісували й микали на мички.

Відтак довгими вечорами дівчата й молодиці, зібравшись у гурти чи поодинці, пряли нитки за допомогою коноворота або веретен. Потім готову пряжу змотували у клубки, з яких снували снівниці та навивали кросна.

Сучасникові, навіть і селянину, важко уявити сей складний процес, а у давнину навіть мала дитина знала всі технологічні прийоми виготовлення лляного чи конопляного полотна, адже в їх обов'язки входило допомагати матері сукати цівки чи снувати снівниці. Навички виробничого процесу передавалися з покоління в покоління, оскільки переважна більшість одягу, а також домашнього начиння — скатертини, рядюжки, ряпчуни, ліжники тощо — виготовлялися вручну в домашніх умовах.

Проте найбільшою радістю для сім'ї було, коли закінчували останню губку полотна. Зібравшись наче на свято, розкручували сувій, розглядали виріб, хвалили вдатливих ткаль і гудили тих,

хто «затикав», себто допускався похибок. Про таких казали: «Не дай, мати, заміж, де затикають, а де посередині тчуть».

Цей процес закінчувався напровесні. Як тільки з'являлося яре сонце, тепліла в річках вода, виносили полотно до ставків і річок, щоб збити його прачами й побілити на сонці. За спогадами очевидців, це було неповторне видовище. Мама не раз переповідали:

— Глянеш, бувало, на луку, що біля річки, і не налюбуєшся — все довкола встелене полотном, у березі молодиці й дівчата напереб ребій вистукують прачами, окликуючи одна одну: «Агов, Одюшко, скільки за зиму ви наткали полотна?» — «Ет,— погордо відповідала сусідка,— таке зготувала, що й хвалитися нічим: п'ятьом хлопцям на штани, а мені на льолю мо' і вистачить...» — «То ви, кумцю,— підкидала жарту Оксюня,— забули гребеня засидіти».

Я не оминув нагоди, щоб поцікавитися: що ж воно таке — «засидіти гребеня»? З ненчиної розповіді вимальовалась забавна картина народного обрядодійства. Оскільки на Івана Предтечу не годилося заготовляти на зиму жодних овочів та фруктів, «бо почорніють», то жінки збиралися в гурти, котрі так і називали — «засидіти гребеня». Попередньо домовившись, вони сходилися до однієї з молодиць, несучи з собою гребені, мички, веретена, а хто жив ближче, то і прядки. Не забували прихопити з собою і продукти — яєць, сала, масла чи борошна. Розсівшись на лавах та ослоні, бралися за роботу. Найстарша з жінок казала: «Тік і потік починок приволік», себто в токах і потічках вже приспореко лляного волокна, а відтак можна починати микати куделі чи прясти нитки.

Щоправда зачинок тривав недовго. Зробивши для годиться кілька мичок або ж приспоривши веретено, роботу облишали й гуртом бралися готувати обрядову страву. Коли все було готове, сідали за стіл і пускали по колу символічний келишок. Кожна учасниця, що «засиділа гребеня», виголошувала тост — щоб гребінь не ламався, не спадали шнурки в коноворотці, міцно сукалася нитка чи струнко крутилося веретено...

Отак у розмовах та жартах, а наостанок ще й з піснями збігав некороткий осінній день. Надвечір всі розходилися по домівках з веселим настроєм, вважаючи, що зроблено добру справу — «засиджено гребеня», який з цього дня вже постійно перебуватиме в осередку. Щоправда, чоловіки не завжди були задоволені такими сходками. Щоправда, чоловіки не завжди були задоволені такими сходками, адже їм у цей час доводилося самотужки припорювати господарство, та глумитися над звичаєм не дозволяла вікова традиція. Своєрідними залагодинами була пісня:

Поздоров, Боже, мого милого,
Та й мене коло нього,
Він мене любить,
Рано не будить
До кужеля льняного.
Вже світ світає,
Він мене прикликає:
— Ой спи, миленька,
Голубка сивенька,
Щоб була здоровенька.

Подібні обрядодії були і в дівочих гуртах. Ввечері юнки також збиралися на свої засидини — приносили із собою полотно, лучку

і, всівшись довкола посвіту, вишивали. Невдовзі, як і годиться, приходили хлопці з музикою, і розпочиналися танці, співи, веселощі. У багатьох регіонах це був власне початок осінніх вечорниць. Адже проводити дозвілля не випадало на вулиці — стужа і прохолода змушували гуртуватися в оселях. З цього приводу в народі казали: «На Предтечі тулися до печі».

ПОКРОВОНЬКО, ПОКРОВОНЬКО, ПОКРИЙ МОЮ ГОЛОВОНЬКУ

То була, либонь, найтрагічніша сторінка в історії козацтва. Загартовані постійними військовими походами, звиклі з посмішкою на вустах дивитися смерті в очі, цього разу наші славні рицарі падали на коліна й ридали. То була їх остання ніч, коли вони навічно прощалися зі своєю рідною матір'ю — Січчю Запорозькою. До цього їх змусила Катерина II, котра остаточно знищила козацькі вольності й зруйнувала найдемократичнішу обітницю в Європі.

Намагаючись уникнути переслідувань і покріпачення та не бажаючи бути знаряддям царизму, значна частина козаків вирішила переселитись у пониззя Дунаю, де владарювали турки, й започаткувати Задунайську Січ. А поки що козаки вночі зійшлися до збудованої ними Січової церкви на честь Богородиці, щоб востаннє помолитися своїй покровительці, попрощатися зі своєю духовною святинею. Кожен з присутніх із сумом вчитувався в напис, що сяяв золотом біля царських врат: «Покрий нас чесним Твоїм покровом і ізбави нас від усякого зла».

Ставши на коліна, козаки в скорботі переказували текст з празникового тропара:

— Днесь, благовірні люди, світло празнуємо, отінювані Твоїм, Богомати, пришестям і, спозираючи на Твій пречистий образ, покірно молимо: покрий нас чесним Твоїм покровом і ізбави нас від усякого зла, молячи сина Твого, Христа Бога нашого, спаси душі наші.

Потім, узявши з собою ікону Покрови, тричі обійшли церкву, і священик востаннє прорік рядки празникового кодака:

— Діва днесь предстоїть у церкві із ликами святих невидимо за нас молиться Богу, ангели з архиєреями покланяються, апостоли з пророками ликують, бо ради нас молить Богородиця Предвічного Бога.

Зі сльозами на очах вирушили в чужий край запорозькі козаки, несучи з собою образ святої Богородиці Покрови. Ця ікона супроводжувала й оберігала їх у далекій дорозі.

Чому, власне, образ Покрови так припав до вподоби запорожцям? Справа в тім, що Пресвята Богородиця була своєрідним символом і покровителькою не тільки козацтва, але й України. Ось чому на її честь 14 жовтня, себто на Покрову, на Запорожжі було освячено вічову церкву.

Цікава історія пов'язана з цим святом. Виникло воно ще

в X столітті у Греції, на яку в цей час напали араби. Оточивши Константинополь, сарацини намагалися поневолити городян. 1 жовтня за старим стилем константинопольці зібралися на всеношну відправу до Влахернської церкви. Під час Божої служби святий Андрій Юродивий та його учень Епіфаній побачили в головній частині храму образ Божої Матері. Вона в оточенні сонму святих тримала над віруючими християнами омофор (покров, звідси Покрова) і молилася. Це видиво придало грекам впевненості в своїх силах, і вони відстояли незалежність. Чужинці вимушені були відступити. З того часу свято Покрови стало всенародним.

Оскільки в Київську Русь християнство прийшло з Константинополя, то відповідно було прийняте і свято Покрови. А з Влахернської церкви Богородиці дружиною Володимира Святославовича — Анною, що була сестрою візантійського імператора, в кінці X сторіччя до Києва були привезені іменні ікони, котрим приписували чудотворництво.

Таким чином, культ Покрови в Києві поширився досить рано. Він замінив найшанованіше божество дайбожичів — богиню родючості Макош, якій у пантеоні Володимирових богів належало одне з найпочесніших місць. За свідченням багатьох вчених, зокрема Б. Рибакова, наші пращури відтворювали Макош на рушниках, що призначалися для весняних обрядів. Її зображували із зведеними вгору руками — «мовби молить небесне божество зросити дощем поорані й запліднені зерном поля». Ці сюжети використовувалися і для відтворення заступниці роду — Берегині. Коли Покрова остаточно замінила своїх попередниць, жінки зробили Богородицю і покровителькою рукодільництва, насамперед вишивання.

Уперше, якщо можна так висловитися, національний культ Богородиці увічнив Ярослав Мудрий при будівництві святої Софії та церкви Благовіщення на Золотих Воротах у Києві. Своєрідним символом національної опіки є величава запрестольна мозаїка Матері Божої Оранти в Софії, на якій Марія, звівши руки вгору (як колись Макош), просить благословення своєму народові. В конусі над нею багатомовний напис: «Бог посеред Неї і не порушиться, помагає Їй день-у-день». Це єдине найдавніше зображення Богородиці, що дійшло до нашого часу.

Найбільшої популярності культ Покрови Богородиці досяг у XVII — XVIII сторіччях. Один з проповідників козацької України — ректор Києво-Могилянської колегії Іоаникій Галятовський у 1665 році видав у Львові книгу казань про чудеса Богородиці — «Небо новоє». Згодом (1676 р.) з'явився інший збірник оповідань — «Скарбница потребная, или чудеса Пресвятой Богородицы», присвячений гетьману Самойловичу, зі згадками в передньому слові про українське козацтво.

Найактивніше будівництво церков та іконописання, пов'язаних з Покровою, припадає на добу гетьманування Івана Мазепи. З-поміж сімнадцяти церков, що були збудовані в Києві, три з них носили ім'я Покрови. Одна з них — при трапезній Пустинно-Миколаївського монастиря (1690 р.) — зведена ктиторством Мазепи.

При виготовленні ікон Богородиці місцеві богомази широко використовували прообрази реальних осіб: Мати Божа тримала під своїм покровом Б. Хмельницького, І. Мазепу, єпископів, а згодом польських королів та російських царів. Скажімо, 1709 року для

Покровської церкви Переяслава виготовлено запрестольну ікону, котра нагадувала картину з світського життя — святий Роман зображений в оточенні Петра I, Катерини II, Феофана Прокоповича, Івана Мазепи та його небожа — переяславського полковника Івана Мировича. На іншій, що зберігається в Київському музеї українського мистецтва, Мати Божа, зображена з короною на голові, розкішним, коштовно оздобленим плащем покриває гетьмана Хмельницького, єпископа Сильвестра і царя Олексія Михайловича, під час володарювання якого підписано Переяславську угоду.

На Запоріжжі культ Покрови з'явився значно раніше, ніж у Гетьманщині, й був суголосний з національними стремліннями. Першу церкву на честь Покрови козаки збудували 1659 року в Чортомлицькій Січі. Як стверджує Д. І. Яворницький, за час існування Січі на Запоріжжі було тринадцять церков Покрови Богородиці. Тут культ Богородиці високо запошановувався, оскільки її покровительство цілком узгоджувалося з визвольним рухом.

Серед народу свято Покрови мало значно ширший, ніж церковний, ареал дійств. Слушно з цього приводу завважив митрополит В. Липківський: «Ясно, що українці святкують в це свято не історичну допомогу Божої Матері Царгородові (в грецький календар, як не дивно, це свято введено тільки після другої світової війни — В. С.), а святкують щось інше, далеко рідніше й вартісніше для душі християнина, більш загальне, духовне...».

Жінки вважали свято Покрови своїм. Особливо його чекали заручені юнки чи ті, які сподівалися на сватів. Адже від Покрови до Пилипівських заговин (27 листопада) усюди справляли весілля. Це підтверджують і численні прислів'я: «Прийшла Пречиста — несе старостів нечиста, а прийшла Покрова — заревіла дівка, як корова» чи «Покрівонько, Покрівонько, покрий мені голівоньку яков-таков онучею, хай дівкою не мучаюсь; ...як не хусткою, то онучею, бо дівкою вже надокучило; ...хоч ганчіркою, аби я була жінкою».

У цих прислів'ях, позначених м'яким і дотепним українським гумором, відбиті одвічні дівочі бажання — вийти заміж, народити та виховати дітей як продовжувачів родоводу. Відтак дівчата повсякчас зверталися до своєї покровительки з різноманітними молитвами та примовляннями. Одну з таких я записав від фольклориста з Дніпропетровщини В. Скрипки. Як оповідала його мати Ганна Трохимівна, за її молодості кожна юнка напередодні свята ставала ввечері навколішки перед іконою святої Покрови, приказуючи:

Святая Покрівонько,
Покрий мою голівоньку
Оце осінню.
Хоч і драною хустиною,
Аби з хорошою дитиною,
Щоб із сторони.
Щоб свекорко як батенько
До мене були,
Свекрівонька як матінка
Мене прийняли,
Щоб діверки та зовиці,
Мов братики і сестриці
До мене були.

Щоб ділечко поробила,
Чужій сім'ї догодила,
Всім мила була,
Не лаяна і не бита,
Нагодована і вкрита
Спатоньки лягла.

В народі існує безліч легенд про те, як ощедрює Покрова дівчат своєю ласкою. Вона милостива до тих, хто слухався і шанував батька-матір, переймав неньчину науку до праці, охайності, підтримував духовну і фізичну чистоту. Однак вона була неприступливою, якщо юнка зневажала моральні устої, нехтувала традиційними законами суспільного життя. Ці легенди збереглися в народній пам'яті. Вони носять моралістичний і дидактичний характер, у них віддзеркалюють повчально-виховні настанови до ідеалізованого образу жінки як охоронниці родинного життя.

На Покрову в тих родинах, де були дівчата на виданні, нерідко вдавалися до ворожіння. Ненька вдосвіта відчиняла навстіж сінешні двері і стежила, щоб їх випадково хтось не прикрив, а дочка одкривала ворота на дорогу, «аби свати заходили». Натомість обоє йшли в комору, перекладали наготовлені рушники для заручин, примовляючи:

— На рушнику стати, рушником старостів пов'язати!

Після цього ненька одчиняла скриню, розкручувала сувій полотна, розстеляючи його аж до порога, приказуючи:

— Стелися, доріженько, щаслива для молодих і старостів.

А дівчина просила свою покровительку:

— Свята мати, Покровительо, завинь мою головоньку, чи в шматку, чи в онучу — най ся дівкою не мучу.

Як стверджує народне прислів'я, «Покрова накриває траву листям, землю снігом, воду льодом, а дівчат — шлюбним вінцем». Слід зазначити, що подібних приповісток на цю тему побутувало безліч.

Свято Покрови було і останнім терміном праці найманих робітників — строкачів. Підприємці і великі землевласники на Півдні України щороку наймали з числа українських безземельних селян дешеву робочу силу. Строкачі працювали од весняного Миколи (22 травня) і до Покрови. Останній день був початком скріплення нової угоди на наступний рік. Тому на Покрову заробітчани улаштовували пишні колективні учти.

Разом з тим напередодні свята селяни «засушували хати» — увечері господарь тричі перекидав через оселю шмат кізяка, «щоб не була курною», а вдосвіта спалював його в печі, «аби взимку сюхою була світлиця». В Карпатах це був останній день повернення пастуших отар з полонини.

Традиційно Покрова на Україні належала до так званих двонадесятих свят, себто великих. У багатьох селах на її честь будували і освячували храми, оскільки Покрова вважалась не тільки народно-релігійним, а й національним святом. На честь цього празника в Україні зведено чимало сіл. Одне з таких — Покровка, що в Очаківському районі на Миколаївщині. Засноване воно козаками і чумаками в XVII столітті на Кінбурґській косі — найпівденнішій точці, де омиває берег Ягорлицька затока.

Мені не раз доводилося бувати в цьому унікальному селі, запи-

сувати фольклорно-етнографічні матеріали. Тут дотепер зберігаються цікаві обряди, звичаї, народно-господарська діяльність тих часів, а також вільне козацьке планування вулиць, про яке згадував свого часу відомий український письменник, історик, мовознавець і етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський, близький знайомий Т. Шевченка. Він побував у цих краях і написав цікаву книгу «Подорож у Південну Росію» (1861 р.).

Думаю, що варто пригадати історичний факт, тісно пов'язаний зі святом Покрови. Він увійшов у нашу національну культуру золотою сторінкою. У 1615 році на Покрову Галишка, знана як Лизавета Гулевичівна, укладає заповіт, в якому мовиться, що вона дарує свої спадкові землі на Подолі, себто нинішню Контрактову площу, з усіма будівлями Київському братству — найосновнішому осередку національної культури, аби в такий спосіб підтримати його. В дарчій, зокрема, обумовлюється, щоб на цій землі були збудовані монастир, шпиталь для покалічених у боях козаків і школа, до якої, за бажанням фундаторки, мали приймати дітей усіх станів. Таким чином, навчальний заклад одчинив двері талановитим дітям і найбідніших верств. Згодом тут навчався і Григорій Сковорода.

Завдяки нашій славетній землячці діяльність Київського братства розширилась і спричинилась до заснування Києво-Могилянської академії — першого вищого навчального закладу не лише в Україні, а й східній Європі. Заповіт Гулевичівна склала на Покрову, а дарчу скріпила другого дня свята.

Зі святом Покрови пов'язано чимало метеорологічних спостережень та приказок. Пригадаймо найбільш відомі:

Яка погода на Покрову, такою буде і зима.

Якщо в цей день сніг не покрив землю — не покриє в листопаді і в грудні.

Якщо до цього дня не опаде листя з вишень — на теплу зиму, а опаде — на сувору.

Зранку вітер з півдня, а пообіді з півночі — початок зими буде теплим, але згодом похолодає.

Хто лежить до Покрови, той продасть усі корови.

До Покрови давали молоко корови, а після Покрови пішло молоко в роги корові.

До Покрови думай про нашу корові.

Як по Покрові, то і по теплові.

Недалеко до Покрови — ще сіна накошу, а прийшла Покрова — заніміла мова.

Хто сіє по Покрові, той не має, що дати корові; ...той виводить взимі по корові; ...той відсіває по корові.

І нарешті, Покрова остаточно завершує осінні молодіжні «вулиці» — з цього часу «законні права» набирають вечорниці та досвітки, а також весілля, де розважалися всі мешканці села: «Настали жнива — лежить баба нежива, а прийшла Покрова — стала й баба здорова». Ну а дівчата, мабуть, чекали цього свята більш за усіх, пошепки прохаючи свою покровительку: «Покровонько, Покровонько, покрий мою головоньку».

ПРИЙШОВ ОСІННІЙ ЛУКА — З'ЯВИЛИСЬ ХЛІБ І МУКА

Як ви вже, очевидно, знаєте, окрім осіннього Луки, який припадає на 31 жовтня, є й весняний (5 травня). Їхню відмінність досить чітко відображає відоме прислів'я: «До весняного Луки ані хліба, ані муки, а прийшов осінній Лука — з'явились хліб і мука».

Віддавна вважалося, що вінець хліборобського року наступав не тоді, коли хліб скошено й пов'язано в копи, а лишень з часу його перевезення до обійсть і обмолоту. Про це слушно нагадує приказка: «Не той хліб, що у полі, а той, що в стодолі», але ще один не менш слушний вислів говорить: «Не хліб, що в оборі, а хліб, що в коморі». Справді-бо: господар міг бути остаточно вдоволений своєю працею лише тоді, коли засіки сповна наповнено збіжжям. «Не хвались,— казали,— нажавши, а хвались намолотивши» чи «Як на толоку молотиться, то в хаті не колотиться».

На терені України були найрізноманітніші способи обмолоту зернових. На Прикарпатті й у Карпатах робили це в такий спосіб: пучки збіжжя протягували через сучкуваті гілки, щоб від'єднати колоски від стебел, а потім обмолотити їх прачами. Щоправда, так вчиняли ті господарі, у яких був небагатий врожай.

Більш заможні селяни обробляли зернові переважно механізованими пристроями. Двоє чи троє родин, на правах паю, закуповували молотарки з паровим локомотивом. Були в ужиткові також й кінні приводи; деінде здійснювали обмолот шляхом каткування — зубчатий каток тягали кіньми по розстеленому збіжжі.

Але найпоширенішим і найбільш відомим був обмолот зерна ціпом. Цей вельми давній і практичний спосіб дозволяв селянам якнайпродуктивніше обробити врожай і зберегти при цьому стебла для покриття житла та господарських будівель.

Обмолот здійснювали переважно в стодолах та на токах. Там, де не було цих споруд, черінь робили просто неба. На твердій, а це могло бути обійстя, землі зістругували верхній шар грунту, клали на нього один чи два снопки колоссям всередину з одного боку і стільки ж — з другого. Довкіл так званого тічка ставили кулі і вішали ряднини, щоб не розліталося зерно. Бувало, вийдеш на вулицю, а звідусіль тільки й чути дужі постуки. Мимоволі пригадувалось прислів'я: «Чекайте, ціпи, прийде на вас осінь!»

Молотили збіжжя, особливо для посіву, лише в певні дні тижня або місяця. Це так звані «ялові» й «повні» дні. Остерігалися цього робити, коли в домі був покійник. У визначений день господар вставав рано вранці, викидав із засторонку на черінь кілька снопків, скроплював їх свяченою водою або купальською росою і, розчинивши навстіж брами, «запрошував сонце» та «польні духи», примовляючи спеціальну молитву.

Невдовзі господиня приносила сніданок та хліб-сіль, і вся родина, всівшись на снопках, їла і запрошувала до трапези добрих

духів. Подібні дійства вчиняли й тоді, коли віяли змолочене зерно. Цю роботу також починали до сходу сонця. При цьому не можна було лихословити та лаятись. В цей день не годилося також позичати або давати будь-які господарські речі сусідам, хіба що якійсь убогій людині чи дитині — «то Бог простить і віддячить».

Сам пристрій, як на перший погляд, досить простий. Це ціпів'я — довга, гладенько обстругана палиця, яку тримають у руках, і бияк — прикріплений на кінці ціпів'я за допомогою рухомої шкіряної ув'язі гранчатий чи округленої форми цурпалок. Раз-у-раз, змахуючи ціпом над головою, вдаряють бияком у сніп. Ось, власне, і весь секрет прабатьківської технології, хоч для того, щоб удосконалити її прийшлось витратити не одне сторіччя.

Обмолотивши сніпки з одного боку, їх перевертають і, розпрямивши колосся, повторюють процес з іншого. Коли зерно вимолотилося, сніпки, які в народі називають околотом, складають осторонь. Впоравшись з молотьбою, приступали до вибирання кулів. При цьому околотини розв'язували і ще раз промолочували, оскільки всередині ще залишалася якась дещиця зерна. Натомість стебла з колосками брали голіруч і витрушували: коротші і здеформовані при цьому випадали — так звана солома,— а довгі складали окремо, зв'язуючи їх у кулі, себто великі снопи. З них і крутили кулики для покриття дахів.

Але цим процес обмолоту не завершувався. Зерно, в якому ще було чимало домішок, вимагало додаткового обробітку. Починали «із згонин» — рівненько розгладжене на черені зерно ретельно волочили спеціальними — з густими кілочками — граблями, щоб вилучити залишки соломи й пусті колоски. Після кожної такої операції віником з поверхні змітали зайве.

Але найдрібніші частинки (стоколос, полова, остюки тощо) ще залишалися в зерні. Остаточно позбавитися їх можна було віянням, якого було кілька способів. При великій кількості зерна використовували саморобні млинки чи віялки. Якщо їх не було, «перепускали зерно на вітер» або «жменювали». Найпоширенішим був перший спосіб. Дочекавшись вітряного дня і віднайшовши зручну — з рівномірним протягом — місцину, посудину із зерном піднімали над головою і повільно струшували. Струмінь вітру відганяв легкі домішки геть, а дорідні зерна падали долі.

Жменювати можна було лише в просторих приміщеннях, переважно на токах і в клунях. Господар набирав у жменю чи в невеличкий сівок зерна і зусимоці жбурляв його уздовж черена. Легкі домішки одразу ж осідали, а важке зерно відлітало далі. Але й після цих способів доводилося ще пересіювати зерно через спеціальні ручні решета. Лишень після цього збіжжя сушили на сонці і заповнювали ним засіки чи зсипали в лантухи. «Як хліб в засіці,— казали в таких випадках,— то в родині завжди м'ясниці».

Таким чином, хоч осінній Лука і не вельми показний обрядовими та релігійними дійствами, він слугував для селянина орієнтиром закінчення усіх робіт, пов'язаних із зерновими. Лише коли хліб був у коморі, хлібороб міг полегшено зітхнути, згадавши стережливу приказку: «Не придбаєш до Луки, не буде ані хліба, ані муки».

ЛИСТОПАД

Якщо листопад дерев не обтрусить, то зима
довгою бути мусить.

Листопадовий день, що заячий хвіст.

У листопаді сонця, як у старої баби чепуріння.

Листопад і колесо, і полоз любить.

ДО ДМИТРА ДІВКА ХИТРА

З празників осіннього циклу мені особливо пам'ятний день святого великомученика Димитрія, чи, як казали в нас,— Змитра, що припадає на 8 листопада. В цей день у моєму селі відзначають храмове свято, на яке я завжди приїздив, оскільки воно відбувалося у вихідний день. Наш Великий Ліс нараз оживав, ставав «знаменитим» в усій окрузі, адже традиційно на храм з'їжджалися близькі й далекі родичі, знайомі й незнайомі люди з сусідніх сіл.

Щоправда, останнім часом традиція помітно занепала, а у повоєнні літа, навіть до середини 60-х років, село два, а то й три дні було центром велелюддя й розваг — гостювання, веселощів, пісень. Саме ця обставина якоюсь мірою затінила для моїх односельців інші обряди, пов'язані з іменем святого великомученика. Між тим свято Дмитра здавна шанувалося в народі, оскільки воно завершувало хліборобський рік. За народною уявою, цей святий замикає землю і надає право господарювати на ній зимі. Ключі він тримає при собі, доки за ними не приїде верхи на білому коні весняний Юрій (6 травня). В одній з колядок, зокрема, мовиться, що «у святого Дмитра труба із срібла», якою він оповіщає про прихід зими:

А як затрубить ще й святий Дмитро,
Та й покрив зимков усі гори біло...

Проте на переважній більшості України з Дмитровим святом пов'язується давній обряд поминання покійників — так звані «осінні діди». Щоправда, в деяких регіонах «осінніх дідів» пошановували напередодні Кузьми-Дем'яна (14 листопада), а на Закарпатті — в суботу на Михайла (21 листопада), яка мала назву Засушної.

Остання напередодні Дмитра субота на Вінниччині називалась Пам'ятною. Жінки в цей день несли до церкви спеціально виготовлені калачі і роздавали їх бідним людям, щоб ті помолилися за померлих родичів. На Волині до «дідової суботи» господарі готували кілька страв дідам-жебракам, частину з яких відкладали в окрему посудину. Це їство призначалося покійникам — його ставили на покуті, клали поряд ложки, а також воду й рушник, щоб «душечки померлих повмивалися й пообідали». Деінде вранці й увечері запалювали свічки, бо, як тільки смеркне, то «діди снують по кутках».

Ще наприкінці минулого століття Дмитрівську Поминальну суботу відзначали повсюдно. Найпоширенішим був обряд, коли вранці жінки несли до церкви «мисочки» — три книшини (калачі, паляниці) і їство, що колись смакувало тому чи іншому небіжчикові, та грамотки з іменами померлих, аби відслужити заупокійну. За народною уявою, перша хлібина призначалася давно померлим пращурам, друга — дідам і бабам найближчого роду, а третя — тим, що померли наглою смертю — на війні, у воді чи вогні тощо.

Після панахиди-парастасу братчики організовували при церкві спеціальний обід, в якому брали участь всі бажаючі. Основна мета такої акції — спом'янути небіжчиків, оскільки вважалося, що в цей день до церкви приходять небіжчики-духи і на спільному обіді сідають поруч сущих. Тому обрядодію, як того вимагала традиція, розпочинали з обрядової їжі — колова.

У багатьох регіонах України були свої відмінності. В одних місцевостях поминали дідів у останню перед Дмитром суботу, в інших — упродовж двох-трьох днів. Вважалося, якщо в цей час ходитиме багато прощаків, то це добра ознака, бо вони символізували духів-покійників. Їх щедро обдаровували. В оселях у цей час ставили на стіл хлібину, свічку та склянку води. Численні перекази стверджують, що начебто Бог посилає покійників у образах старців на землю, щоб вони обійшли її, обдивилися, як живуть і що роблять земляни, підживилися, оскільки їм не дають їсти на тому світі, і про все це розповіли йому. Тому в поминальні дні до прохачів ставилися з особливою пошаною.

Деякі господарі організовували ритуальні обіди вдома. На них запрошували сусідів, літніх і вбогих людей, випадкових мандрівників. Перед тим як розпочати трапезу, годилося всім помолитися за упокійників, привітатися із господарями легким поклоном і скуштувати колова. Обід мав розпочатися перед заходом сонця і завершитись увечері, оскільки саме в цей час праведні душі відвідують оселі.

За їжею годилося розмовляти впівголоса на побожні теми, згадувати чесноти тих, хто одійшов з цього світу; не заборонялося співати і божественних пісень, зосібно лірницьких «Про бідного та багатого Лазаря», «Ходження душі по митарствах» тощо. Переважна тема таких пісень — образ сирітки, яка одвідує могили своїх батьків і скаржиться на свою нелегку долю. Нерідко газдиня, в якої померли діти, а здебільшого саме в таких родинах і справляли поминальні обіди, згадувала їх та батьків і закінчувала обряд речитативним голосінням, звертаючись до своїх близьких.

На таких обідах були присутні переважно дідусі та бабусі. Після трапези годилося посидіти трохи за столом, помолитися за померлих. В кінці господиня дякувала, обдаровувала всіх присутніх хлібом, печивом та яблуками, а старцям спаковувала на дорогу торбини.

На відміну від інших поминальних субот на Дмитрівську не ходили на кладовище — весь обряд здійснювався в оселях. Однак існувало повір'я, що коли хтось бажав довідатися, чи помре цього року, то мусив у Дмитрівську суботу піти на могилки, сісти під деревом і чекати півночі — в цей час, начебто, мали проходити в довгих білих льолях родичі-покійники, які або запросять до свого товариства, або пройдуть мимо. Звісна річ, далеко не кожен зголошувався на таке ворожіння.

На жаль, давній обряд пошани пращурів на сьогодні майже втратився. Між тим ця прекрасна традиція, яка виховувала шанобливе ставлення до культу предків, відігравала насамперед виховну роль, свято культивувала родовідні традиції й освячувала в такий спосіб подяку покійникам за вирощений врожай.

Після Дмитра вже заборонялося справляти весілля й ходити

у свати, що вельми турбувало дівчат. З цього приводу існує безліч цікавих прислів'їв та приказок. Наведу найбільш відомі:

До Дмитра дівка хитра, а після ще хитріша; ...а по Дмитрі — лавку витри; ...хоч кісся витри; ...хоч кахлі витри; ...хоч нею губи витри; ...хоч чобіт витри; ...а по Дмитрі хоч сім за цибулю; ...а після Дмитра в ніс змерзла; ...а після Дмитра сякий-такий був, щоби хліба роздобув; ...а по Дмитрі хоч за старця, аби не остаться.

До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі стріне собаку і питається: «Дядьку, ви не з сватами?»; ...а після Дмитра свиня йде, а вона питається: «Тітко, чи не бачили старостів?»

До Дмитра дівка кричить на корову: «Алуч, бо перескочу!», а по Дмитрі вже й свиню просить: «Ачу, бо впаду!».

З Дмитром на Поліссі пов'язані й завершальні обряди тваринників. З цього дня корів уже не вигонили на пасовиська. Господарі остаточно розраховувалися з пастухами, а останні врочисто святкували завершення сезону. На Буковині дехто намагався посадити бодай одне деревце, бо Дмитро «фрукту любить».

За цим днем удавнину завбачували і погоду — якими будуть літо і зима, врожай, приплід худоби тощо.

Якщо на Дмитра день без снігу, то ще не скоро буде зима.

Замерзла земля і дме холодний вітер — снігу не буде до Нового року.

Випав сніг — увесь листопад буде холодним і морозним.

Якщо до Дмитра дощ, то на Введення (4 грудня) снігу буде по коліна.

Якщо відлига, то на теплу зиму і ранню весну; цей день зі снігом — весна пізня; холод і сніг — на пізню і холодну весну.

І все ж Дмитро найбільше допікав дівчатам, бо вже невдовзі заступали Пилипівські заговини (27 листопада), а отже, втрачалися будь-які надії на заручини. Тому й казали: «До Дмитра дівка хитра, а після Михайла (21 листопада) — хоч за попихайла».

СВЯТА П'ЯТНИЧКО, ПОМИЛУЙ ТЯ НАС

Серед галереї ікон, що прикрашали застільну стінку в нашій оселі, мені з дитинства найбільше запам'ятався образ Великомучениці Параскеви (по-нашому — Параски), або святої П'ятниці. На невідомий народний маляр відтворив миловидне жіноче обличчя з помітною зажурою: його живі світські обриси мовби проси ли присутніх схаменутися, прислухатися до благальних слів, викарбуваних на розгорнутому поруч ватмані: «Вірю в єдиного Бога-Отця вседержителя, творця Неба та Землі», а нижче підпис — «Великомученица П'ятниця».

Цей образ зворушував своєю природною чистотою. Не було в ньому менторських повчань та суворих настанов, а лишень щире покаяння й доброзичливе звертання до людей. Щороку в її день, тобто 10 листопада, ненька ставали на коліна перед іменним образом і, прочитавши «Отче наш», закінчували:

— Свята П'ятничко, помилуй тя нас і не введи в спокусу!

У цей день мама остерігалися будь-якої жіночої роботи — прясти, шити, золити одяг і навіть розчісуватись, бо «то жіноче свято». З цього приводу вони казали:

— Свята П'ятничка, то великостражденниця за наші жіночі гріхи. Вона з'являється поміж людей у вигляді бідної жінки та з понівеченим обличчям: її тіло пошпиговане голками, понівечене веретенами, покрамсоване ножами і попроколюване цвяхами. І все це за те, що жінки не дотримуються її обітниці — працюють на Параску...

Справді-бо, віруючі літні люди найбільше пошановували серед тижня п'ятницю. Цей день мав особливу магічність. Літні жінки остерігалися щось робити і лише постились.

Є свідчення, що в дохристиянські часи П'ятниці вважалися богинями й ходили землею, щоб освятити людей на добрі діла і покарати тих, хто вчинив провину. Й дотепер з вуст сільських людей можна почути:

— Чого це ти прядеш у п'ятницю? Гріх великий береш на себе. Як прийде свята П'ятниця, то покарає — руки покорчить...

Цікаві легенди про те, як П'ятниця карає тих жінок, що порушують обітницю, записав на Гуцульщині В. Гнатюк.

Вона застала одну молодицю, що вправляла тісто.

— А що це ти робиш у святу П'ятоньку?

— А що ж, не бачиш — тісто мішу...

П'ятниця не сказала їй ні слова, тільки спустила очі в землю й вийшла з хати. Невдовзі жіночі руки задеревеніли у тісті.

Другу молодицю зустріла П'ятниця при рубанні дров, здерла з неї шкуру й розвісила по тину на сміх цілому селу.

Інший варіант записав П. Чубинський. В одному селі жінка ткала полотно в п'ятницю. Вона була сама в хаті. Коли це нагло відчинилися двері, і до хати увійшла П'ятниця, здерла з неї шкуру й повісила на верстаті.

На Галичині П'ятницю, або П'ятоньку, уявляли в образі худої і страшної жінки, вельми лютої, яку не можна ні вмолити, ні перепросити. Вона постійно ходить селами й містами, приднявляється до хат, чи люди празникують її святу днину. Є безліч свідчень-переказів, зафіксованих у літературі, про те, як мститься вона тим, хто не шанує її. Кілька я навів вище.

На Поліссі, крім повір'їв, на честь П'ятниці переповідали й вірші. Ось один з них:

Ще й сонечко не заходило,
Щось до мене та й приходило.
Чи то Середа чи П'ятінка,
Чи то моя рідна матінка.
Вона в мене не обідала,
Вона в мене не полуднувала,
Тільки прийшла та пожаліла.
Устану я рано в П'ятінку,

Та й проведу свою матінку
За дві гори та високії,
За дві річеньки глибокії —
Сама стану під калиною
Із малою із дитиною.

За християнським вченням, щороку відзначають дванадцять п'ятниць — перед Благовіщенням, десяту після Великодня, перед Зеленими святами, Успінням, Головосіком, Здвиженням, Покровою, Введенням, Різдвом Христовим, Водохрещем та дві Великопісні. Їх намагалися відповідно вшановувати, оскільки це були так звані іменні дні. Однак найзнаменнішою було свято 10 листопада. З ним пов'язані цікаві обрядодії, про одну з яких оповідається і в «Духовному регламенті», укладеному у 1721 році Феофаном Прокоповичем.

В історії української культури Ф. Прокопович посів особливе місце як церковний та політичний діяч, письменник та вчений. Закінчивши у 1698 році Києво-Могилянську академію, він прийняв уніатство і продовжив навчання у польських школах та Римському колегіумі. Потім повернувся до Києва, постригся в ченці і став професором риторики й піітики при Київській академії. Невдовзі його обрали ректором цього найвищого навчального закладу.

Під час царювання Петра І було остаточно зліквідовано в Україні автономію, утверджену відомими Переяславськими угодами, а релігійний центр з Києва перенесено до Москви. Почалося активне перекачування національних кадрів. За наказом вседержавця імперії до Петербурга переїхав і Прокопович, який згодом очолив російську православну церкву, а відтак підтримував і пропагував діяльність імператора, навіть якщо вона й суперечила сподіванням українського народу.

Ф. Прокопович залишив по собі багатющу літературну спадщину. Значна частина творів присвячена церковній тематиці. В уже згаданому «Духовному регламенті» він, зокрема, писав, що «въ Малой Росіи, въ полку Стародубскомъ, в пятокъ водятъ жонку простовласу, подъ именемъ Пятницы и водятъ въ ходъ церковномъ и при церкви честь оной отдаетъ народъ с дары и со упованіемъ нѣкія пользы».

Якщо на Параски день сонячний, то чекай теплої зими, хмарний — в середогрудні будуть сильні морози.

НА КУЗЬМИ-ДЕМ'ЯНА ДОРОГА САННА

Зі святом двох чудотворців Кузьми й Дем'яна, яке припадає на 14 листопада, пов'язано чимало цікавих символічних обрядодій. Якщо уважно проаналізувати їх, то побачимо нашарування двох релігій — дайбозької та християнства. Власне, саме ця обставина сприяла тому, що двообраз Кузьми й Дем'яна набув чіткої символічної структури.

На думку митрополита Іларіона та О. Воропая, первісне значення цих імен пов'язане зі святом безмездних (негрошолюбних чи безсрібників), котрих пізніше назвали безмерзлими. Натомість С. Килимник вважає, що в своїй первісності це свято, яке співпадає з початком листопада за старим стилем, мало магічну дію — відганяти мороз, а відтак це були «безморозні» святі, котрим християнство приписало «завідування» морозом, засухою, заметіллю. Таке твердження найбільш ймовірне.

Чи не тому селяни до сходу сонця виходили в цей день з хлібом-сіллю та страсною свічкою на поріг, щоб зустріти і запросити до обійсть своїх покровителів:

— Святі Безморозники, вітаємо вас хлібом-сіллю, сонцем праведним (свічкою — В. С.), і ласкаво просимо завітати до нас, у наше обійстя, у наші стайні, обори, кошари, на стебник до бджілок та до нашої хати — з нами вечеряти... Хай відійде мороз-морозище, люте холодище від нас, від нашого двору.

Увечері господар ще раз виходив у двір, вилазив на ворота і запрошував Безморозних, а потім закликав мороза. Пізніше цих безіменних почали називати іменами Кузьми і Дем'яна.

З першим днем останнього осіннього місяця (за старим стилем) пов'язаний ще один обряд. У багатьох місцевостях це завершення сезону пастухів і остання зустріч череди. Наймані пастухи у цей день приганяли худобу з поля раніше, ніж завжди. Стадо зустрічали всі власники. Вони вітали доглядачів хлібом-сіллю, дарунками (полотном, рушниками тощо), прикрашали вінками.

Вперше од весняного Юрія (6 травня) пастухи голили бороди й підстригали волосся, оскільки, за звичаєм, під час сезону їм не годилося цього робити, «щоб худоба не хворіла, добре телилися корови, а вівці не губили вовни». На їхню честь жінки варили смачні страви, готували напої. За колективним обідом господарі дякували пастухам за працю, остаточно розраховувались з ними і зголошувались на наступний сезон.

З нетерпінням на Кузьму-Дем'яна чекали дівчата. Цього дня вони організовували «курячу складку» (дівоча складка, перші дівочі вечорниці, досвітки тощо). Майже в усій Україні це був офіційний початок дівчачих гуль. До них готувалися заздалегідь. Юнки зголошували одну з осель (вечорницьку хату) і вечорницьку паніматку, себто господиню світлиці, а з-поміж себе вибирали отаманшу — найповажаніщу дівчину, яка протягом усього сезону керувала всіма дійствами. Подібна форма існувала і в хлопчачих гуртах.

Зранку юнки, згідно з домовленістю, приносили складку — різноманітні продукти, серед яких обов'язково мали бути кури. Побутувало навіть повір'я: у того, хто принесе власну курку, в господарстві водитиметься птиця — квочки справно доглядатимуть курчат, вилуплюватимуться здебільшого курочки, не буде кураїв, а хижі птиці не крастимуть молодого приплоду. Саме це змушувало дівчат підтримувати традицію. Нерідко до цієї акції прилучалися й хлопці — «полювали» за неприхищеними курами.

Найпоширенішими стравами були варена і смажена курятина, голубці, вареники, гречана каша і куряча юшка. У домовлений час приходили хлопці з найнятою музикою та напоями. До пізньої ночі в оселі дзвеніли співи, танки, веселі забави. Наостанок у світлицю вносили солому, розстеляли її долі і лягали спочивати. Власне

цим обрядом і започатковувалося традиційне відкриття вечорниць та досвітків, на яких протягом сезону молодь проводила своє дозвілля.

Народна уява пов'язувала з Кузьмою і Дем'яном покровительство ремесел, зосібно ковальства. Тому найпишніше цей день відзначали ковалі — найшанованіші фахівці села. Варто з цього приводу пригадати такий факт: за відсутності попа, згоду на шлюб міг дати коваль.

Чесний і мудрий коваль посів належне місце і в усній народній творчості. Він символізує охоронця хліборобської праці, винахідника плуга. В одній з найдавніших пісень, котра дійшла до нас ще з дохристиянської доби, мовиться:

Благослови, господи, Кузьма-Дем'ян,
Ладо моє!

Спостережливі селяни намагалися в цей день завбачувати погоду. Вважалося, якщо бездоріжжя, то не сподівайся морозів до початку грудня, а коли випаде сніг — на весняну повінь. Проте «Як вітер на Кузьми-Дем'яна, то буде дорога санна».

НА МИХАЙЛА ЗИМА САНЬМИ ПРИЇХАЛА

Переважна більшість празників, пов'язаних з тими чи іншими святими, відповідають конкретній господарській чи виробничій діяльності селянина. Насамперед це стосується хліборобського циклу, тваринництва, промислування тощо.

Але одне свято, що вельми шанується в Україні, позбавлено такої традиції. Маю на увазі свято архистратига Михайла, яке припадає на 21 листопада. До його покровительських функцій входило чимало «сфер впливу», але жодна з них не стосувалася хліборобського ремесла. За народною уявою, архистратиг є непримиренним воїном з дідьками, він опікає всіх лісових звірів, йому підвладні вовки й інші хижаки, що спричиняють збитки селянинові, він бере під своє крило мисливців. Одним словом, його призначення — боротьба з войовничим сатанизмом, з допомогою наданої йому Богом властивості поражати вогненним мечем ворогів. Інакше кажучи він — воєначальник небесних ангельських сил.

Все це разом узяте свідчить про те, що Михайло є намісником дайбозького Миха, котрий, як засвідчують давні джерела, мав безмежну владу — «його же воїнство небесная сила».

І все ж в Україні Михайла найбільше пошановували мисливці, вважаючи своїм безпосереднім покровителем. Та це й природно: наші пращури, мешкаючи переважно в лісових обширах, спочатку жили за рахунок звіроловства і лише потім освоїли землеробство. Цей факт підтверджують найдавніші історичні пам'ятки — «Повість врем'яних літ» та «Руська правда», з яких ми довідуємося, що перше антифеодальне повстання древлян вибух-

нуло від непосильного оброку хутром та медом, який наказав зібрати київський князь Ігор. Ми знаємо і про те, що причиною загибелі овруцького князя Олега стала міжусобна війна за сфери впливу на мисливські угіддя, оскільки хутро куниць, яке являло вагому частку торгівлі Київської Русі з іншими країнами, найбільше поціновувалось. Про значущість цього промислу записано у першому писемному кодексі законів, який уклав Ярослав Мудрий,— «Руська правда». Звіроловству, як вагомій сфері діяльності, присвячено чи не найбільше охоронних параграфів, які суворо оберігали недоторканість насамперед княжих мисливських угідь.

Отже, мисливство (давній термін «звіроловство» чи «ловецтво») мусило у давнину мати іменного покровителя. Ці обов'язки з прийняттям християнства і перебрав святий архистратиг Михайло. Ще відносно недавно затяті мисливці йшли на святкову вранішню відправу і перед образом свого покровителя ставили свічки, а повернувшись додому, оглядали зброю, чистили її і випробовували на угоду «рицареві, суддєві, оборонцеві і покровителеві».

На цю тему створено безліч легенд та переказів. Наведу лише дві найхарактерніші, одна з яких присвячена первісному Миху, друга — Михайлу.

«Один чоловік пас вночі коні. Враз до нього пристала зла сила і почала морочити і манити в драговину. Чоловік відчув, що втрачає свідомість, але нічого не міг вдіяти — мусив прошкувати до болота. Навколо нього витали несамовитий свист, сміх, невиразний галас. Отоді він і згадав про добру силу Миха і, зітхнувши, промовив:

— Миха, Миха, рятуй!

И тут же навколо нього стало тихо, з'явився вовк і пустив огненні струмені полум'я на лихі сили, попалив їх.

Чоловік наче прокинувся од сну, опам'ятався і спогадав про свої коні. Глянув, а вони вже над самим болотом-драговиною. Ще мить і їх засмокче чортовинське провалля. Він кинувся до них і знову вигукнув:

— Миха!

І знову з'явився Миха й, як дощем, пустив на лихі сили вогненні батоги, попалив нечестивців. Лихі сили тяжко застогнали, а коні, заїржавши, одійшли від болота-драговини».

Цю легенду, що сягає своїм корінням дохристиянських часів, записав на Вінниччині професор С. Килимник.

Подібних переказів в усній народній творчості існує безліч. Вони просякнуті спільною ідеєю — боротьба світла і темряви, чистих і грішних сил. Це стверджує і невеличка оповідка про створення архистратига Михайла, що її подає М. Грушевський:

«Бог умочив палець у воду, махнув і зробив святого Михаїла,— це від днесь ангел Михаїл, не рожденний, а створений. І питається Сатанаїл Бога:

— Нащо ти то зробив?

— Ну, а що,— відповів Бог.— Ти ж не хочеш мене слухати!

А Сатанаїл взяв та пригорщами води як збризькав, і їх ся стільки наробило, тих злих, як трави. А ся питає:

— А ти що робиш?

— Ге-ге! Буду ся з тобою воювати...

Та, очевидно, розповідь про це свято була б неповною, якби

ми оминули увагою той факт, що свято Михайла віддавна вважалося всеукраїнським, як, скажімо, Покрова. Особливо шанували його кияни. Починаючи від Мономаховичів (1125 р.), київські князі вважали Михайла своїм патроном, а стародавній герб міста над Дніпром постійно оздоблювався зображенням архистратига з мечем.

Оскільки історія, пов'язана з цим гербом, вельми цікава, варто на ній зупинитися детальніше. За тодішніми звичаями, давньоруські князі носили подвійні імення — світське та церковне (останнє давали при хрещенні і воно символізувало того чи іншого покровителя). Так сталося і з князем Святополком, що відомий в історії як Михаїл Ізяславович. Він, власне, й вибудував золотоверхий монастир, названий ім'ям його покровителя — Михайлівським. За архітектурними цінностями він не поступався Софійському. На жаль, войовничі атеїсти 30-х років цю світового значення пам'ятку висадили в повітря. Подібна історія сталася із однойменним собором, збудованим у 1089 році в Переяславі-Хмельницькому.

Як уже мовилося, за церковними канонами архангел Михаїл переміг злонапасника, себто дохристиянське вірування, а тому й носив звання архістратига, яке за візантійською термінологією означало головного воєначальника.

На гербі Михаїл відтворювався з довгим хрестом у правиці (символ хрещення) або мечем чи щитом у лівій руці (символ держави). Зодягнений, як правило, у військові обладунки. Коли ж Київські землі були приєднані до Польсько-Литовського князівства, то архангела зображували з опущеним мечем, що, вочевидь, мало символізувати «покірність і вірність польській короні».

Символ Михаїла присутній також і на головній корогві часів Богдана Хмельницького та на численних козацьких прапорах як символ України. Щоправда, після приєднання українських земель до Росії цей герб знаходимо у «Великій государевій книзі, або Корені російських государів» (1672 р.). В усі пізніші часи, коли надавали герби містам і губерніям, символ Києва та Київщини — в різних кольорових відтінках, у тому числі й блакитно-жовтому,— репрезентував архістратиг. У минулому сторіччі архангел Михаїл був національним символом України. Згадаймо Шевченкові «Гайдамаки»:

Не плачте, братія, за нас
І душі праведних, і сила
Архістратига Михаїла.
Не за горами кари час.

На честь архангела, як уже мовилося, будували в Україні церкви й собори. В «Київському літопису» під 1198 роком читаємо: «Того ж року... заклав він (Святослав — В. С.) стіну кам'яну коло Дніпра під церквою святого Михаїла, що на Видобичі». А завершує автор цієї найдавнішої пам'ятки свою розповідь таким зверненням: «А ти, архістратиг Михаїл, його (Київ — В. С.) прикривай, бережучи покровом крил твоїх, нині і завжди і в будучі віки. Амінь».

Якщо на Дмитра вже заборонялося засилати сватів, то Михайло завершував сезон осінніх весіль. Тому й казали про незасватаних дівчат: «Після Михайла — хоч за шкандибайла».

Вважалося, що після Михайла зима неодмінно має сповістити про себе, адже він мусить «приїхати на білому коні», а тому було доброю ознакою врожаю і здоров'я, якщо в цей день випадала хоч невеличка пороша. Це підтверджують прикмети та прислів'я.

Якщо відлига — не жди санного шляху до Миколи (19 грудня).

Іній — на великі сніги, а туман — на відлигу.

Від Михайла зима морози кує.

Звідається Михалко, чи маєш теплі нагавки.

Як Кузьма (17 серпня) з медом, то Михаль з ледом.

Як на Михайла вітер з полудня, то буде тепло і до півгрудня.

Якщо на Михайла ніч ясна, то буде зима сніжна й красна.

Якщо Михайло з дощем не услужить — добру й суху весну ворожить.

Таким чином, селяни після свята вже настроювалися на морози і снігові замети, бо «На Михайла зима саньми приїхала».

У ПИЛИПІВКУ ДЕНЬ ДО ОБІДУ

Сучасне покоління людей практично вже не знає про одну з традиційних форм харчування, яке регламентувалося за допомогою говіння. Нам, на жаль, майже не відомі й офіційні обмеження скоромини в дохристиянські часи. Можемо лише здогадуватися, що наші далекі пращури надавали перевагу рослинній їжі, а відтак не було потреби вдаватися до відповідних заборон. Але це лише припущення, оскільки достовірних фактів до нас не дійшло.

З прийняттям християнства в річну календарну структуру була введена офіційна форма постів, за допомогою якої віруючі обмежували себе м'ясними, а почасти й молочними продуктами. Атеїстична пропаганда, скориставшись відомим гаслом «Релігія — опіум для народу», розгорнула шалену боротьбу супроти постів, класифікуючи цей захід як своєрідну форму класового визиску.

Звичайно, в окремих випадках, зважаючи на стан людини, пості тіння не виправдовувало себе, і в народі за подібних обставин не завжди дотримувалися церковних приписів. Проте за нормальних умов — і це підтверджує сучасна медицина — в них закладене раціональне зерно: обмеження вживання жирних продуктів, введення у повсякденний раціон значної кількості рослинної їжі, багатої на вітаміни та необхідні організму людини мікроелементи, — олії, квашених овочів, сухофруктів, горіхів, грибів, риби тощо. Нині навіть розроблена наукова система такого харчування як лікувальний засіб.

Одним з найтриваліших (після Великого) був Пилипівський (Різдвяний) піст, або просто Пилипівка, заговини чи запусти Пилипівку. Він завершувався напередодні Різдва.

Свято Пилипа припадає на 27 листопада. Це був останній день напередодні посту. В кожній оселі готували чимало смачних страв — борщ, локшину, пиріжки, вареники, смажене м'ясо, переважно птицю. За давнім звичаєм, до батьків обов'язково мали прийти на вечерю дочки із зятями, котрі недавно пошлюбувалися, а також запрошували кумів та одиноких сільчан. Залишки од вечері відносили бідним людям.

Ті родини, в яких не було щойно пошлюбованих дітей, збиралися в складчину. Кілька сусідських родин сходилися в одну з осель, приносячи з собою їжу та напої, щоб «статечно провести Пилипа». Я добре пам'ятаю, як батьки щороку відвідували дядька Андрія, в якого постійно справляли пилипівську складчину. Оскільки залишати мене одного вдома не зважувалися, то і я був учасником обряду. Щоправда, наші дитячі забави проходили переважно на печі, але ми не оминали нагоди стежити хоч краєм ока за дорослими.

Ось рипнули двері, і на порозі з'явилися дядько Лукій зі своєю Гапкою.

— Чи чуб, чи липа,— казав, усміхаючись Лукій,— а нині святого Пилипа. То ж будьте здорові з ним!

На це тато відповідали:

— Хто святкує Пилипа, той буде голий, як липа.

— Е,— відказував на те рябий, як віспа, Кандзюра,— але ж іній на Пилипа — буде овес, як липа. Сьогодні, бачте, всі дерева посрібнив морозець.

— Авжеж,— не втримувалася говірка Оксюня — одвічна сільська дівовиця,— коли іній, то на врожай, а як дощ — на дорідну пшеницю.

— Але ж сьогодні хмарно,— долучали і своє слівце мама,— і сніжок потрусив, отже, травень буде гожим!

Так, слово-по-слову і в гурті зав'язалася цікава розмова про врожай, господарські статки, молоді літа, що поверталися в романтичних спогадах. Потім сідали за вечерю, співали пісень. Пилипівські вечорниці, як правило, тривали за північ, а коли приходив час розходитися по домівках, жіноцтво зголошувалося на сходки — з цього дня всі починали прясти кужіль на полотно.

Окремо на заговини збиралися хлопці й дівчата. Для тих, хто не встиг заслати сватів і хто їх не дочекався, доводилося «продовжити канікули» парубкування та дівування. В таких випадках казали: «Пилип не до всіх прилип».

Відтак з наступного дня вже починав відлік Різдвяний піст. У цей час люди спостерігали за погодою. «Яка ніч у Пилипівку,— казали,— такий день у Петрівку», а «Якщо на Пилипівський піст лежить сніг, то він лежатиме до повені», себто буде холодною і сталою зима.

Якщо жіноцтво використовувало цей період для прядіння, то чоловіки намагалися заготувати якомога більше дров: як-не-як, з цього часу зима починала ошкірюватися лютими морозами та заметілями. Тому й жартували: «Як хочеш лози, то в Пилипівку вези».

Пилипівський піст, крім усього, співпадав з найкоротшим сонцестоянням. Як слушно мовить прислів'я: «У Пилипівку день до обіду».

ГРУДЕНЬ

Грудень землю грудить і хату студить.
Грудень — не брат, а холоднеча — не сестра.
Грудень око снігом радує, а вухо морозом рве.
Смутний грудень, як прийде студень.

ТРЕТЯ ПРЕЧИСТА СНІГОМ ПОКРИВАЄ

Останнім святом, яке завершує осінній цикл празників, здавна вважалося Введення, що має цілу вервечку похідних назв: Виденя, Введення в храм пресвятої Богородиці, третя Пречиста. Як ви пам'ятаєте, про дві Пречисті ми вже розповідали. Цим днем, який припадає на 4 грудня, ознаменовували закінчення хліборобського циклу та обробітку технічних культур. Вважалося за великий гріх після Введення і до Благовіщення (7 квітня) копати або зрушувати землю, «бо вона спочиває і на літо сили набирається». В такий спосіб селянська мудрість допомагала землі-годувальниці відпочити до весни.

Опріч того, в цей період не гоже було збивати на воді прачами білизну, «бо зашкодить ниві, а вліті накличе бурю на поля». Проте найбільше засторог пов'язано з обробітком конопель. Літні люди застерігали: «Коноплі треба потерти до Введення, а той, хто їх тре по Введенні, накликає бурю на поля, а на себе од людей зневагу». Хто ж з якихось причин не впорався з цією роботою, той працював уночі, щоб сусіди не бачили, особливо в тих родинах, де були дочки, щоб «не ославити дівчини на виданні».

Жінки опівночі перед Введенням вдавалися до всіляких ворожінь. Одним з найвідоміших було «прясти самосівні коноплі». Господиня, знявши із себе одяг, голотіло сідала на порозі, приказуючи різноманітні чарівні приповідки, обсипала себе конопляним чи лляним насінням. Потім нашвидкоруч покривала голову лялькою, зробленою з клоччя, і пряла прядиво, «щоб воно пішло на руку».

Зі святом Введення суголошується чимало обрядодій, які тою чи іншою мірою близькі до різдвяних та новорічних. Очевидно, вдавнину вони стосувалися саме цієї пори, адже до недавнього часу широко культивувався так званий День полазника. В кожній оселі з нетерпінням і острахом вичікували, хто першим на Введення перевідує родину (подібне маємо на Різдво і Василі), той і буде першим полазником на новий господарський рік. Якщо заходив до хати веселий парубок або статечний чоловік та ще й з грішми, то це було доброю ознакою — протягом року в сім'ї усі будуть здоровими й вестимуться гроші. Але коли перевідувала оселю стара, немічна і бідна людина, а особливо літня жінка, то «вже добра не жди». Недоброю ознакою було також приходити за позичкою. Тому господині стежили, аби не впустити до хати небажаного гостя — перед таким замикали двері. Зрештою, й самі люди намагалися у цей день не ходити в гості.

Нерідко роль полазника, як це підтверджує І. Франко в «Народному календарі», виконував сам господар. Вставши рано вранці, газда виходив на подвір'я, обміряв його широкими кроками вздовж та впоперек — до стайні, обори, хліва та пасіки, а потім заходив до хати й виголошував побажання:

— Дай, Боже, добрий день, щобись худібонька була здорова і я з тобою, моєю жоною, і діточками!

Якщо ж приходив сусід, то також казав подібну приповістку, але закінчував її так: «...і я з вами, з своєю і вашою родиною — багаті й щасливі були!» Крім господаря, роль полазника міг виконувати хтось інший, але тільки чоловічої статі.

З Введенням пов'язані також численні обряди з водою. У деяких місцевостях побутував старовинний звичай святити воду. Ввечері йшли до того місця, де зливаються три річки, або ж набирали воду в стількох криницях і вдома перепускали її через вогонь (деінде до таких місць навіть робили хресний хід з попом та хоругвами; щоправда, не всі священики брали участь у цьому ритуалі, вважаючи його «поганським»). Але в народі свято вірили, що саме така вода є священною і вельми помічною від усіляких хвороб, нею можна відігнати недобрі сили, зокрема відьом, чи причарувати хлопців...

До речі, на Лівобережній Україні побутувала трохи інша обрядодія. Юнки, зібравшись потайки від хлопців, йшли до злиття трьох джерел, наповнювали карафку водою, і, розпаливши два полінця над череп'яною мискою, із шептами та примовляннями перепускали між ними джерелицю. Вважалося, що така ритуальна вода може приворожити коханого.

Народна назва свята — Видення — пішла від того, що люди вірили, ніби в цей день Бог відпускає праведні душі, щоб вони могли подивитися (видіти) своє тіло. В цей час остерігалися копати землю, бити прачами білизну, м'яти льон чи коноплі на терницях, «бо можна придушити душу». Хто це робив, тому в жнива «гроза обов'язково влучала в копи».

За цим святом прогнозували й погоду.

Скільки на Введення води, стільки на Юрія (6 травня) трави.

Як є на Введення вода, то буде в місці молоко.

Як Введення мостить мости, а Микола (19 грудня) забиває гвіздки, то люта зима буде.

Хоч і мовиться, що «Введенські морози ще зими не роблять», але під цю пору стає все холодніше й холодніше. Остигла земля вже чекає білої шуби, сподіваючись, що «Третя Пречиста снігом покриває».

НА СВЯТУ КАТЕРИНУ ХОВАЙСЯ ПІД ПЕРИНУ

Серед численних жіночих свят, що сповідувалися лише представницями «слабкої статі», найзнаменнішим є празник святої великомучениці Катерини, що припадає на 7 грудня. Дослідники християнських вірувань вважають, що в давнину це було свято Дівочої долі, але згодом церква пов'язала його зі святою Катериною.

Наші пращури свято вірили, що при народженні людини Бог неодмінно посилає їй і долю — добру чи лиху. Згадаймо класичні зразки пісень:

Породила мене мати в нещасливу годину,
Дала мені злую долю, де ж її подіну.

Чи:

Породила мене мати в зеленій діброві,
Та не дала мені мати ні щастя, ні долі.

Ще й дотепер серед народу можна почути такі вислови: «Не дай, Боже, такої долі, як у мене», «Йому доля судилася нелегка» чи «Така в неї доля». Численні поетичні зразки про нещасливу долю надибуємо майже в усіх класиків української літератури, зокрема в Т. Шевченка. Особливо поетично змалював він жіночу долю в славнозвісній поемі «Катерина». До речі, переважна більшість джерел — як художніх, так і фольклорних — пов'язують знедоленість саме з цим ім'ям.

За народною уявою образ долі — неопредметнене явище, яке існує поряд з людиною і завжди її супроводжує в усіх діях: або ж допомагає, або, навпаки, приносить прикрощі. Відтак у тяжкі години люди повсякчас зверталися за поміччю до власної долі.

Ой піду я до Дунаю,
Гукну-крикну непомалу,—
Обізветься моя доля
На тім боці моря.

Найчастіше до своєї долі зверталися дівчата, щоб вона порадила або ощедрила їх щасливим подружнім життям, та жінки, в котрих не зладнався родинний затишок. Пісенні тексти відтворюють різноманітні варіанти таких порад:

Обізвалася друга: «Дівчино моя люба,
Дівчино моя люба, не йди за нелюба!»

Роль щасливої долі — понад усе в житті. Пам'ятаєте відому жартівливу пісню:

Хоч я руда та погана,
Зате в мене доля гарна.

Образ Катерини як захисниці жіночої долі зустрічається в багатьох слов'янських і європейських народів. Щоправда, французи вважають її патронесою старих дів. В одному з видань, зокрема, мовиться: «В цей день ранком усі неодружені паризькі дівчата старші від 25 років одягають капелюшки, прикрашені жовтими і зеленими стрічками, що означають надію на одруження, і виходять групами на вулицю. Веселі «катеринетті», як звуть цих дівчат, гуляють по вулиці, співають, розважаються, а в одній з церков відправляється Служба Божа, і архиєпископ паризький благословляє старих дівчат. Удень веселі процесії несуть квіти до статуї св. Катерини, а ввечері дівчата розважаються на вулицях. У цей день старим дівчатам дозволяється багато вольностей: за старою традицією чоловіки можуть цілувати на вулиці дівчат у жовто-зелених капелюшках; але ніхто не дивується, коли і «катеринетті» охоче цілують хлопців...»

До нашого часу, на жаль, не дійшли чіткі свідчення про дохристиянську богиню-долю. Може, цю роль виконувала дайбозька Берегиня? Щоб там не було, але в залишках обрядодійств збереглися окремі форми гадань. Ними користувалися напередодні празника святої Катерини. Робили це в такий спосіб: таємно відламували в сусідських садах вишневі гілочки і ставили їх у воду; якщо галузки розпускали квіти до Різдва чи Маланки, то в цьому році їх власниці вийдуть заміж. Наступного дня повторювали обрядодію, але це вже були поіменні галузки: на кожного члена родини ставили гілочки і чекали різдвяних свят — якщо якась з них не розпускалась, то той має невдовзі померти...

Напередодні Катерини дівчата клали під подушку листочки з різних дерев, помічаючи в такий спосіб кількох хлопців. Серед них мав бути і яблуневий листочок — для дівчини. Лягаючи спати, юнка читала молитву долі, аби та змилосердилась над нею, а вдосвіта прохала найменшого в родині хлопчика витягти одного з листочків — який втрапляв, за того і вийде заміж, а як випадав листочок з яблуні, то доведеться ще подівувати.

Проте найцікавіші дійства відбувалися на Катерину. Ввечері дівчата влаштовували пісні вечорниці. Зранку в складчину вони зносили до однієї з осель продукти — крупу, пшоно, капусту і готували з них борщ та кашу. На спільну трапезу мали право приходити всі парубки без запрошень. Щоправда, навідувались вони пізно ввечері, після того як дівчата закінчать ворожити.

Існувало безліч таких дійств. Наведу лише кілька. Як тільки спадали сутінки, дівчата вирушали «на полювання» — тихцем підходили до вікон сусідів чи сідали під їхнім тином і слухали, про що вони говорили. За цією розмовою і прогнозували свою долю. Після цього йшли слухати «голос» тварин — собак, коней, корів, спів півня тощо, за якими завбачували професію чи характер судженого. Деінде вибігали на вулицю і запитували ім'я першого-ліпшого перехожого, щоб знати, як зватиметься майбутній чоловік. Натомість удосвіта до сходу сонця йшли до криниці і придивлялись до свого відображення: якщо воно «пощерблене», то подружнє життя буде невдалим, і навпаки.

Останнім акордом катеринських ворожінь, якого з особливим нетерпінням чекали хлопці, було «кликання судженого до каші». Насипавши в миску спеціально заготовленого їства, виходили гуртом надвір і вигукували:

— Іди, іди, суджений, кашу їсти! — і били по черзі макогоном у ворота.

У деяких місцях цей обряд мав інше забарвлення і називався «закликанням долі до каші». Дівчата брали по черзі зав'язане в рушник горня з пшоном, виходили до воріт і, вилізши на них, запрошували:

— Доле, доле, йди до нас кашу їсти!

Щоправда, в кожному селі були свої наклички: «Катерино, доле наша, покрий голівоньку — буде каша!», «Доле, ходи до нас вечеряти!», «Доленько моя, озовися, доленько щасливая, пригорнися — іди до нас вечеряти!» чи «Доля моя (називалося ім'я бажаного хлопця), мій предречений, йди до нас вечеряти. Прийди, прийди, доле моя!»

Хлопці, що сиділи в сховці, відгукувались на кожну накличку. Їм вельми не терпілося, адже більшість з них цілий день постили,

«щоб свята Катерина послала гарну дружину». Голодували переважно ті парубки, які мали намір оженитися невдовзі.

Коли ж закликання на кашу закінчувались, юнаки по черзі заходили до хати, запитуючи:

— Добридень, паніматко, вся чесна громадко і хата! Чи дозволите завітати до оселі і привітатися з Катериною?

Як правило, такий дозвіл давали. Тоді хлопець, переступивши поріг, клав хліб і казав:

— Зі святою Катериною, з добрим вечором, здоровенькі були!

В одних випадках хлопців садовили на спеціально відведене місце, в інших — припрошували пилипівськими переспівами. Натомість вечорницька мати — господиня оселі, внісши залишену від попередньої складчини горілку, пропонувала сісти до столу. При цьому годилося розміщатися парами, а тому кожен юнак, приховавши в обох долонях одного та два горіхи, пропонував юнці відгадати, де «чіт або лишка»; якщо дівчина вказала «чіт», себто парну кількість, то сідали разом, а коли ні — мусив шукати іншу.

За вечерею молодь веселилася, співала пісень, переважно колядкових, в яких згадувалося про долю:

Закликав Господь у віконько:
— Ой вийди, вийди, господареньку!
Господар вийшов, Богу ся вклонив:
— Щоб мені Господь доленьку дав!
— Обозрися, господареньку,
Чи світить зоря на подвіроньку?
— Вже вийшла та й засвітила,
Всю челядоньку розвеселила.
А за зоренькою доленька йде,
Стала вона ся допитувати:
— Для кого ви столи стелете?..

Після обрядової вечері влаштовували різноманітні ігри та забави (але без танців, бо піст), які в кожному селі мали свою відмінність. Найвідомішою була така. Зав'язують хлопцеві хустиною очі, а одна чи кілька дівчат подають з різних кутів голос. Парубок біжить на їх оклик, та юнки в цей час переходять в інше місце. «Ловець» мусить упіймати свою долю. Як ви здогадуєтеся, це не завжди вдавалося, що викликало загальний сміх та кепкування.

Як правило, цього вечора дівчата не залишалися на досвітки. Всі розходилися по домівках, оскільки потрібно було ще продовжувати «викликати долю». Але настрій од цього не погіршувався — дівоче свято залишало приємні спогади і романтичні сподіванки на кращу, щасливішу долю, на гарне життя, яким неодмінно обдарить свята покровителька.

Традиційно з приходом Катерини сподівались на люті морози. Тому й казали: «Як Катерина по воді, то Різдво по льоді», «Як на Катерину холодно, то буде голодно», а отже — «На святу Катерину — ховайся під перину».

ЯКИЙ ДЕНЬ НА ЮРІЯ, ТАКА И ЗИМА

Обізнаний зі святковим календарем читач, очевидно, знає, що в кожному році є два однойменних празники. Це ж стосується і Юрія. Перший, або весняний, Юрій співпадає з пробудженням природи і вважається покровителем хліборобства і скотарства.

З другим — зимовим Юрієм (Єгорій, або Георгій Побідоносець), що припадає на 9 грудня, не пов'язано якихось значущих обрядів. У одній з колядок, що дійшла до нас, мовиться:

У святого Дмитра труба із срібла,
У святого Юра — труба із тура.
Як затрубить святий Дмитро —
Та й покрив зимков усі гори біло.
Святий Юрій як затрубив —
Усю кригу розбив і дерева розвив.

Спостережливий читач відзначить, що тут мовиться про два Юрії. Перший з них, у котрого «труба із тура», належить до холодного. Адже удавнину це був період, коли мисливці розпочинали свій сезон. Однією з найшляхетніших забав, засібно в середовищі княжих дружин, було полювання на турів — жуйних ссавців з родини бичачих. З огляду на їх величезні розміри, незахищеність та виняткову калорійність м'яса, вони вже у середньовіччі були майже повністю винищені. Спогади про давніх реліктових тварин, котрі обітували в наших краях, залишилися лише у фольклорних джерелах.

Але колядковий варіант про Юра, в котрого «труба з тура», дає всі підстави вважати, що цей святий у дохристиянську добу був, очевидно, опікуном і наглядачем мисливців.

Найчіткіше це простежується в поліському регіоні. Літні інформатори переповідали, що у давнину на Юрія відзначалося Свято вовків. Як ми знаємо, саме ці хижаки завдавали найбільше клопотів селянам — нападали на домашніх тварин, а нерідко ставали на герць з людиною.

Під час експедиційних мандрівок на Поліссі мені пощастило записати кілька оригінальних способів відлову вовків. Усі вони пов'язані з холодним Юрієм. Напередодні свята селяни на околиці викопували глибокі круглі ями, вправляли посередині стовпа у зріст людини, а зверху на ньому прив'язували порося чи курку. Верхній отвір ями прикривали дерев'яним кружком, який, коли на нього стати, перехилявся, і звір тут же попадав у пастку. За ніч могло потрапити до неї кілька хижаків. Звідси й народилося оригінальне прислів'я: «І порося ціле, і вовк у ямі».

Крім того, були в ужиткові й інші пристрої. Робили з колотого дерева круглу огорожу, в яку поміщали порося, а навколо ще одну. Між обома тинами мала бути невеличка відстань. У зовнішньому частоколі прилаштовували дверцята, які відчинялися

лише всередину. Зачувши поживу, вовк заходив через отвір і, обійшовши довкіл, мимоволі прикривав хвіртку. Таким чином, хижак одразу потрапляв у пастку.

У народі вважали, що на зимового Юрія вовки вперше збираються в тічки і проводять свої шлюбні ігриська аж до Йордану (19 січня). У цей час звірі особливо небезпечні. Легенду про зустріч селянина з вовком я записав на Рівненщині.

«Якось один гончар віз на ярмарок продавати свої вироби. Дорогою серед лісу його застала ніч. З усіх боків чулося тривожне виття вовків, котрі на Юрія відзначали своє свято. Щоб убезпечити себе й коня, він взяв глечика і погукав у нього різними голосами, щоб у такий спосіб одлякати хижих звірів.

Але тут-як-тут з'явилося кілька вовків.

— Чого ти нас кликав? — запитав найстарший звір.

— Я вас не кликав,— відповів гончар.— Я лишень звірів одганяв...

— Але ж ти не людським, а вовчим голосом кричав,— оскалив зуби вовк.— Пішли з нами!

Чоловікові нічого не лишалося як підкоритися наказові.

Невдовзі він опинився серед лісу на великій галяві, де горіло дуже багаття й побіля нього грілися вовки. Серед них був і чоловік з довгою бородою.

Путівника також запросили до товариства.

— А тепер розказуй,— звернувся до нього старець,— навіщо ти кликав моїх братів?

Чоловік розповів йому все, що було. Тоді бородань мовив:

— Оскільки ти порушив наш спокій, то мусиш почастуватися вовчою їжею, щоб стати членом нашого товариства,— і, наклавши у миску конячого м'яса, подав гончареві.

Путівник відмовився, посилаючись на те, що він не їсть конини.

Старець знову нагадав:

— Але ж ти порушив наш спокій, за що мусиш спокутувати. Коли ж відмовляєшся від нашого звичаю, то вовки з'їдять твого коня або тебе...

Чоловік, бачачи безвихідь, почав слізно проситися, що він бідний, має велику родину й маленьких діточок. Вовки порадились і вирішили одпустити мандрівника, але коняку таки загризли. При цьому наказали горопасі, щоб він оповістив усіх людей, аби ті на холодного Юрія ніколи не турбували вовків, бо то їхнє свято».

Образ Юрія як опікуна середньовічного рицарства Європи з'явився вже після прийняття християнства. Він замінив дайбозьких покровителів воєн, зокрема Одину та Частирджу. В балтослов'янських народів Юрій успадкував вовчі атрибути своїх попередників — він господар і годівник вовків, а деінде символізував навіть образ вовка. Чи не тому в Литві та на українському Поліссі, як це засвідчують деякі вчені, вовків донедавна звали «хортами святого Юрія».

Символічне уявлення про цього хижака в народі неоднозначне, але всі свідомі того, що вовк найсміливіший і найхитріший серед диких та свійських тварин, своєрідний цар лісу, який значною мірою допомагає регулювати біологічне співвідношення тваринного світу. Цікавий факт: коли проти вовків останнім часом повели рішучу боротьбу і в деяких регіонах їх було повністю винищено,

спалахнули нові хвороби серед диких звірів, оскільки бракувало надійного санітара, що «вилучав з ужитку» кволе поголів'я...

Щоб там не було, але вовки, незважаючи на тисячолітню боротьбу з ними, все-таки вижили. Мо', саме це й прислужилося до того, що погордий хижак став символом войнства. Як засвідчує дослідник народної міфології Західного Полісся на балтослов'янському фоні В. Давидюк, сліди культу вовка як тотема пращурів збереглися до нинішнього сторіччя. Люди вірили, що при зустрічі з хижаком достатньо вимовити: «І я вовк», як він обійде стороною.

Свого часу — 2500 років тому — Геродот згадував, буцімто неври щороку по кілька днів перетворювалися на вовків, а потім знову приймали людську подобу. Деякі вчені (П. Шафарик, Л. Нідерла, Б. Рибаков та ін.) вважають, що ці давні племена, згадані Геродотом, мешкали на півночі од скіфів-орачів, себто в межиріччі Дніпро — Прип'ять — Західний Буг — Случ, і були носіями милоградсько-підгірцівської культури. Одне слово, неври жили на території сучасного Західного Полісся. З цього приводу варто сказати, що саме тут збереглося найбільше легенд про вовків, зокрема вельми популярний переказ, буцімто вовчиця під час жнив чатує за немовлятами. Якщо вона побачить одиноке дитинча під копою, то обов'язково викраде його й годуватиме разом з вовчим виплодком. З таких людей начебто виростають вовкулаки. Інші перекази всіяні спогадами про загадкових богатирів, котрі народилися од псів,— Сулича, Сученка та ін. Чи не від того на Поліссі побутував звичай ховати собак?

Крім того, в цьому регіоні під час зимового сонцестояння були вельми популярними «вовчі свята», коли колядники зодягались у тваринячі шкури й обходили оселі. Люди вважали: затемнення й короткі зимові дні від того, що небесний вовк ковтає сонце. Своєрідне символічне сприйняття цього звіра підтверджують і наскельні зображення двох вовків, котрі віднайдені археологами в степових селах Сватове та Керносеве.

Нерідко святий Юрій зображується з двома вовками. Він, як мовить народна казка, віддає на службу одному витязеві двох хижаків. Фольклорні джерела рясніють оповідками, що людину можна перетворити у вовка терміном на 1, 3 чи 5 років, і святий Юрій за провину може віддати вовка-перевертня людині в прислугу.

Відтак образ вовка-воїна досить широко розповсюджений в Україні, зосібна в билинах Київського циклу. Згадаймо давньоруський епос про Тугарина:

Їде Тугарин та Змієвич;
Попереду біжать два сірі вовки...

Подібне зустрічаємо і в «Слові о полку Ігоревім». Змальовуючи образ князя Всеслава, автор називає його чарівником, воїном-перевертнем чи вовкулакою, котрий удень «людям суд чинив, князям городи городив». Коли ж настигали сутінки, то:

...Сам вночі вовком бігав,
Із Києва добігав до півнів у Тьмутаракань,
Великому Хорсові путь перебігав.

В іншому давньоруському творі — «Повісті врем'яних літ» стверджується, що хан Боняк сприйняв як щасливе знамення перед битвою, коли «...від'їхав від вої і почав вити вовчиськи і вовк одбився йому і почаща вовки вити мнозі».

Багатьох рицарів-козаків у народних оповідках називали характерниками, вовкулаками-перевертнями. Це стосується й отамана Івана Сірка, котрий нікого й нічого не боявся. Відтак образ героїчного воїна у фольклорних джерелах часто-густо порівнюється з вовком — натурою сміливою й хитрою. Тому природно, що ці риси перейшли й на святого Юрія як рицаря і покровителя воїнства.

Традиційно на це свято селяни намагалися прикрити на ніч кошари та хліви, бо вовки на Юрія начебто найчастіше крадуть домашню худобу.

Не зайвим буде нагадати, що з Юрієвим днем пов'язана одна досить відома історична подія, яку зафіксувало прислів'я: «Ось тобі й Юр'їв день». У XV—XVIII століттях в Російській імперії був визначений законом період (один тиждень до Юрія, другий — після нього), коли селянам дозволялося вільно переходити від одного землевласника до іншого. У 1783 році Катерина II це право повністю ліквідувала.

За народним календарем цим святцем визначали й погоду. «Який день на Юрія,— казали,— така і зима».

АНДРІЮ, Я ТОБІ КОНОПЛІ СІЮ

Серед осінньо-зимових празників найбільше виділяється поетичністю й неповторністю один з них — Андрія, чи як його іще називають у народі — Калита, котрий припадає на 13 грудня. Він вважається парубоцьким святом. Як ви пам'ятаєте, напередодні, себто 7 грудня, дівчата вже мали змогу відзначити обрядодіями свою покровительку — Катерину. Позаяк свято Андрія є логічним продовженням молодіжних гуль, де юнаки і дівчата обирали одне одного для майбутнього подружнього життя.

Щоправда, дехто вважає, ніби вдавнину особливої різниці щодо «статевості» між цими святами не було, хіба те, що на Катерини складчину приносили дівчата, а на Андрія — парубки. Пізніше, коли свята охристиянізувались іменами святих, відповідно переорієнтувалась і їхня структура. Проте незаперечним є те, що це виключно молодіжні обряди.

До прийняття християнства свято називали Калитою. Дехто вважає, що воно походить від слова «календи». Очевидно, ми маємо справу з молодіжними вечорницькими зібраннями, які, започаткувавшись під назвою Калити 13 грудня, тривали до Різдва — періоду повороту сонця на весну. В цей час найактивніше вдавались до заклинань, завбачень майбутньої долі й ритуального кусання калети — обрядового коржа.

Пізніше первісну назву християнство замінило на ім'я святого апостола Андрія Первозванного, який проповідував Боже вчення в Царгороді. Один з староукраїнських літописів XIII століття оповідає, що апостол прийшов до Корсуня, потім спустився до Дніпрового гирла й поплив угору. Вдосвіта його човна начебто прибило до підніжжя гір. Андрій Первозванний вийшов на берег і мовив до своїх учнів:

— Чи бачите ці гори? На них засяє ласка Божа, і буде великий город, і Бог збудує багацько церков!

Після цього Первозванний вийшов на Київські гори, благословив їх і поставив великий хрест. Таким чином, переповідає переказ, апостол першим приніс християнську віру в Київ. Так на честь святого Андрія Первозванного з'явилося святце, яке зберегло і первісну назву — Калита.

У різних місцевостях Калиту відзначали по-різному: в одних це робили напередодні, себто на Парамона, або Передандрія (12 грудня), в інших — наступного дня. До цієї обрядодії ретельно готувалися як хлопці, так і дівчата. Оскільки в кожному регіоні були свої відмінності, то я зупинюсь на найбільш поширених і найоригінальніших. Окрім калети, випеченої з пшеничного борошна, юнки готували й кукілки — невеличкі пампушки.

Удосвіта напередодні Андрія дівчата йшли до криниць, щоб набрати в рот води і замісити нею борошно. Деінде за цим стежили хлопці і смішили юнок. Останні прохали не заважати їм, за що обіцяли парубкам відкупної — макітру вареників, які обов'язково мали бути на «андріївській вечері». Після цього дівчата приносили воду, замішували тісто й випікали по дві кукілки (для себе і судженого). Ввечері, виставивши посеред світлиці невеличкий ослінчик або ж заслінку, розкладали попарно печиво і випускали пса, якого цілий день тримали впроголодь.

— Попередні балабухи,— нагадували псові,— це пари, а задні за ними — дружки та бояри. Песику, хапай!

Голодній тварині було не до примовок — вона накидалась на їжу, а дівчата стежили: чию хлібину собака з'їдала першою, та якнайскоріше вийде заміж; коли ж обнюхав і перейшов до інших — тій юнці шлюб цього року не усміхнеться, а коли забирався і відбіган до закутку — вийде на чуже село. В Радомишльському повіті Київської губернії після цього пса перев'язували сокому і виводили геть. Найбільше боялися, що тва-ломом'яним перевеслом рина не з'їсть, а лише надкусить кукілки, «бо тоді майбутнє дружнє життя розпадеться».

Потім починалися індивідуальні гадання. Вони дуже різноманітні, і немає змоги про всі розповісти. Деякі з них подібні до катеринських чи новорічних. Найчастіше це дослухання під сусідськими вікнами, про що говорять у хаті. Якщо покрикували на дітей: «Сядь», це віщувало, що шлюб цього року не відбудеться, і навпаки, коли мовили: «Йди, води принеси» або «Сходи корову нагодуй» — незабаром буде весілля. Якщо подібних «сповіст» дівчата не чули, то нерідко й самі окрикували:

— Дядьку, де ваші ключі?

Почувши те, господар гнівався:

— У вівсі, щоб посивіли ви усі!

Але здебільшого, знаючи наміри юнок, їм відповідали:

— Ключі наші в пшениці, щоб ви усі були молодиці!

Досить поширеними були обряди-гадання, пов'язані із «сіянням конопель» (на Поліссі — льону). Дівчата опівночі виходили на подвір'я, тричі обходили хату і розсівали насіння по снігу, приказуючи:

Андрію, Андрію,
Я на тобі коноплі сію,
Нехай буду знати,
З ким буду їх збирати.

Чи:

Андрію, Андрію,
Конопельку сію,
Спідницею волочу,
Заміж вийти хочу,
Дай, Боже, знати,
З ким весілля грати.

Після цього конопляне насіння загрібали в снігу, потім брали в пригорщі суміш і несли до хати; якщо в ній виявлялася парна кількість зернин, то «доля знайдеться», а коли ні — потрібно чекати наступного Андрія-добродія. Дехто задумував перед сном: якщо приснився коханий хлопець,— збудеться мрія.

Робили й так. Йшли в курник, ловили когута і курку, зв'язували їхні хвости і, щоб заспокоїлися, накривали решетом, а потім випускали, додивляючись, хто кого перетягне: якщо курка, то в майбутній родинній спілці верховодитиме жінка, а коли півень — чоловік.

На Чернігівщині, прокинувшись уранці, підв'язувалися паском і цілий день молилися, нічого не їли, а ввечері, лягаючи спати, знімали його і клали навхрест під подушку, примовляючи вголос:

Живу в Києві на горах,
Кладу хрест в головах,—
З ким вінчатися,
З ким заручатися,
З тим і за руки держатися!

Вночі обов'язкого приснiться доля — майбутній чоловік.

Нерідко робили з клоччя дві свічки й підпалювали, приказуючи:

— Андрію-добродію, допоможи мені долю відшукати!

Якщо свічки згоряли рівномірно і прихилялись одна до одної, то це ознака щасливого шлюбу, а коли розхилялися — нещасливого. Потім знімали взуття з лівої ноги і від столу по черзі міряли долівку до порога: чий чобіт першим стане на нього — та першою вийде заміж...

Чимало цікавих ворожінь зафіксував свого часу П. Чубинський, здійснивши етнографічну експедицію в Південно-західний регіон країни. Всі вони вельми цікаві й оригінальні. Але найбільше молодь чекала обряду «кусання калети». Деінде це печиво називали калата (від калатання підвішеного до сволока коржа) чи король. Дівчата — а саме вони мали право готувати його — збиралися вдосвіта в одній із світлиць, йшли по воду до кількох криниць, щоб до сходу сонця замісити тісто. При цьому дотримувалися спеціальних дійств, які нагадували випікання весільного коро-

ваю: примовляння, обрядові сценки, пісенні сюжети. Ось один з таких:

А ми калету місили,
З усіх криниць воду носили;
Як балабушки місили—
З ополонки воду носили.

У замішане з пшеничного борошна тісто додавали мед, родзинки, а зверху посипали маком. В одних випадках у калеті робили дірочку посередині, в інших — чотири по боках, а зовні оздоблювали фігурками та узорами «кривого танцю» — різноманітними кривульками. Випікали калету так, щоб вона була сухою і важче відкушувалась, обмащували медом, принесеним хлопцями, й обсипали маком — тільки з дівочої складки. Саджаючи в піч, підспівували:

Андрій піч вимітає,
Катерина в піч заглядає...

Ввечері калету підв'язували червоною стрічкою до сволока (деінде прив'язь була рухомою; якщо учасник міг легко дістати печиво, його тут же піднімали вище, підтягуючи мотузку). Дівчата при цьому заспівували:

У небо, наша калета, у небо,
А ти, сонечко, підіймись,
Та на нас подивись:
Ми калету чіпляємо,
На місяць поглядаємо,
Свою долю-радість закликаємо...

Коли вся молодь сходилась, вибирали пана Калетинського (від назви коржа) — найудатливішого на різноманітні витівки та жарти парубка; він мав стояти біля калети, керувати дійством і вчиняти присуд — обмащувати квачем, змоченим у розведеній сажі, тих, хто не справлявся зі своїми обов'язками (це, щоправда, могла робити і одна з дівчат). Відтак пан Калетинський запрошував пана Коцюбинського, себто того, хто мав започатковувати дійство. Починаючи від дверей або сіней, хтось із смільчаків, взявши поміж ноги коцюбу, «їхав» на ній до калети. Тут відбувався такий діалог:

— Добрий день, пане Калетинський!
— Доброго здоров'я, пане Коцюбинський!
— Куди їдете?
— Їду калету кусати...
— А я буду,— остерігав Калетинський,— по писку писати!
— А я вкушу! — наполягав на своєму Коцюбинський.
— А я впишу!

Калетинський і дехто з присутніх намагалися розсмішити «зухвальця». Якщо він не розреготався, тоді мав право підстрибнути, щоб відкусити коржа, коли ж не втримався і посміхнувся, то його обмащували сажею. Отже, «двобій» програно — черга насупного Коцюбинського...

Так тривало доти, поки «не проїдуть» на коцюбі всі хлопці (деінде після цього, але вже на рогачах, «їхали» кусати калету дівчата). По закінченні — а траплялося, що при вправному панові

Калетинському ніхто не міг справитися зі своїми обов'язками, — калету знімали і розподіляли між всіма присутніми, приказуючи:

— Калета, калета солодка була, тепер ми її з'їли — за женихом полетіли!

Дівчата приймали дольки безплатно, а хлопцям годилося відкупитися грішми — «дати дівкам могорич за те, що калета була солодкою». Після цього всі сідали за обрядову вечерю, на якій обов'язково мали бути вареники з капустою (оскільки вже заступив піст, то й страви були пісні).

Якщо складчину на Катерини робили дівчата, то на Андрія — лише хлопці; щоправда, не всюди дотримувались цього звичаю, але питвом — медівкою чи наливкою (в піст горілки не вживали) — мали забезпечити юнаки.

Сідали за стіл попарно: пан Калетинський зі своєю помічницею, потім ті, хто вийшов переможцем, вибираючи на свій смак сусідок. Одна з дівчат оповіщала:

— Андрій народився!

За вечерею годилося поспівати дівочих та хлопчачих колядок. Як бачимо, з обрядовим хлібом пов'язана основна дія святкування. Про його символічне значення слушно говорить С. Килимник: «Калита» під стелею — це символ сонця і бога-предка, і бога шлюбу; мак у коржі — зорі на небі, дітки сонця; мак-зорі віщує безліч кіп на полі (високий урожай), гурти худоби в оборах (кошарах, пасовиську) — взагалі багатство та достаток, що його творить і подає сонце-Дажбог».

Ось так романтично уявляє дослідник традиційну калету, котра дійшла до нас з прадавніх часів. Як бачимо, дайбозькі віруванння позначені високою поетикою з глибоким філософським підтекстом, який при християнізації втратив чимало раціонального і мудрого.

У деяких регіонах хлопці, зосібно ті, котрих дівчата не запросили на Калиту, вчиняли всілякі бешкети: лякали їх, пересновували дротом або нитками путівці, крали ворота, розбирали тини тощо. За такі покражі (а бувало, що й розбирали клуні) батьки дівчини мусили відкупитися — поставити могорич. Щоправда, на Поліссі це робили напередодні Василів (13 січня).

На Андрія жінки намагалися не пекти хліба, не шити і не прясти. Але один досить оригінальний обряд, не зафіксований в інших місцевостях, зберігся лише в окремих селах на Поліссі. Він називався «сповідь діжки».

Увечері, напередодні Андрія, кожна господиня ретельно мила хлібну діжу. Особливо дотримувалися цього звичаю жінки, в котрих були дочки; вважалося, якщо знехтувати обрядом, то їм буде важко розродитися, коли завагітніють.

Як відомо, така діжа виконувала, крім господарської, і магічну роль: її тримали в найпочеснішому місці, ретельно мили, не використовували для жодних інших цілей, лише на весіллі, де вона символізувала затишок майбутньої родини, саджали на неї молоду.

Обряд «сповідь діжки» пов'язаний з віруванням, що в ніч напередодні Андрія всі діжки сходяться на своєрідну раду і ведуть розмову про своїх господинь: як їх доглядають, чи часто миють, чи лихословлять у їхній присутності тощо.

Ось чому жінки намагалися хоч би напередодні свята догодити

своїм діжкам. Помивши, їх ставили на чисті скатертини і обвивали хмелем, з якого опісля робили пійло і напували худобу, коли вперше її вигонили у поле, щоб «корови не боялися грому та не зачіпали їх вовки і звір».

У цей день стежили і за погодою.

Якщо вода на річці тиха — на рівну зиму, шумовита — на завірюхи.

Якщо вдень йшов сніг, то бути хурделицям цілий тиждень.

Якщо до цього дня сніг не випав — зима буде теплою, а як з'явився — довгою і холодною.

Як бачимо, зі святом, котре пишно відзначали в Україні, пов'язано чимало обрядодій. Про це говорять і прислів'я. Скажімо, в народі вважали, що «На Андрія треба кожуха-добродія», «На Андрія вложи руку в засув у хліві». Але найбільше їх присвячено дівочій долі: «На Андрія робиться дівицям надія».

Ну що ж, лівчат можна зрозуміти.

ПРИЙШОВ НАУМ — ПОРА БРАТИСЯ ЗА УМ

У давніші часи навчальний процес починався взимку — 1 грудня за старим стилем (14 — за новим), в день святого пророка Наума. То була найзручніша пора для сільських дітей здобувати освіту, адже прийшов час, коли можна перепочити від нагальних хліборобських клопотів.

За народною уявою, Наум — покровитель розуму, знань і доброчинства, а тому селяни були переконані: якщо на святого пророка розпочати навчальний процес, то дитина краще засвоюватиме науку, а відтак набереться ума-розуму. З цього приводу казали: «Пророк Наум наведе на ум».

Як відомо, у XVII столітті в Україні був високий рівень освіти. Численні іноземні мандрівники, проїжджаючи країною, захоплювалися високим освітянським статусом народу. Зокрема, відомий французький інженер у своїх путівних замітках «Опис України» відзначав, що практично в кожному селі були школи, а за рівнем письменності наш народ випереджав найбільш розвинені європейські.

Протягом двох сторіч (XVI—XVII) освітянським розвоєм займалися церковні Братства. Вони організовували на свій кошт народні школи, де здобували освіту селянські діти. Згодом, коли Україна потрапила під імперську «опіку» Росії, царизм заборонив викладання та книгодрукування національною мовою. А коли до Петербурга були перекачані наукові кадри, народне освітянство майже зовсім занепало. Чітко продуманий і блискуче проведений колонізаційний захід великодержавної політики призвів до того, що у XVIII — початку XIX століття Україна за рівнем освіти зайняла одне з останніх місць в імперії.

І хоч при окремих церквах існували церковно-приходські школи, навчання велося російською та старослов'янською мовами, що вельми гальмувало освітянський прогрес. Найосвіченішою особою в селі вважався дяк, який, власне, і здійснював навчання. Це були переважно малоосвічені особи, які суворо дотримувались аскетичних канонів навчального процесу за так званим букво-називним методом (потрібно було завчати літери за схемою: а-аз, б-буки, в-веді, з-зело, м-мислете тощо). Таке навчання було вельми тяжким і малозрозумілим для непідготовлених сільських дітей. Крім того, бракувало й спеціальних посібників: навчання здійснювалось за двома книгами — «Часословом» та «Псалтирем».

Згодом навчальний процес трохи спростили, але в основі залишилася схоластична метода букв-значків — заучування безлічі складів механічною дією. Опріч того, вчителям дозволялось застосовувати фізичні розправи за неуспішність. Дітей, які в силу своїх розумових даних не могли швидко опановувати азн науки, дяк міг відшмагати різками, скубати за чуба, крутити вуха чи бити ясеновою лінійкою по долонях. Все це відлякувало дітей від школи.

Я пригадую цікаву батькову оповідку. Його разом із сусідським хлопчиком одвели до трикласки (так називали церковно-приходську школу). Серед тижня до них прийшов читати Закон Божий батюшка. Не панькаючись, він підняв батькового однолітка і запитав:

— У яких лицях з'явився Бог на землі?

Той зам'явся, а хтось із сусідів візьми та й скажи:

— Корова два куски сала з'їла і три зайці в ліс побігло!

Не вельми метикуватий хлопець повторив цей каламбур. Клас залився сміхом. Батюшка спокійно підійшов до Петра, постукав по лобі пальцем, з усіх сил сіпнув за чуба. Натомість підняв батька, щоб він відповів. Тато справно розповіли, що Бог з'явився в трьох лицях — Богоотця, Богосина і Богодуха святого. Але це не допомогло: священик добряче влупасив його лінійкою за те, що сміявся голосніше від інших. Після цього неньо вже не зважилися ходити до школи, а здобували початкову освіту самотужки.

Таких чи подібних історій траплялося безліч. Проте селяни все ж відправляли «в науку» своїх дітей, переважно хлопців, бо їм доводилося «йти в москалі», а отже, освіта знадобиться хоч би для того, щоб писати листи. До речі, за царизму не приймали скарг чи будь-яких заяв, якщо в них були граматичні помилки й нерозбірливий почерк. Саме ця обставина змушувала багатьох шукати грамотного писаря, сплачувати йому чималу таксу грішми чи харчовими продуктами. Зрештою, мали непоганий приварок й ті, хто вмів читати псалтиря над покійником чи апостола в церкві.

Напередодні Наума батьки одвідували дячка (пізніше — вчителя) і зголошувались про оплату. Вона регулювалася обопільною домовленістю: забезпечити дровами на зиму, обдарувати салом чи ковбасами на різдвяні свята, допомагати вчителеві під час жнив тощо. Ввечері до «кашоїда» мав прийти хрещений батько з букварем. Посеред хати ставили пікну діжку, застеляли її кожушком, і гість, взявши ножиці, підстригав хрещеника, «щоб справно в голову йшла наука». Роблячи перший відстриг, казав:

— Батюшка Наум, виведи сина на ум!

По завершенні цієї обрядодії обоє сідали за стіл і завчали на пам'ять кілька літер. Господиня тим часом готувала пшонянку як

ознаку доброго навчання, «бо треба чимало каші з'їсти, щоб опанувати наукою». Перед сном годилося скупатися у ночвах, змити в зіллі голову і підготувати новеньку сорочку.

Удосвіта на Наума син з батьком йшли до церкви, де пан-отець мав прочитати над головою Євангелію. Вдома мати подавала на сніданок лише кашу. Після цього школяр ставав навколішки, молився вголос, а мати благословляла іконою. Потім витягувала свячену вербову галузку і віддавала чоловікові, який тричі стьобав нею сина, приказуючи:

— Святою вербицею, якою Христа зустрічали, виряджаємо тебе, щоб тобі, синку, добре наука давалась!

Дітлах брав у руки обгорнутий новим рушничком горщик з кашею, а батько могорич, і вони вирушали до школи. Зайшовши спочатку до дяка, селянин уклінно вітався:

— Доброго дня, пане-дяче! Оце і є мій учень, то прошу вас, аби ви навчили його уму-розуму!

Доки старші частувалися, майбутньому школяреві годилося стояти при божниці, скоса поглядаючи на пучок різок, котрі не переводились у дячка, як «Божа наука». Звільнившись, дяк влаштовував іспит, нагадуючи при цьому: якщо хлопець буде слухняним і чемним, то «Наум поставить на ум», а коли ні, то допоможуть різки.

На цьому й розходилися. Батько йшов до церкви, ставив свічку перед покровителем, нашіптуючи:

— Святому на пошану, а моєму синові на розум.

Такі чи подібні обряди зустрічались на усьому терені України.

Хоч згодом терміни початку навчання були змінені, в ремісничих цехах і братствах майстри продовжували набирати собі учнів на святого Наума.

Загалом покровителями каліграфії і будь-якої науки вважалися також Іван Богослов, безсрібники Кузьма та Дем'ян. В одному з букварів XVII століття мовиться: «Є звичай багатьом (учням) возвеличувати молебні святим безсрібникам Кузьмі та Дем'янові, і святому пророкові Науму, і ангелові своєму». Тут же наводиться вірш-молитва такого змісту:

Святий апостоле и евангелисте Иоанне Богослове,
На тайной вечери Возлегій на персонь Христовь,
Вразуми мя и научи добрь писати,
Якоже онаго Гусаря на песць образ твой изображати.
Святий пророче божий, Науме, вразуми мя и накажи своею
Милостию и благодатію, добрь руководствію навыкати.

Отже, з днем Наума пов'язували початок процесу. М. Маркевич писав: «У цей день святого Наума добре починати вчити дітей: наука на ум піде». Так воно чи ні — сказати важко, але традиція, безперечно, цікава і варта пошанівку. Про це мовлять і прислів'я:

Вчися, сину, азбуки — прийде хліб сам в руки.

Не збирай синові худоби, а збирай йому розум.

Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі.

Я не знаю ні «аз», ні «буки» — прийде Наум і змусить до науки.

Прийшов Наум — пора братися за ум.

ВАРВАРИ НОЧІ УРВАЛИ

Як ви вже завважили, на останній місяць року припадає найбільше свят. З цього приводу кажуть: «У грудні що не день, то празник». Особливо завізно їх од Варвари, що припадає на 17 грудня. Це — Сави (18), Миколи (19), Андросія (20), Ганни (22) та ін. Кожне святце має свою індивідуальну специфіку і обрядову неповторність.

Переглядаючи численні рукописні відповіді, що їх надіслали в 20-х роках кореспонденти з усіх регіонів України на анкету про народні свята, приходиш до висновку, що образ Варвари Великомучениці сприймався по-різному. Одні вважали, що Варвара була іудейкою, але згодом вихрестилася. Коли ж про це довідався батько, то виніс їй смертний вирок. Інші стверджували, що вона магометанка, але зголосилася прийняти християнське віросповідання, тому батько примусив її товкти босоніж подрібнене скло. Одним словом, це була великомучениця за християнську віру.

Досить цікаву легенду записав на Вінниччині О. Воропай. В ній мовиться, що Варвара була такою мудрою на вишивання, що оздобила навіть ризи самому Ісусові Христові. Тому в цей день жінки й дівчата займалися лише рукодільництвом. Беручися за вишивання, вони хрестилися й казали:

— Свята Варвара золотими нитками Ісусові ризи шила і нас навчила.

Оскільки для українського жіноцтва вишивання було національною особливістю, вони вважали великомученицю Варвару своєю покровителькою. Адже відомо, що українських дівчат вчили цього ремесла ще з дитинства. Як тільки юнка підростала, ненька та бабуся намагалися передати їй свій досвід. Вчили вишивати хрестиком, занизуванням, заполоччю тощо. Кожен регіон мав свій стиль, свою технологію і сюжетність, які не повторювали одне одного і зберігали одвічні традиції і специфіку.

Юнка, котра «дозріла на видання», мусила сама наготувати посаг — вишити вдосталь рушників, щоб обдарувати ними сватів, почесних гостей на весіллі, вимережити сорочки своєму судженому та його батькам. По тому, якими вони були, оцінювали вдатливість і хазяйновитість майбутньої дружини.

Старші люди добре пам'ятають давній сільський звичай: мати, в якої дочка готувалася до видання (традиційно в Україні шлюбний період був досить раннім — 15—16 років), намагалася при-вселюдно фальбувати приданим — напередодні свят вивішувала («провітрювала») на подвір'ї увесь рукомесний набуток, щоб у такий спосіб привернути увагу до відданиці: мовляв, дивіться, яка в мене вдатлива дочка. Зрештою, ми знаємо, як вміли пишатися своїми виробами жінки; при першій зустрічі було за обов'язок показати одна одній вишиті речі.

Перебуваючи в Канаді, я помітив таку деталь: в українських родинах найпершим було запропонувати гостеві вироби націо-

ального рукомесництва, яким, до речі, займаються і дотепер майже всі жінки. Працює чимало гуртків з вишивки — виготовлення скатертин, блуз, рушників тощо. Отой правічний дух до рукоділля мистецтва міцно закоренився в діаспорі, хоч у нас, на жаль, він майже втрачений — рідко хто з молоді шанує традиційне мистецтво...

Отже, вдавнину на Варвари можна було тільки вишивати і нитки сукати. Про невдатливих казали: «Було не савити і не варвари-ти, а сісти і на три веретена напарити; ...на сорочку сурганити; ...не євдошити — на куделю ковдошити».

Оскільки Варвари вважалося жіночим святом, то його відзначали представниці «слабкої статі». Найпишніше це проходило в дівочих гуртах. Юнки готували вареники з маком і запрошували хлопців на вечерю. Кожен парубок мав принести наливку чи медівку.

Сівши за стіл, парубки не поспішали їсти обрядову страву. Справа в тім, що за традицією юнки готували так звані «ліві» вареники, начиняючи їх клоччям або вовною. На Поліссі замість маку підсипали борошно. Такі вареники звалися пирхунами — бо мука з них пирхала, розліталась навсебіч. Це завжди викликало загальний сміх, а невдаху охрещували пирхуном.

Народна творчість зафіксувала чимало прикмет, прислів'їв та приказок, в яких відбита вся обрядова структура, характерна для свята. Згадаймо найбільш похідні.

Яка погода на Варвари, така і на Різдво.

Який день на Варвари, такий і на Сави.

Дерева в іней — урожай на фрукту.

Якщо горобці збираються купками на деревах і цвірінькають, то буде тепла зима.

Хто заспить на Варвару, той цілий рік буде сонливим.

Якщо проти цього дня нічне небо в зорях — чекай холодів, а сліпе й тьмяне — на тепло.

Варвара заварить, Сава закалить, а Микола закує.

Від Варвари до Нового року стільки дня доточиться, як півень з порога скочить.

Якщо на Варвари гострі морози, то на зиму готуй вози, а як розтане, то кажи оглянути сани.

Якщо в грудні на Варвари болото, то буде зима красна, як золото.

На Варвари, а також Сави та Миколи у давнину варили кутю та узвар, «щоб хліб родив і садовина рясніла». Як ви здогадуєтесь, цей атрибут уже нагадує різдвяні свята. І це не випадково, оскільки від Варвар день уже повертає на весну, про що мовить прислів'я: «Варвари ночі урвали і дня доточили на макове зерно». Чи не відтого й готували колись дівчата вареники з маком?

САВИ ДНЯ ПРИБАВИЛИ

Якщо Варвари вважалися жіночим святом, то Сави, котрі припадають на 18 грудня, позначені чоловічими обрядодіями. Щоправда, якихось особливих відзнак не було. Проте досить оригінально справляли День ангела ті, хто були Савами.

Рано вранці однолітки сходилися до винуватця урочистості і, посіпуючи за вуха, пропонували сісти на ослін, застелений кожухом. Потім гуртом піднімали іменинника під стелю і, тричі підгутнувши (звідси й термін — гутати), вимагали відкупного:

— Добродію іменинниику, чим відкупишся? — запитували, тримаючи його над головами.

— Та я ж, тес,— виправдовувавсь іменинник.— Не знав, що ви завітаєте...

— Знав чи не знав,— відказував хтось один,— а пам'ятати мусив — сьогодні ж твій ангельський день!

— Гаразд,— нарешті зголошувавсь,— ставлю четвертну!

— Отакої! — кричали наперебій гутальники.— Ми стільки намучились з тобою, доки підняли, а він жалкує щедрого могорича...

— Тоді ставлю півлітра!

— Мало,— не поступалися гості.— Вимагаємо кварту!

Так торги тривали доти, доки не стомлювалися присутні. Наостанок ставили умову:

— Якщо не одкупишся більшим могоричем, то відпустимо стілець. Рахуємо до трьох...

Нарешті зголосившись, опускали іменинника долі, здоровили зі святом, а він у свою чергу причащав гутальників чи запрошував прийти на вечерю.

Такі чи подібні до цього обряди існували в усіх селах України. Але найоригінальніше це проходило на Сави. Таких імен раніше було багато. Спочатку обходили оселі іменинників, а надвечір, зібравшись в одній з хат, вшановували всіх разом. Таке жартівливе дійство називалося «похорон Савки». Чому саме так, сказати важко, оскільки документальних свідчень бракує. Очевидно, з цим ім'ям удавнину була пов'язана якась сатирична обрядодія.

Всаджуючи на ослін іменинника, казали:

— Як був Сава, то не їв сала, їв паляниці, щоб любили молодиці!

Коли ж гутали, то приспівували:

Савка вмер, бо слабий був,
Жінку бив, бо дурний був.
Ой вип'ємо по чарочці,
Заспіваймо по Савочці.

Іменинник мав почастувати гостей горілкою.

Діти також розігрували подібну сценку зі своїми перевесниками.

Тягаючи однолітка за вуха, приказували:

Бов, бов, бов —
Савка вмер.
Похоронили Савку
На дубову лавку.
Лавка трясеться —
Савка сміється,
Лавка дрижить —
Савка біжить...

На Сави жінки збиралися в рукодільницькі гурти, бо прийшла пора «і савити, і варварити, і куделю кучмарити». Хто ж не працював, то казали:

Савила та варварила і сорочки собі не справила.

Сави і Варвари на мені сорочку обірвали.

Який Сава, така йому й слава.

По Савці свита, бо на Савку шита.

Бідному Савці нема спокою ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, на лавці січуть.

Сава приїхав на білих санках.

Сава бідний, а Микола багатий...

Сава — батько зимового Миколи.

І дійсно, слідом за Савами заступало одне з найшляхетніших свят — Миколи. Натомість це вже була пора, коли сонце повертало на літо. Отож і казали: «Сави дні прибавили».

ХВАЛИ ЗИМУ ПІСЛЯ МИКОЛИ

Усі три празники — Варвари, Сави та Миколи,— що «гледіли одне одного», себто йшли впритул, звалися в народі миколаївськими святками. Вже цей факт говорить сам за себе: в народі до свя- того Миколая, що припадає на 19 грудня, ставилися з особливою повагою, оскільки «він другий після Бога заступник на землі».

Зимовий Миколай здавна вважався покровителем усіх бідних і знедолених, землеробства і тваринництва, земних вод, на яких рятував дітей.

Запам'яталась мені легенда-переказ, яку ще в дитинстві опові- дали мама. Привчаючи щоранку до «Отченашу», ненька казали:

— Молися святому Миколаєві, бо він чудотворець. Ось як до- поміг він одному хлопчикові, який щодня молився. Якось пер всесвітнім потопом Микола зустрів дитинча, що било поклони приказував:

— Це тобі, Боже, а це мені, Боже!

— Що це ти, синку, робиш? — запитав святий Миколай.

— Богу молюся...

— А які ще молитви знаєш?

— Ніяких, нікому було навчити.

— Гаразд, це не біда,— погладив хлопчачу голівку бородатий дідусь.— Аби щиро і від душі, то і ця молитва тебе спасе від потопу. Ти не потонеш у воді! — і пішов геть.

За кілька днів уся земля покрилася водою, лишень одна гора лишилася не затопленою. Побачив її хлопчак і пішов поверх океану.

— Ось так і врятував хлопчика святий Миколай-угодник,— завершили оповідку мама.— Відтоді його і стали називати Чудотворцем, бо він допомагає всім, хто молиться і вірує в Бога.

Легенда ця мені вельми сподобалася, і я ще довго вірив у її реальність, ласкаво поглядаючи на ікону святого Миколая, що його відтворив невідомий маляр зі світськими рисами і великою бородою.

Саме цей атрибут — ласкаве і добре обличчя та розкішна борода — присутній в усіх образах і переказах про Чудотворця, котрий творив на землі безліч добрих діл. Про це існує багато оповідок. Найпопулярніша з них — це мандрівка Миколая з Касяном. Як ви знаєте, свято Касяна припадає раз на чотири роки — на високосний — 29 лютого. Саме цей факт неповаги до злого Касяна і обігрується в багатьох сюжетах.

«Якось Касян та Микола йшли в церковних справах, зодягнувши білі ризи. Дорогою вони зустріли бабусю, що загрузла в багнюці. Миколай і каже:

— Давай, Касяне, допоможемо старенькій!

— Я не можу,— відповів попутник.— Мої білі ризи забрудняться...

Миколай тим часом допоміг немічній жінці вибратися з болота, але при цьому замастив одіж. Йдуть обоє мовчки, коли це їм назустріч вийшов Бог і питає:

— Чого це в тебе, Миколаю, брудні ризи?

— Там дорогою загрузла бабуся,— відповів Чудотворець,— то я рятував її.

— А в тебе чому чисті? — звернувся до Касяна.

— А я не побажав бруднити.

— Гаразд,— промовив Бог,— якщо ти злегковажив святу заповідь — допомагати людям у біді,— то пам'ятати тебе будуть раз на чотири роки, а Миколая за його добрий вчинок відзначатимуть двічі на рік!»

З цим днем пов'язаний і обряд пивоваріння. В одній з давніх колядок мовиться:

Чому так нема, як було давно,
Як було давно, а з первовіку,
Святим Миколаям пива не варять...

Хоч ці рядки писані кілька століть тому, вони наче звернені до нас, сучасників. Але нині не тільки пива не варять, а й не знають про давню традицію наших пращурів. Між тим, в Україні на миколаївські свята в кожному селі кілька днів поспіль гучно святкували «з пивом» (очевидно, мається на увазі медоваріння, яке мало більший розвій в побуті). Селяни скликали гостей, празнували,

з пообіді, запрягши в сани коней, їздили довкола села, «бо ж треба знати, чи слизький сніг цього року випав». Недарма в одній з приповідок мовиться: «Микола бородою трусе — дорогу стеле».

Під цю пору зима остаточно лягала на землю. Зібрано збіжжя, зроблено припаси, і селянинові можна було вже не тільки посвяткувати, але й з боргами розрахуватись. Тому, хто не встиг або не зміг віддати до цього дня позичку, казали: «Коли ти мені не віддаси до Миколи, то вже не оддаси ніколи».

В усьому світі відомий знаменитий Санта Клаус, що обдарує дітвору багатими передноворічними дарунками. У нас цю роль виконує Дід Мороз. Але не всі знають, що в Україні був свій національний патрон дитячих розваг, котрий і дотепер живе на Галичині. Його прообразом є святий Миколай. Здавна на Прикарпатті та й у Карпатах урочисто готувалися до цього свята. Особливо чекали його діти. Ввечері хтось найповажаніший в родині, переважно дідусь, перевдягався на вулиці в доброго Миколая (на зразок Діда Мороза), заходив до оселі з подарунками, які заздалегідь готували батьки, знаючи уподобання кожного дітлаха.

Вручаючи іменні гостинці, святий Миколай згадував усе те добре, що зробив протягом року малюк. Для чемних діток була спеціальна приповідка:

Мамусеній господині,
Що порядок любить все,
Даруночки несу нині,
Бо дитина на них жде.
Ой голубко, моя крале,
Слухай маму все свою —
То не тільки книжку й лялю,
А й цукерок принесу!

Натомість нечемній дитині читався інший вірш:

Ти, дитино моя мила,
Маєш тут, що заслужила,—
Я до тебе загостив
І дарунок тут лишив:
Що не слухала ти тата,
Ані мами, ані брата,
Тому різку, як той гай,
Дає святий Миколай!

Діти свято вірили в існування доброго захисника і намагалися не гнівити «діда Миколая, який знає про все». Це був вельми дійовий виховний момент.

Крім того, в школах влаштовували цікаві вистави, де головною дійовою особою був святий Миколай. Поруч з ним неодмінно суєтився див в'юнкий чортик, що намагався переконати дідуся в тому, що вручати дітям подарунки не варто, бо вони були неслухняними. Але такі вистави завжди закінчувалися тим, що добрий Миколай усім вибачав. Такі драматичні твори, в основі яких були фольклорні сюжети, писали для дітей найвідоміші письменники, зокрема І. Франко. В заключній дії одноактівки «Суд святого Миколая», створеної ним, Чудотворець мовить:

А ви, руські діти, слухайте пильненько!
Чи добро, чи лихо, чи яка година,

Будьте все з собою, як одна родина.
Любіться все разом, бо кругом злі люде,—
Коли серед своїх любові не буде,
То чужі нас певно не будуть любити,
З ваших сварок скористають,
щоб вас всіх згубити.

На честь святого Миколая створено чимало пісень, зокрема й релігійного характеру.

Але найпопулярнішою була і залишається така пісня:

А хто, хто Миколая любить,
А хто, хто Миколаю служить,
Тому, святий Миколай,
На всякий час помогай.
Миколай!
А хто, хто спішить в Твої двори,
Сего Ти на землі і морі
Все хорониш від напасти,
Не даєш му в гріхи впасти.
Миколай!
А хто, хто к Нему прибігає,
На поміч Його призиває,
Той все з гори вийде ціло,
Охоронить душу, тіло.
Миколай!
Омофор Твій нам оборона
І одна від бід охорона.
Не дай же марно пропасти,
Ворогам у руки впасти.
Миколай!
Миколає, молися за нами,
Благаєм Тебе зі слезами,—
Ми Тя будем вихваляти,
Ім'я Твоє величати.
Миколай!

Миколай, крім усього, опікувався і дикими звірятами. Одна з легенд, записана на Черкащині, оповідає.

«Один чоловік їхав лісом і захопила його ніч. Мусів ночувати. Випріг він воли, дав сіна. Коли дивиться: недалечко від нього на пустирі звіряче збіговисько. Злякався чоловік, ще б пак! Вовки, лисиці, зайці, ведмеді... таке назбігалося — страх глянути! Сидить заєць поруч з вовком і не боїться його. «Що за дивовижа» — думає собі чоловік. А коли йому вже від серця відлягло, він пильніше придивився і побачив: сидить поміж тією звіриною святий Миколай — старий сивий чоловік. Сидить і щось тим звірам розказує, а вони слухають, розвісивши вуха».

На Миколая припадає і обряд «полазників»; їх влаштовують чотири рази на рік. Про один з них ми вже розповідали. Крім того, їх чекали на Анни і Різдво (деінде на Новий рік). Миколаївським «полазником» переважно був господар. Найраніше вставши, він обходив подвір'я, а потім, зайшовши до хліва, казав тваринам:

— Дай, Боже, добрий день, щобись худібонька здорова була та й я з тобою ще й з своєю жоною і діточками! — і заходив до хати як перший перевідувач оселі на святого Чудотворця.

Про повагу, з якою ставилися до Миколая в народі, говорить і те, що практично в кожній оселі були його ікони, оскільки, як уже мовилося, він захищав усіх бідних та знедолених.

З ім'ям святого Чудотворця пов'язано чимало влучних прислів'їв та приказок.

Після Миколи пшениця вкриє поле.

Варвара постелить, Сава погладить, а Микола стукне.

Варвара показує дорогу, Сава мости мосте, а Микола прибгвозде.

У цей день люди хоч і святкували, але не забували завбачити погоду: як впаде великий іній, то буде гарним врожай хліба, якщо мороз, то також на добрі хліба й городину. Тому казали: «Хвали зиму після Миколи!»

ЯКА ГАНКА ДО НІЧЕНЬКИ, ТАКА ЗИМА ДО ВЕСНОНЬКИ

День зачаття святої Ганни, що припадає на 22 грудня, не позначений якимись особливими обрядодійствами. Хіба що вагітні жінки надто остерігалися працювати, а на Закарпатті дівчата й молодиці, в яких часто боліла голова, намагалися не прясти. Проте вдавнину це була, очевидно, досить значуща подія, оскільки в народі цей день досі називають «родинами сонця». Це пов'язано з тим, що на Ганнине зачаття припадає зимове сонцестояння, після чого сонце «повертає на літо, а зима на мороз». Відтак казали: «Прийшли Ганки — сідай в санки».

Традиційно в цей день юнки збиралися на свої дівочі громади, щоб остаточно обговорити, як святкуватимуть різдвяні празники, які вже не за горами. У попередньому матеріалі я вже розповідав про парубоцькі громади. Варто, очевидно, хоч побіжно зупинитися і на дівочих. Вони також мали свої традиційні форми. Так само як і хлопці дівчата вибирали з-поміж себе старшу юнку, котру називали «отаманшею». У її обов'язки входило організовувати дівочі зібрання і керувати їхніми громадськими справами.

На відміну од юначого посвячення в парубоцтво, дівчача громада не влаштовувала іспитів тим, хто зголошувався одвідувати вечорниці чи досвітки. Але було одне неписане правило: на колективні гулі могли приходити тільки ті, хто вже навчився вишивати, прясти чи шити, оскільки на вечорницях та досвітках без діла не сиділи, оскільки це була не тільки форма дозвілля, а й колективна праця — своєрідні оглядини дівочої вправності. Тому матері перш ніж дозволити йти на досвітки, навчали дочок рукоділництва. Це було святим законом у кожній родині.

Варто, очевидно, нагадати, що українські вечорниці та досвітки мали ще одну особливість: молодь залишалася ночувати в тій

оселі, яку наймала. В хату вносили кулі чи сіно, розстеляли їх на долівці, покривали веретами та рябчунами. Кожен юнак лягав спочивати з дівчиною, з якою мав намір одружитися.

Я розумію, сучасний погляд на традицію такого дозвілля сприйматиметься по-різному. Але не варто робити скороспілі висновки. Високий рівень тодішньої моралі не дозволяв будь-яких довільностей. Дівчина до шлюбу не мала права мати близьких, тобто інтимних стосунків з юнаком. До речі, про це добре пам'ятали і хлопці. Якщо юнка втрачала недоторканість, це вважалося найбільшою ганьбою, яка переходила не тільки на неї, але й на батьків та близьких родичів...

Своєрідним регулятором дівочої цноти був удавнину так званий обряд «комори». Перша шлюбна ніч весільного церемоніалу мала підтвердити перед свахами молодого дівочу цнотливість. Якщо її не виявлялося, то на батьків привселюдно вішали хомута або обмащували двері та ворота дьогтем. Можна тільки здогадуватись, якою ганьбою при цьому покривавсь увесь рід молодої, котра порушила традицію — втратила до шлюбу дівочість. І навпаки, чесній дівчині виявлялась висока шана: під супровід величальних пісень, батьків і всю її родину частували наливкою, виготовленою з ягід калини як символа дівочої честі.

Ми можемо заперечувати чи погоджуватись з цим досить суворим, як на сучасний погляд, звичаєм, але замовчувати його не маємо права: впродовж кількох століть на всьому терені України до обряду «комори» ставились з розумінням і незаперечно дотримувались його. У такий спосіб регулювались дошлюбні взаємини молоді, зокрема й вечорницькі та досвіткові обряди.

В обов'язки дівочої громади входило допомагати старим і немічним односельцям, доглядати і впорядковувати одинокі могили на цвинтарі чи в полі (а таких було безліч, зокрема козацькі та чумацькі), організовувати дійства «на вигоні» — веснянки та гаївки, купальське топлення Марени та пускання по воді вінків, «водіння Куста чи Тополі», громадські та релігійні ходи-шестя, наймати й доглядати за вечорницькою хатою, квітчати церкву напередодні великих свят, організовувати колядницькі щедрування, брати участь у ворожіннях на весільному церемоніалі, зокрема «відлученні» зарученої дівчини од дівочої громади. Це було спеціальне, досить урочисте дійство — прощання з громадою і дівуванням. Про це мовиться в одній весільній пісні.

...Ідуть дружечки у три рядочки,
Ярина попереду.
Усі дружечки по лавах сіли,
Ярина на посаді.
Усі дружечки заспівали,
Ярина заплакала.
— Ой чого плачеш, чого жалуєш,
Молодая Ярино?
Ой чи жаль тобі татонька свого,
Чи подвір'ячка його?
— Ой не жаль мені татонька свого,
Ні подвір'ячка його,
Тільки жаль мені русої коси —
Дівоцької краси.

Таким чином, дівочі громади, що збиралися на Ганни, вирішували чимало важливих справ. За роботою не забували і про пісні. Найпопулярнішою була та, в якій Роман, накопавши зілля, запропонував розгадати його цілющість:

Поніс його до ради —
До чоловічої громади:
А чоловіки його не знали,
Та у рученьки не брали.
Поніс його до ради —
До жіночої громади...
...Та доніс його до ради —
До дівочої громади.
А дівоньки його пізнали,
Та й у рученьки забрали:
— Та се зілля барвінець.
Буде дівонькам на вінець.

З Ганниного дня починали готуватися до свят і жінки: мастили й прибирали оселі, посилено годували свиней, щоб мати свіжину до Різдва. В цей день спостерігали і за погодою.

Сонце ясне, променисте — Новоріччя буде морозяним; якщо ховається за хмарами, а на деревах висне іній — під Новий рік буде хмарно з відлигою.

Тихий і безвітряний день — на врожай садовини.

Коли йде дощ — вся весна буде дощовою.

Якщо в цей день виють вовки над слободою — то на падіж худоби.

Отже, Ганнині «родини сонця» прогнозували різдвяно-водохрещенську погоду. З цього приводу побутують і прислів'я: «Яка Ганка до полудня, така зима до кінця грудня», «Варвара заварить, Микола загвоздить, а на Ганки — сідай у санки» чи «Яка Ганка до ніченьки, така зима до весноньки».

СПИРИДОН СОНЦЕВОРОТ НЕБО ПЛЕЧИМА ПІДПИРАЄ

За довголітнім прогнозуванням день святого Спиридона — 25 грудня — вважається найхолоднішим в останньому місяці ро ку. Люди це пов'язують з тим, що «сонце переходе на другий бік» а тому небесне світило, буцімто, в цей день зодягається у святко вий жупан і, зручно вмостившись на санях, від'їздить до тепли країв, а зима, порадувавшись цьому, натягує ведмежу шкуру і в лочиться цілу ніч попід вікнами, накликаючи бабусь, щоби вста вали й розпалювали печі. Чи не тому вдавнину на честь Сонцево-

рота дайбожичі цілу ніч палили вогнища, а вдосвіта, зустрівши перші промені сонця, виходили на околиці сіл і голосно кричали.

Удавнину на Спиридона Сонцеворота намагалися не працювати, «щоб миші не точили соломи» і щонайбільше — не свердлити, «бо будуть нападати на врожай черв'яки». Богомільні селяни обкурювали димом оселі, бо «Святий Спиридон всю нечистоту гоне з хати». А на покуті ставили відро із землею і втикали в нього вишневі гілочки: якщо розів'ються на Різдво, то вродить гарно садовина.

З наступного дня люди починали спостерігати за погодою: яким був кожний наступний день, такою була погода чергового місяця — 26 грудня прогнозувало січень, 27 — лютий і так аж до Різдва; 7 січня завбачувало погоду на грудень.

Якщо на Спиридона ніч ясна, то зима буде холодна, а літо жарке; якщо темна — зима тепла, а літо похмуре.

Існує цікава легенда про те, що Бог укоротив ніч саме на Спиридона. Її записав на Харківщині дореволюційний етнограф П. Іванов, а згодом цей сюжет використав і О. Воропай. Наведу її повністю.

«Був колись такий чоловік, що не боявся відьом, по йменні Спиридон. Коли парубкував, то дівчата слідом бігали, бо вельми гарним вдався від роду. Особливо побивалась одна юнка: і так горнулася до нього, і сяк, а йому хоч би що.

Якось він розлаявся з нею, і вона сказала:

— Ось я тебе цієї ночі задушу!

Як тільки настала глибока темінь — Спиридон якраз не спав,— почала підкрадатися до нього — в кішку обернулась і очима світить. Тут він і зрозумів, що в неї вдача відьмача. Тільки-но скочила кішка на груди, він тут же схопив її за хвіст і вдарив уб землю, а труп одніс до яру.

Ранком люди знайшли тіло відьми, поховали і хрест поставили. А відьми, звісно, живуть громадою і одна за одну заступаються. Як довідалися вони про таке, вирішили розірвати на шмаття самого Спиридона.

Знову заступила ніч, навіть темніша, ніж була. Довідавшись про це, Спиридон пішов на могилу відьми, виліз на хрест і сів на ньому, щоб вона з гробу не встала.

Що не підійдуть відьми до хати святого Спиридона, а його нема і нема. Вони знову до могили, та побачити на хресті не можуть. Тоді вбита гукнула з могили:

— Він сидить на моєму хресті, а тому я не можу встати!

Як почули це відьми, зразу здогадалися. Сіли, порадились, як взяти до своїх рук Спиридона. Одна й каже:

— Летімо до Києва, там є мудра відьма. Вона й порадить, як це зробити...

Оскільки київські відьми знані всьому світові, то так і вчинили. Вислухала їх стара нечестивиця та й сказала:

— Зберіть зараз дванадцять недогарків од свічок, ними підпалимо хрест й візьмемо його живцем!

Так і зробили: нашукали дванадцять недогарків і почали ними палити фігуру. Палять вони його та й палять той хрест, і скоро він впаде на землю. Святий Спиридон бачить, що біда, та й каже:

— Господи, Боже мій, укороти ночі хоч трошки, щоб хрест не перегорів до ранку, а то мені смерть тут буде!

Тільки він це сказав, а півні закукурікали. Відьми тут же розлетілися на всі боки. Так святий Спиридон остався живим».

З огляду на це в народі побутували прислів'я: «На Спиридона хоч на гороб'ячий скік, але таки прибуде дня» чи «На Спиридона дня прибуде на макове зерня», бо «Спиридон Сонцеворот небо плечима підпирає — дня добавляє».

ПРИЙШОВ ТОМА — СИДИ ВДОМА

Ось так непомітно і завершився рік з багатьма святами й обрядами. Як ви переконалися, кожен празник був по своєму цікавим і неповторним, бо як мовиться, «Що не сільце, то своє святце». Було у святах чимало спільного, побутували й регіональні відмінності, про які я намагався, в міру можливого, оповістити. Звичайно, це не повна картина нашої національної спадщини. Але подати її повністю, як ви самі розумієте, не під силу ні одній людині.

Відтак завершу календарну святковість двома грудневими празниками — Томи та Даниїла, що припадають на 29 і 30 грудня. Їх в народі, зосібно Томи, не відзначали, хоч збереглися цікаві прислів'я, котрі самі за себе говорять: «Прийшов Тома — сиди вдома» чи «Добре говорив святий Тома, що в грудні найліпше сидіти вдома».

Ці мудрослів'я пов'язані з тим, що передріздвяні та різдвяні, цебто хрещенські, або йорданські, морози вважалися найсильнішими. Нерідко траплялися випадки, коли люди, вирушаючи в цей час у дорогу, наражалися на велику небезпеку.

Але, мені здається, Томове застереження безпосередньо пов'язане з Даниїловим днем, який уособлювавсь з трьома юними християнськими отроками — Ананієм, Азарієм, Мисаїлом та пророком Даниїлом. Одна з оповідок, що була свого часу вельми популярною, засвідчує слідуюче. Вавілонський цар Навуходоносор, який вірував у дохристиянських богів, наказав звести золотого ідола висотою в шістдесят аршин. Після цього зібрав усіх своїх вельмож, наближених й підданих і велів їм бити поклони золотому істуканові. Як тільки почулися звуки труб, флейт, арф — усі лягли ницьма, віддаючи шану своєму покровителеві. Лишень Ананій, Азарій та Мисаїд — юнаки-християни — стояли непорушно. Розгніваний Навуходоносор наказав кинути їх у палаючу піч, розпалену в сім раз сильніше, ніж завжди. Привели християн до челюсті печі, але вогонь не спалив їх, оскільки вони знаходились під заступництвом ангела. Юнаки вийшли з вогню живими і неушкодженими. Здивований силою віри і мужністю цих молодих людей і вражений дивом, яке сталося, Навуходоносор звелів призначити їх на високі урядові посади і заборонив під острахом смерті будь-кому ганьбити християнського бога.

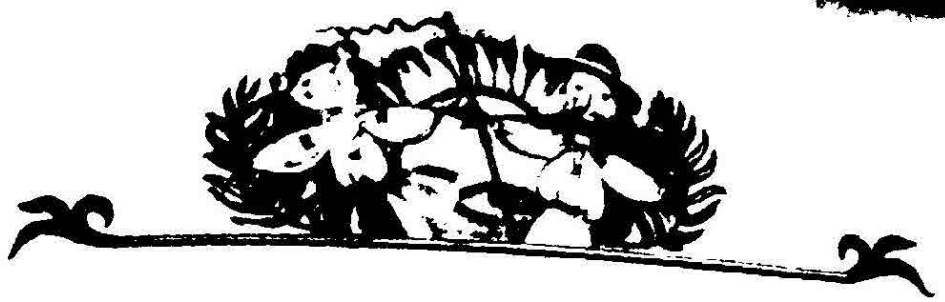
Такий досить примітивний сюжет набув на Русі, зокрема в Московії, великої популярності. Він допомагав боротися з тими, хто

ще дотримувався дайбозьких вірувань (як ми знаємо, цей процес тривав не одне століття). Протягом кількох віків у Москві, за тиждень до Різдва, прилюдно розігрувалися подібні сценки.

Ось що написав про них англійський мандрівник Дж. Флетчер 1588 році. Напередодні «...кожен єпископ у своїй соборній церкві показує трьох отроків, що горять у печі, а ангел злітає з церковного даху з вогненними хвостами, які створюють за допомогою пороху, так званими холдійцями. Протягом дванадцяти днів отроки повинні бігати містом, перевдягнувшись в химерний одяг, роблячи різноманітні жарти, щоб у такий спосіб оживити обряд. На цій урочистості завше бувають присутніми цар і цариця».

Окремі фрагменти цього дійства мали місце і в Чернігівській губернії, де, як і на Поліссі, значно пізніше оволоділо умами християнство. З відходом старого року проповідники християнства пов'язували переможну акцію нової віри. Власне, саме тому й культивувався вище наведений обряд. Але варто наголосити: якими б крутими, нерідко й жорстокими не були заходи стосовно дохристиянських вірувань, все ж остаточно знищити їх не вдалося. Як ви переконалися з попередніх матеріалів, кожне календарне свято так чи інакше зберегло кращі зразки поетичного і філософського мислення наших пращурів. Особливо це помітно в позацерковних обрядах, які живуть вже протягом тисячоліть. І за це ми маємо дякувати долі, яка хоч у такий спосіб зберегла нам історичний досвід попередніх поколінь, а відтак ми маємо можливість чіткіше уявити життя і побутові взаємини наших славних прапращурів.

Отже, двома святцями — Томи і Даниїла — ми й завершуємо народний календар. Введені в обіг обряди та пов'язані з ними дійства красномовно засвідчують: наш народ умів не тільки працювати, а й влаштовувати своє дозвілля. Звичайно, я оприлюднив далеко не все розмаїття з духовної культури наших пращурів. У повсякденному житті, якщо взяти до уваги регіональні різновиди, було значно більше празникових дійств. Але й те, що дійшло до нашого часу в літературних та наукових джерелах, спогадах літніх людей, а подекуди й у побуті, допоможе нам, сучасникам, уявити більш-менш цілісну картину календарної обрядовості. Вся вона пронизана глибоким поетичним світосприйняттям, високими рисами моральних критеріїв, шанобою до природи, своїх попередників і світлою вірою в будуччину роду та народу. Поклонімося й возрадуймось, що ми є нащадками, може, не завжди й вдячними, цих воістину геніальних пращурів нашої багатостраждальної історії. Наш священий синівський обов'язок — бодай раз на рік запросити до празникової святвечері їхні світлі й праведні душі, аби всім разом скуштувати за родинними погостинами смачної куті й проспівати дзвінкої коляди за щасливе майбутнє рідної України.

ОГЛАВ

Дідух нашої оселі 3

СІЧЕНЬ

Гнат покваплює дівчат 6
До Насті точи снасті 8
Коляд, коляд, колядниця 10
Різдвяне свято 17
Наша Маланка качура пасе 21
Ходить Ілля на Василя 26
Тікай, кутя, з покутя 30
Тріщи, не тріщи, а вже минули Водохрещі 32
Прийшов Предтеча і забрав свята на плечі 36
Пів-Івана ложки полоще 37
Твоє даннє на моє одданнє 38
З Петра Вериги чекай відлиги 39

ЛЮТИЙ

Якщо на Стрітення мороз буває 42
Святий Влас збиває ріг із зими 44
Чого ти Касяном дивишся 46
Не женився єси, то колодку носи 47
Масляна, Масляна, яка ж ти мала 51
Великий піст усім прижме хвіст 53
Жилавий понеділок зуби полоще 58
Суджений, йди до мене кашу їсти 60

БЕРЕЗЕНЬ

Його зірка з неба впала 64
На Обретіння птиця до гнізда обертається 65
Яка Явдоха, таке й літо 67
Святий Конон кіньми править 69
Сорок Святих сорок лопат снігу кинуть 70
На Олекси кидай сани, бери воза 73
Пусти мене, моя мати, на вулицю погуляти 79
Благослови, мати, весну закликати 82
Нивко, нивко, верни мені силку 82

КВІТЕНЬ

На Благовіщення зими не лай 86
Щоб Гаврило хати не спалив 89
На Руфа зерно рушиться 90
Вітай бджолу на Зосима 92
Прийде Вербниця — назад зима вернеться 94
Недалечко красне яєчко 96
Як не тепер, то в Чистий четвер 98

Дороге яєчко к Великому дню 101
Ще прийде до дівок Поливальний понеділок 107
Їм царство небесне, а нам ще прожить 110
Плиньте, плиньте, в рахманські краї 113

ТРАВЕНЬ

Прачі б'ють — Івана чуть 116
Дочекався Луки: ні хліба, ні муки 118
Юрієва роса краща од вівса 119
На Бориса і Гліба найпізніша сівба 126
До Миколи не сій гречки і не стрижи овечки 126
Зілот Симон оре, а Спаситель сіє 128
Мокій червоний — літо грозове 131
Лукерія прилетіла й припала до тіла 132
Не прийдеться в середу Вшестя 134

ЧЕРВЕНЬ

Олена з Костянтином льон сіють 136
Іван Головатий капусту святить 137
На Онуфрія соловей колоском вдавився 138
Ой зав'ю вінки та на всі святки 139
Трійця трьома святами багата 142
Сходяться мужі й жони на жальниках 146
І нарекоша ігри ті русалія 148
Мала нічка-петрівочка 152
Ой ти водо, пречистая 154
Помер, помер наш Кострубонько 157

ЛИПЕНЬ

Зійди, сонечко, на Івана 164
Святий Петро за плугом ходить 172
Прокіп нав'язав сім кіп 176

СЕРПЕНЬ

Свята Мокрина осінь приносить 180
Ні Іллі новий хліб на столі 181
На Паликопа пильнуй снопа 187
Криницю святили на самого Маковія 189
Прийшов Спас — пішло літо від нас 193
Перша Пречиста жито засіває 199

ВЕРЕСЕНЬ

Загримів Головосік — тепла прибавить рік 204
Бережи його, Боже, на всякому місці 205
Любив на Семена мед-пиво пити 206
Друга Пречиста дощем поливає 211
Свитку на Здвиження скидай, а кожух одягай 212

ЖОВТЕНЬ

Куди Трохим, то й воно за ним 216
На Предтечі тулися до печі 218
Покровонько, Покровонько, покрий мою головоньку 220
Прийшов осінній Лука — з'явились хліб і мука 225

ЛИСТОПАД

До Дмитра дівка хитра 228
Свята П'ятничко, помилуй тя нас 230
На Кузьми-Дем'яна дорога санна 232
На Михайла зима саньми приїхала 234
У Пилипівку день до обіду 237

ГРУДЕНЬ

Третя Пречиста снігом покриває 240
На святу Катерину ховайся під перину 241
Який день на Юрія, така й зима 245
Андрію, я тобі коноплі сію 248
Прийшов Наум — пора братися за ум 253
Варвари ночі урвали 256
Сави дня прибавили 258
Хвали зиму після Миколи 259
Яка Ганка до ніченьки, така зима до весноньки 263
Спиридон Сонцеворот небо плечима підпирає 265
Прийшов Тома — сиди вдома 267

